

SAGA-RAPPORT 8

HET VERBORGEN VERLEDEN VAN HET ENGELANDERHOLT

SAGA-rapport 8

Het Verborgen Verleden van het Engelandersholt

Colofon

Aan de totstandkoming van dit rapport hebben talloze personen een bijdrage geleverd door middel van het aanleveren van waardevol bronnenmateriaal of afbeeldingen, ondersteuning bij het veldwerk of archiefonderzoek, het geven van adviezen en becommentarieren van teksten, het verstrekken van veldwerkvergunningen, het ter beschikking stellen van materialen en andere bijdragen. De auteurs zijn daarom ook veel dank verschuldigd aan de volgende personen:

Carolien van Alphen
Willem van Ark (Staatsbosbeheer)
Kees van Beek
Marianne Berghuis (Archeologische Werkgroep Apeldoorn)
Ronald Betman (Archeologische Werkgroep Apeldoorn)
Rienk-Jan Bijlsma (Alterra)
Tom Bisseling (Geldersch Landschap & Kasteelen)
Dick de Boer
Wim Boerefijn (Gemeente Apeldoorn)
Joop Borren
Annemarie Brinkhorst (Archeologische Werkgroep Apeldoorn)
René Broere (Museum Beekbergen)
Marianne de Bruyn (Archeologische Werkgroep Apeldoorn)
Leo Cleiren
Ria van Essen
Marianne Firet (Provincie Gelderland)
Karin Geerdink
Adri van Geffen (Archeologische Werkgroep Apeldoorn)
Joel van Geffen
Coby Gelder
Herman Gerritsen
Marry Gerritsen
Leo Goudzwaard (Bomenkennis)
Johanna Hamer
Pieter Hamer
Matthijs Hermkens (Museum Beekbergen)
Gerard Hey (Archeologische Werkgroep Apeldoorn)
Jan Hogewij
Peter Holsheimer
Willem Huiskamp (Archeologische Werkgroep Apeldoorn)
Gijsbert Jansen (Archeologische Werkgroep Apeldoorn)
Evert de Jonge (Geldristen, Vereniging Gelre)

Patrick de Keijzer (Archeologische Werkgroep Apeldoorn)
Wim Kers
Frank Keverling Buisman (Geldristen, Vereniging Gelre)
Arjan van Knapen (Geldersch Landschap & Kasteelen)
Hans Knuiman (Geldersch Landschap & Kasteelen)
Gerard Koopmans (Veluwe Bosgroepen)
Huib de Kruijff (Archeologische Werkgroep Apeldoorn)
Hieke Lagerwerf (Archeologische Werkgroep Apeldoorn)
Stefan Linthorst
Gerrit van het Loo
Mini van het Loo
Geke Odding (Archeologische Werkgroep Apeldoorn)
Atze Oosterwoud
Dientje Quartel
Lex Quartel
Ton Roozen (Geldersch Landschap & Kasteelen)
Hans Sattrup
Harry Schotman (Archeologische Werkgroep Apeldoorn)
Willy Schut-Hogewij
Cora Sipkema
Henri Slijkhuys (Stichting tot Behoud van Veluwe Sprengen en Beken)
Pieter Soldaat (NIMH)
Erik Somsen
Arie Steunenbergh
Anneke Terpstra-Dorst
Ria Teunis
Paul Thissen (Provincie Gelderland)
Bert Toeter (Archeologische Werkgroep Apeldoorn)
Huub Ummels
Arnold Veenema (Archeologische Werkgroep Apeldoorn)
Elwin de Vink
Regina Vlijm
Theo Weltje (Archeologische Werkgroep Apeldoorn)
Reiny Wilbrink
Michiel van Willigen
Margriet Winter (Archeologische Werkgroep Apeldoorn)
Gert Woutersen (Beeldbank Ugchelen)
Joelle Zeggelaar

Deze publicatie is mede mogelijk gemaakt door middel van een financiële bijdrage van:

Fonds A.H. Martens van Sevenhoven

Daarnaast hebben de volgende organisaties een bijdrage geleverd aan de totstandkoming van dit rapport:

Veluwe Bosgroepen

IVN afdeling Apeldoorn

Titel:
SAGA-rapport 8
Het Verborgene Verleden van het Engelderholt

Eindredactie:
Martijn Boosten
Masja Parlevliet
Nathalie Vossen

Redactie:
Chris Nieuwenhuize
Anne Wijngaard
Peter van Hoeflaken
Janneke Zuyderwyk

Auteurs:
Martijn Boosten, Marijn van der Gaag, Ciska van der Genugten, Ineke Jansen, Susan Kramer, Willem Kuijpers, Marijke van Mansfeld, Ella Marschel, Coert Munk, Chris Nieuwenhuize, Bram van de Pas, Jeffrey Ringrose, Lodewijk Rondeboom, Ben Teule, Dick Veenhuizen, Herma van der Velden, Jan van der Velden, Anne Wijngaard.

Afbeelding voorkant:
Het Engelderholt (Engelerholt) in de 17e eeuw op een uitsnede van de kaart 'Geldria Ducatus et Zutfania Comitatus' (Bron: Gelders Archief, 0509-1B-7, kaart vervaardigd door Johan Blaeu, 1642-1653)

Vormgeving:
Balyon, Rijnsburg

Productie:
Print Apeldoorn

Oplage:
250 stuks

Versie:
Definitief, april 2016

ISSN: 2214-0662

Copyright:
Sectie Archeologie Gemeente Apeldoorn 2016

Gemeente Apeldoorn
Marktplein 1
Postbus 9033
7300 ES Apeldoorn
archeologie@apeldoorn.nl

In de SAGA-rapporten publiceert de Sectie Archeologie van de Gemeente Apeldoorn (SAGA) haar archeologisch onderzoek of wordt ruimte gegeven aan voor de archeologie en het landschap van de gemeente Apeldoorn relevant onderzoek. In de rapporten worden de saga van het verleden verteld voor professionals en geïnteresseerden in de archeologie en het landschap.

Voorwoord

In de gemeente Apeldoorn vinden we kennis en kunde, en het delen daarvan, belangrijk. Bovendien willen we graag het verhaal vertellen achter de parels in de gemeente. Daarom hoefden we niet lang na te denken of we de resultaten van het onderzoek naar het verborgen verleden van het Engelandersholt in de SAGA-rapportenreeks wilden uitbrengen.

Ik ben onder de indruk van deze beschrijving van de geschiedenis van het Engelandersholt. Onder begeleiding van Probos gingen tientallen vrijwilligers aan de slag met het ontcijferen van dit verborgen verleden. Archieven zijn geraadpleegd, mensen zijn geïnterviewd en veel zaterdagen zijn buiten in het veld doorgebracht. En het uiteindelijke resultaat mag er zijn!

Het verleden van het Engelandersholt is zo'n verborgen parel. Want wie wist dat er zoveel schuil ging achter het Herenhul, een plek in het bos die nu alleen nog met een steen wordt

gemarkeerd? En wisten we nog wat nou precies de geschiedenis van het Spelderholt was? Ik vond het bijzonder om te zien dat er nog zoveel landschappelijke elementen buiten zichtbaar zijn als overblijfselen van dit rijke verleden. Zoals het herontdekte arboretum met al zijn bijzondere bomen en planten. Ik wist dit niet, maar kan dit, en nog veel meer, overzichtelijk nalezen in het rapport over het Verborgene Verleden van het Engelandersholt.

In vind het mooi dat Apeldoorn een geslaagde proeftuin was voor dit project met vrijwilligers. De persoonlijke verhalen bij elk hoofdstuk over hun betrokkenheid bij het project, maakt het rapport extra bijzonder.

Ik ben onder de indruk van de geweldige prestatie die is verricht en wens een ieder veel leesplezier bij de ontdekking van het Verborgene Verleden van het Engelandersholt.

Nathan Stukker
Wethouder gemeente Apeldoorn

Inhoudsopgave

Voorwoord	5		
1 Inleiding	9		
1.1 Aanleiding	9		
1.2 Voorbeeldproject Engelandersholt	10		
1.3 Het onderzoeksgebied	11		
1.4 Leeswijzer	12		
2 Wordingsgeschiedenis van het Veluwe landschap	13		
2.1 Inleiding	13		
2.2 Ontstaansgeschiedenis van het Veluwe Massief	13		
2.3 Landgoederen Bruggelen en Engelandersholt	15		
3 Beknopte gebruiks- en bewoningsgeschiedenis tot de aanleg van de bossen	16		
3.1 Inleiding	16		
3.2 Jagers-verzamelaars in het Engelandersholt	16		
3.3 De eerste boeren in het Engelandersholt	16		
3.4 Het Engelandersholt in de Romeinse tijd	17		
3.5 Het Engelandersholt in de Vroege Middeleeuwen	18		
3.6 Het Engelandersholt in de Late Middeleeuwen	20		
3.7 Het Engelandersholt in de Nieuwe tijd	22		
4 De bosontwikkeling weergegeven in kaarten	23		
4.1 Inleiding	23		
4.2 Willem Leenen 1748	24		
4.3 De Man 1802-1812	24		
4.4 Bosgebieden 1832 en 1850	26		
4.5 Eerste bosstatistiek 1938-1942	28		
4.6 Vierde bosstatistiek 1980-1985	29		
4.7 Conclusie	29		
5 De Marken	30		
5.1 Inleiding	30		
5.2 De marken van het onderzoeksgebied	32		
5.3 De willekeuren	32		
5.4 De markegrenzen	34		
5.5 Het einde van de marken	34		
6 Omtrent de bewoners van Bruggelen	36		
6.1 Inleiding	36		
6.2 Engelandersholt nummer 15	36		
6.3 Engelandersholt nummer 22	39		
6.4 Engelandersholt nummer 20	42		
6.5 De familie Roozen op de Engelandersholt 20	46		
6.6 Engelandersholt nummer 16	47		
6.7 Engelandersholt nummer 18	49		
6.8 Engelandersholt nummer 18a, het Koetshuis	56		
7 De Noorse Huizen			
7.1 Inleiding	59		
7.2 De Strømmen Trævarefabrik	59		
7.3 Noorse huizen aan het Engelandersholt	60		
8 Het Arboretum van Bruggelen			65
8.1 Inleiding			65
8.2 Beknopte geschiedenis			65
8.3 Huidige toestand en de toekomst			65
9 Spelderholt en Het Leesten			70
9.1 De periode van de particuliere ontginningen			70
9.2 De periode van Staatsbosbeheer			78
10 Herenhul, rechtspraak in het Engelandersholt			86
10.1 Inleiding			86
10.2 Rechtspraak bij de Germanen			86
10.3 Vroegmiddeleeuwse rechtspraak			87
10.4 Laatmiddeleeuwse klaringen			90
10.5 Het einde van de rechtspraak op het Herenhul			91
11 De klaarbank			93
11.1 De klaarbank			93
11.2 De opstelling van de klaarbank			95
11.3 De stoel van de hertog			96
11.4 De banken voor de raadslieden, ridderschap en peinders en de griffier			97
11.5 De tafel van de griffier			98
11.6 De stoel van de drost			99
11.7 De sauvegarde			100
12 Watermolens en Sprengen			101
12.1 Inleiding			101
12.2 Ugcheler Beek			102
12.3 Sprengen			102
12.4 Steenbeek en Van Houtumsprengen			102
12.5 Koppelsprengen			104
12.6 Rodolmwater contra schoon proceswater			104
12.7 Karrensporen			105
12.8 Wallen als waterkering			106
12.9 Twee beken en drie watermolens			107
12.10 De Oude Molen (later Molen Altena)			108
12.11 Molen Het Voorslop			110
12.12 De Nieuwe Molen of Hamermolen			111
12.13 De vervallen bovenloop van de Oude Beek			112
13 Het Engelandersholt in de Tweede Wereldoorlog			115
13.1 Inleiding			115
13.2 De eerste Duitsers			115
13.3 Twee geallieerde bommen			116
13.4 Het leger van de 'V'			116
13.5 Illegale boomkap			116
13.6 Fosforbommen			117
13.7 Hulp aan onderduikers			117
13.8 Seys-Inquart en het Spelderholt			118
13.9 Prins Bernard en het Spelderholt			119
13.10 Het gebied in en na <i>Operation Market Garden</i>			119
13.11 Winter 1944-1945			121
13.12 De bevrijding			121
13.13 Vliegveld ZKH Engelandersholt			123
13.14 Lucht oorlog			125
14 De wondere heuvelen onzer voorvaders			126
14.1 Recreatie in het 19e eeuwse Engelandersholt			126
14.2 Een zeer gewaardeerd jachtveld			128
14.3 Vóór ons ligt de wijde horizon open			130
14.4 Verrommeling			130

15	Bruggelen in de krant	132
15.1	Inleiding	132
15.2	Het einde van de marken	132
15.3	Bosbranden	133
15.4	Dennenrupsen	133
15.5	Van landgoed naar natuurgebied en bijna naar racecircuit	133
15.6	Bos- of bouwgrond?	134
15.7	Het ontstaan van de Veluwe Bosgroepen	134
16	Historische sporen in kaart gebracht met digitale hoogtekarten	136
16.1	Inleiding	136
16.2	AHN-beelden van het Engelderholt	136
16.3	Gebruik van het AHN	136
16.4	Tot slot	140
17	Het veldwerk: Inventarisatie van cultuurhistorische resten	142
17.1	Inleiding	142
17.2	Een rij grafheuvels	142
17.3	Markegrenzen	144
17.4	Wegen	145
17.5	Wallen	145
17.6	Zand-, grind- en ijzerwinning	146
17.7	Luchtwachttorenen en signaalsteen	147
17.8	Bewoning langs de rand van de enk	149
17.9	Het tolhuis langs de Arnhemseweg	149

1 Inleiding

Martijn Boosten

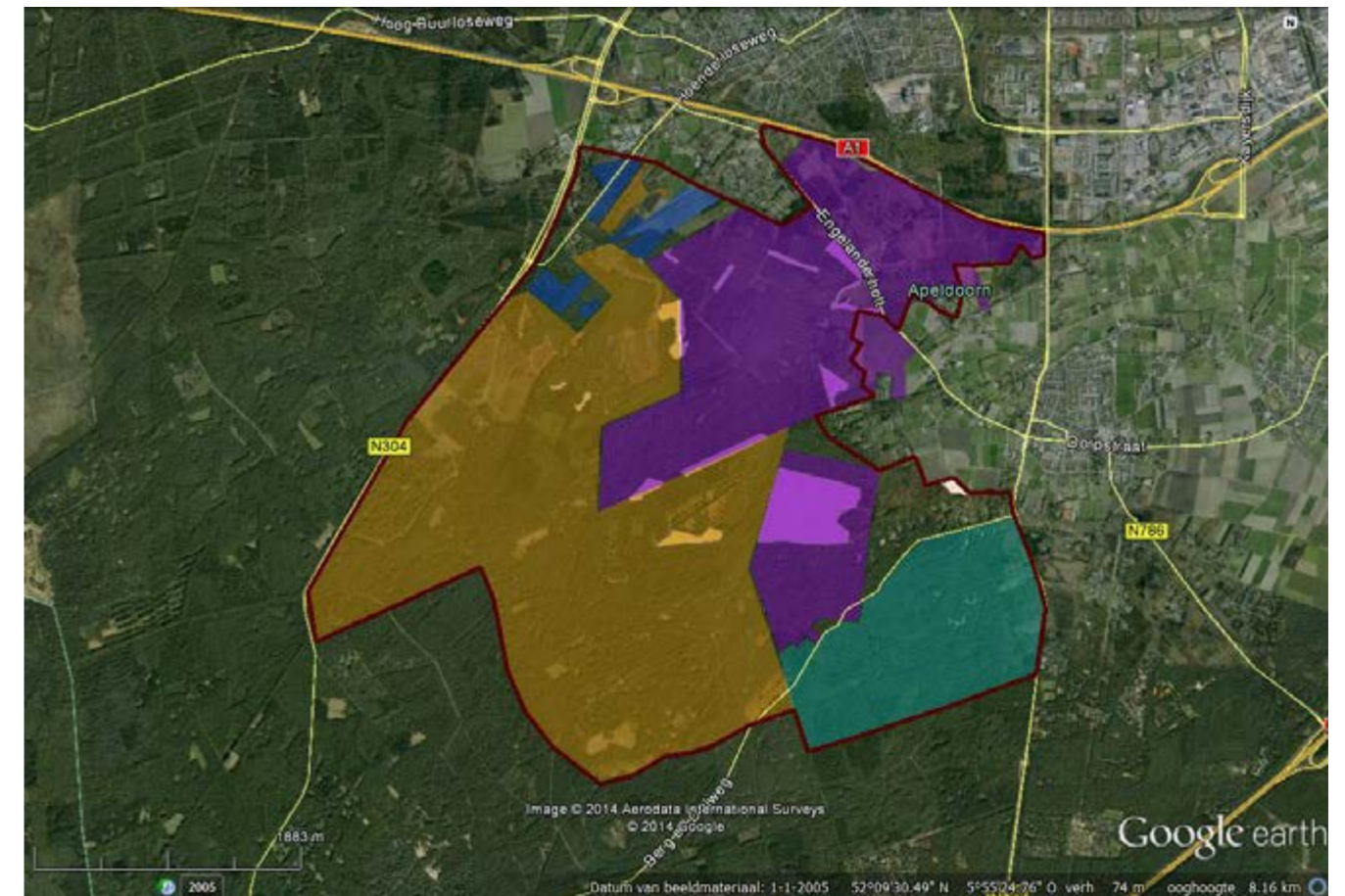
1.1 Aanleiding

De aandacht voor cultuurhistorie in het bos- en natuurbeheer is de laatste jaren sterk toegenomen. Steeds meer beheerders willen cultuurhistorie een vaste plaats geven in het beheer. Onderzoek leert dat bos- en natuurgebieden een schat aan erfgoed kunnen herbergen variërend van restanten uit de Tweede Wereldoorlog tot archeologische sporen van duizenden jaren geleden. Het is zaak om hier zorgvuldig mee om te gaan. Inzicht in de cultuurhistorische waarden van een gebied helpt ook om de beleefbaarheid van het gebied te vergroten. Recreanten en omwonenden vinden doorgaans een gebied nog aantrekkelijker als ze ook de geschiedenis kennen. Cultuurhistorische relictten in een gebied vertellen het verhaal van het historisch beheer en het (land-)gebruik. Ook de natuurwaarden die een gebied herbergt zijn vaak mede gevormd door het historisch gebruik en beheer.

Om cultuurhistorie een goede plek te geven in het beheer van bos- en natuurgebieden is het nodig om zicht te hebben op de geschiedenis van een gebied en de historische relictten die het gebied herbergt. Goed beheer van erfgoed begint

immers met 'weten wat je hebt'. Historisch onderzoek in bijvoorbeeld archieven is tijdrovend. Ook het inventariseren van bosgebieden om cultuurhistorische relictten in kaart te brengen is een hele klus. Terreinbeheerders ontbreekt het doorgaans aan de tijd om dit zelf te doen. Bovendien zijn de financiële middelen voor het laten uitvoeren van dit soort onderzoek vaak beperkt. De inzet van vrijwilligers voor historisch bosonderzoek kan beheerders in potentie veel werk uit handen nemen en een schat aan informatie opleveren.

Steeds meer mensen besteden een deel van hun vrije tijd aan het doen van historisch onderzoek. Vrijwel elke gemeente in Nederland kent een of meerdere historische verenigingen, heemkunde verenigingen of archeologische werkgroepen. Ook zijn er tal van individuen die zich graag verdiepen in de geschiedenis van een persoon, plaats of object in hun omgeving. Kortom, er is in potentie een grote groep vrijwilligers die kan worden aangeboord voor het in kaart brengen van de geschiedenis van bos- en natuurgebieden. Tot op heden is er in Nederland nog weinig ervaring met de inzet

Afbeelding 1.1 Begrenzing van het onderzoeksgebied met daarin de terreinen van Staatsbosbeheer (geel), Geldersch Landschap & Kasteelen (paars) en Veluwe Bosgroepen (blauw en lichtblauw)

van vrijwilligers voor historisch onderzoek in bos- en natuurgebieden.

1.2 Voorbeeldproject Engelderholt

Samen met Geldersch Landschap & Kasteelen, Staatsbosbeheer en de Veluwe Bosgroepen is Stichting Probos in augustus 2014 gestart met het project 'De Puzzel van het verborgen verleden'. In dit project is met hulp van vrijwilligers de geschiedenis in beeld gebracht van het bosgebied Engelderholt tussen Bruggelen en Ugchelen. Dit moest

niet alleen nuttige informatie opleveren voor het beheer van het gebied. Het project diende ook als voorbeeldproject waarmee ervaring werd opgedaan met het werken met vrijwilligers om de cultuurhistorie van bos- en natuurgebieden in beeld te brengen (zie kader). De ervaringen uit het project worden gedeeld met andere terreinbeheerders en vrijwilligersgroepen in Nederland. Hiervoor wordt het project mede financieel ondersteund door de Provincie Gelderland, het Prins Bernhard Cultuurfonds en de Gemeente Apeldoorn.

Belangrijkste conclusies voorbeeldproject 'De Puzzel van het verborgen verleden'

De algemene conclusie van het voorbeeldproject is dat de inzet van vrijwilligers bij het in kaart brengen van cultuurhistorie van bos- en natuurgebieden van zeer grote waarde kan zijn. Het voorbeeldproject toont aan dat een groep enthousiaste vrijwilligers in een relatief korte periode een enorme hoeveelheid historische informatie over een gebied kan samenbrengen. Voor het Engelderholt is er door de vrijwilligers een digitale map samengesteld met ruim 7 Gigabyte aan bestanden, waaronder archiefstukken, historische kaarten, foto's, ansichtkaarten en publicaties over het gebied. Daarnaast is de oogst van de verschillende deelonderzoeken beschreven in een uitgebreid rapport. Tot slot is er in totaal ruim 250 hectare terrein geïnventariseerd waarop 116 cultuurhistorische elementen zijn gevonden en beschreven. Daarnaast leert het project dat cultuurhistorisch onderzoek ook de betrokkenheid van de vrijwilligers bij een bos- en natuurgebied sterk vergroot.

Van groot belang is dat de deelname aan een dergelijk cultuurhistorisch onderzoek ook de vrijwilligers zelf veel oplevert. Ten eerste vinden de vrijwilligers de kennis die zij hebben opgebouwd over de geschiedenis van het gebied van grote waarde. Ook het opdoen van vaardigheden in het uitvoeren van archiefonderzoek, veldinventarisatie, literatuurstudie en het schrijven van een rapport

wordt door veel vrijwilligers als nuttig ervaren. Tot slot zijn de nuttige en leuke tijdsbesteding en de sociale contacten voor de vrijwilligers een belangrijk persoonlijk resultaat van het project. De vrijwilligers die aan het voorbeeldproject deelnamen noemen verder onder meer de volgende persoonlijke resultaten: "Een langgekoesterde wens om de bewonersgeschiedenis van Bruggelen een keer goed uit te zoeken kreeg door dit project een stevige duw." "Ben lid geworden van de Archeologische Werkgroep Apeldoorn en ben opnieuw bezig mijn kennis te vergroten door deelname aan veldonderzoek in Loenen en Voorst." "Ervaring in veldwerk als bioloog had ik in ruime mate, met archeologen op stap gaf een extra dimensie!" "Heerlijk buiten in de natuur aan het werk in gebieden waar je vaak normaal niet mag komen"

Het in beeld brengen van de cultuurhistorie van bos- en natuurgebieden met vrijwilligers gaat echter niet vanzelf. Een organisatie of beheerder moet bereid zijn om voldoende tijd te investeren in het binnenhalen, begeleiden en behouden van vrijwilligers. In dit project kostte het de vrijwilligerscoördinator gemiddeld een halve dag per week. Een ander belangrijk inzicht uit het project is dat de meeste vrijwilligers de voorkeur geven aan een afgebakend onderzoek, zowel qua onderwerp als qua tijd. Het is van belang

dat er een duidelijke einddatum aan een onderzoek zit. Ook is het belangrijk dat een beheerder of de vrijwilligerscoördinator de onderzoeksvragen en -wensen zo concreet mogelijk formuleert. Daarnaast is het raadzaam om bij de start van het onderzoek al goed na te denken over de wijze van rapporteren en daarvoor een duidelijke planning te maken. Ook voor de veldinventarisatie zijn heldere instructies en afspraken over de wijze van inventariseren onontbeerlijk. Het is als terreinbeheerder of vrijwilligerscoördinator bovendien van groot belang om voldoende tijd in te ruimen voor de begeleiding van vrijwilligers en het bespreken van de voortgang. Hierbij speelt persoonlijk contact een sleutelrol. Persoonlijk contact versterkt de band met de vrijwilligers en is daarnaast een blijk van waardering voor hun inzet. Het is raadzaam om regelmatig met de hele groep vrijwilligers te overleggen. Dit werkt efficiënt en zorgt voor goede interactie en afstemming tussen de vrijwilligers. Tot slot is het belangrijk om te zorgen voor een adequate beloning voor het vrijwilligerswerk. Denk hierbij ook aan beloningen in natura, zoals een goede begeleiding en faciliteiten, een vergunning voor veldwerk en toegang tot publicaties en archieven.

Een uitgebreide beschrijving van de ervaringen uit het project is te vinden in het rapport 'Inzet van vrijwilligers bij historisch onderzoek in bos en natuur. Ervaringen uit het project *De puzzel van het verborgen verleden* en aanbevelingen voor de praktijk' (Martijn Boosten, Stichting Probos, 2015).

Afbeelding 1.2 Het Engelderholt (Engelerholt) in de 17e eeuw op een uitsnede van de kaart Geldria Ducatus et Zutania Comitatus (bron: Gelders Archief, 0509-1B-7, kaart vervaardigd door Johan Blaeu, 1642-1653)

Via oproepen bij het Erfgoed Platform Apeldoorn en berichten in lokale media zijn vrijwilligers geworven voor dit project. In totaal hebben tweeënveertig personen zich gemeld. Een aantal personen haakte om diverse redenen (onder andere tijdgebrek, verlies aan interesse) weer af. Uiteindelijk hebben circa dertig personen een bijdrage geleverd aan het project door middel van veldinventarisatie, bureaustudie en het schrijven of redigeren van teksten voor nieuwsbrieven en deze rapportage. De leden van de Archeologische werkgroep Apeldoorn (AWA) en de IVN Afdeling Apeldoorn vormden de grootste groep vrijwilligers. In het project is dan ook dankbaar gebruik gemaakt van hun kennis, ervaring en al bestaande organisatiestructuur. De coördinatie van het veldwerk en het zeswekelijks voortgangsoverleg lag bijvoorbeeld in handen van Chris Nieuwenhuize van de AWA. Daarnaast waren er vrijwilligers vanuit andere verenigingen (Sint Thomasgilde, Stichting tot Behoud van de Veluwe Sprengen en Beken) die hebben meegewerkt aan het onderzoek. Ook een aantal individueel geïnteresseerden heeft zich aangesloten als vrijwilliger bij het project.

In november 2014 is er gestart met de eerste veldinventarisaties en de diverse deelonderzoeken. Al naar gelang de interesse en expertise van de deelnemende vrijwilligers zijn er verschillende deelonderzoeken uitgevoerd naar uiteenlopende onderwerpen. Voor een tweetal onderwerpen zijn

betaalde deskundigen ingehuurd om specialistische kennis in te brengen. Dit betrof het op naam brengen van boomsoorten in het Arboretum van Bruggelen door Leo Goudzwaard van Bomenkennis (zie hoofdstuk 8) en het maken van een AHN2-bewerking door Michiel van Willigen van Vriens Archo Flex (zie hoofdstuk 16). In de maanden oktober en november 2015 zijn de deelonderzoeken afgerond en zijn de laatste teksten voor dit eindrapport aangeleverd en geredigeerd.

1.3 Het onderzoeksgebied

Het onderzoeksgebied beslaat grofweg het gebied ten zuiden van Apeldoorn (Ugchelen), ten oosten van de N304 (Otterloseweg), ten westen van Beekbergen (zie afbeelding 1.1). In dit gebied liggen eigendommen van Staatsbosbeheer (Spelderholt en het Leesten), Geldersch Landschap & Kasteelen (Bruggelen) en de Veluwe Bosgroepen, een vereniging voor particulieren boseigenaren. Het onderzoeksgebied bestaat grotendeels uit bos, maar bevat ook enkele heideterreinen en landbouwpercelen. In het project en in dit rapport wordt het gebied aangeduid met de historische naam Engelderholt (zie afbeelding 1.2), een eeuwenoude naam voor dit bosgebied en tevens de plek waar het "hoge gericht van de Veluwe" zetelde (zie hoofdstuk 10).

1.4 Leeswijzer

Dit rapport bevat de resultaten van de verschillende deelonderzoeken. Het rapport start met twee algemeen inleidende hoofdstukken over enerzijds de (geologische) wordingsgeschiedenis van het Veluwe landschap (hoofdstuk 2) en anderzijds de archeologie en de beknopte bewoningsgeschiedenis van het gebied (hoofdstuk 3).

In hoofdstuk 4 wordt aan de hand van historische (topografische) kaarten getoond hoe het bos zich in de afgelopen twee eeuwen in het gebied heeft ontwikkeld. In hoofdstuk 5 wordt ingegaan hoe in het gebied vanaf de Middeleeuwen tot in de negentiende eeuw het gezamenlijk gebruik en beheer van de woeste gronden (heide, zand en bos) werd geregeld in de markegenootschappen.

In de hoofdstukken 6, 7 en 8 wordt het deelgebied Bruggelen nader onder de loep genomen. Hoofdstuk 6 geeft een beschrijving van de verschillende bewoners van landgoed Bruggelen, waarna in hoofdstuk 7 wordt ingegaan op de geschiedenis van de Noorse huizen op dit landgoed. Hoofdstuk 8 beschrijft het ontstaan en de huidige samenstelling van het arboretum dat op Bruggelen te vinden is.

Hoofdstuk 9 beschrijft vervolgens de geschiedenis van twee andere deelgebieden: Spelderholt en Het Leesten. Hierbij wordt ingegaan op de periode van de particuliere ontginningen (onder andere het ontstaan van het landgoed Spelderholt) en de periode waarin de terreinen in bezit kwamen van Staatsbosbeheer.

Hoofdstuk 10 en 11 gaan in op een bijzondere plek in het Engelandersholt: het Herenhul, een plek waar eeuwenlang door de graven en hertogen van Gelre recht werd gesproken. Hoofdstuk 10 behandelt de geschiedenis van het Herenhul en de rechtspraak vanaf de Germanen tot en met de Late Middeleeuwen. Hoofdstuk 11 geeft een gedetailleerde beschrijving en reconstructie van de Klaarbank, de plek waar het recht werd gesproken.

Een geheel ander deelonderwerp wordt behandeld in hoofdstuk 12. Dit hoofdstuk gaat in op de geschiedenis van de watermolens en sprengen in het onderzoeksgebied. In hoofdstuk 13 wordt vervolgens ingegaan op de gebeurtenissen die zich tijdens de Tweede Wereldoorlog in dit gebied hebben afgespeeld.

Twee interessante bronnen voor historisch onderzoek worden behandeld in de hoofdstukken 14 en 15. Hoofdstuk 14 laat zien hoe reizigers uit de negentiende en twintigste eeuw naar het gebied keken. Hoofdstuk 15 behandelt een aantal

fragmenten uit de gebiedsgeschiedenis aan de hand van historische krantenartikelen.

Tot slot gaan de hoofdstukken 16 en 17 over het tastbare erfgoed dat in het veld kan worden aangetroffen.

Hoofdstuk 16 beschrijft hoe het Actueel Hoogtebestand Nederland (AHN2) is gebruikt om voor het oog verborgen erfgoed op te sporen in het Engelandersholt. De resultaten van de veldinventarisaties zijn samengevat in hoofdstuk 17. Dit rapport is geschreven door een zeer groot aantal auteurs. De namen van de auteurs staan bij elk hoofdstuk. Deels zijn de auteurs ervaren schrijvers en deels maken zij in dit rapport hun debuut. De redactie heeft getracht de persoonlijke stijl van de verschillende auteurs zo veel mogelijk intact te laten. De meeste hoofdstukken beginnen met een korte persoonlijke inleiding van de auteur(-s).

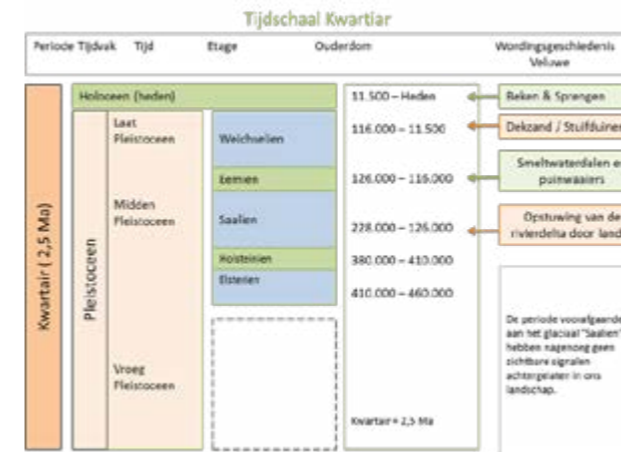
2 Wordingsgeschiedenis van het Veluwe landschap

Willem Kuijpers

2.1 Inleiding

Om de geschiedenis van het landschap te bespreken, moeten we eerst ver terug in de tijd. Miljoenen jaren geleden zetten vooral het Baltische rivierensysteem Eridanos vanuit het noordoosten en het Rijn-Maas-systeem vanuit het zuidoosten, hun sediment af in het Noordzebekken. Langzaam raakt dit bekken gevuld met grote hoeveelheden zand, grind en keileem waardoor de kustlijn steeds meer naar het westen verschuift. Voor de Veluwe zijn vooral de afzettingen van de Rijn en de Maas van belang.

De wordingsgeschiedenis van het Veluwe landschap begint eigenlijk pas bij de laatste periode van de geologische tijdschaal: het Kwartair (afbeelding 2.1). Het Kwartair is opgedeeld in twee tijdvakken: het Pleistoceen en het Holoceen. Het Pleistoceen staat in het teken van sterke klimaatwisseling, die we beter kennen als de ijstijden. Hierbinnen onderscheiden we perioden als glacialen (koudere klimaatfase) en interglacialen (warmere klimaatfase). Tijdens de glacialen daalde het zeewaterniveau en kwam de Noordzee droog te liggen. De glacialen Saalien en Weichselien hebben een belangrijke rol gespeeld in de vorming van het Veluwe Massief. In het Holoceen zien we duidelijk de invloed van de mens op het landschap.

Afbeelding 2.1 Overzicht van het Kwartair

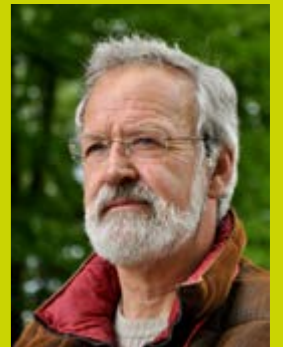
2.2 Ontstaansgeschiedenis van het Veluwe Massief

Tijdens het Saalien (228.000-126.000 v. Chr.) vormt zich vanuit Scandinavië een pakket landijs tot op de lijn Haarlem-Venlo. Deze ijsmassa veranderde door het opstuwung van de bodem de loop van de rivieren Rijn en Maas, die niet meer naar het noorden konden stromen, maar af moesten buigen naar het westen. Op vele plaatsen in ons land werd, door het zich diep in de bevroren ondergrond voortstuwende landijs,

Via het Erfgoedplatform werd IVN-Apeldoorn benaderd om waar mogelijk ondersteuning te willen leveren door de inzet van Natuurgidsen bij veldinventarisatie. Het ging hierbij in meer detail over het registreren van de aanwezigheid van unieke flora en fauna. Niet mijn sterkste kant en eigenlijk ligt mijn interesse ook veel meer op het terrein van landschapsbeleving. De Veluwe is een verrassend, boeiend en veelzijdig landschap en de 'woeste gronden' kennen een rijke geschiedenis. Mede door de deelname van de AWA (Archeologische Werkgroep Apeldoorn) aan dit project leerde ik ook op en andere wijze kijken en genieten van het landschap. Zo werd tijdens dit project een extra dimensie toegevoegd aan de beleving door de vele cultuurhistorische signalen in het landschap te leren onderscheiden. Van enkwallen tot ijzerkuilen en niet te vergeten de vondst van het fundament van een oude Luchtwachttoren uit de tijd van de Koude Oorlog en nagenoeg aan de voet van het duin, de Julianalinde waar een passerende wandelaar mij op attendeerde.

De prachtige kruisbestuiving van kennis over het landschap bij IVN-Apeldoorn samen met de kennis en ervaring bij met AWA en PROBOS hebben tijdens dit project geleid tot een bijzondere kennismaking met het landschap maar vooral en in het bijzonder met boeiende mensen!

Willem Kuijpers
IVN-Natuurgids met een passie voor het Veluwe landschap

stuwwallen opgeworpen. Daarvan zijn de meest bekende de Hondsrug in Drenthe, de Utrechtse Heuvelrug en in ons gebied, de grootste stuwwal van Nederland, ook wel bekend als het Veluwe Massief.

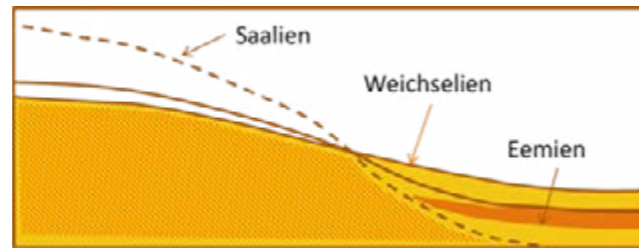
Een kleinere ijslob dringt zich iets westelijker van dit gebied uit noordelijke richting naar binnen (afbeelding 2.2). Hier zal later het dal van de Leuvenumse beek ontstaan waarin ook het Uddelermeer ligt. Op het hoogtepunt van dit glaciaal heeft de, uit bevroren schollen (bodemplaten) opgebouwde, stuwwal een hoogte bereikt van boven de 175 meter. Het Veluwe Massief is de grootste stuwwal van Nederland met een lengte van meer dan 50 km, ter hoogte van Apeldoorn een breedte van ruim 30 km en een hoogte van meer dan 100 m boven de zeespiegel.

Afbeelding 2.2 Ligging van de ijslobben (grijs, met pijlen die de stuwing aangeven) en de stuwwallen van de Veluwe daartussen

Het Eemien (126.000-116.000 v. Chr.) was een relatief warmere periode waarin door het smelten van landijs de hoogte van de Veluwe Stuwwal afneemt (afbeelding 2.3) en in de bodem ophopingen van leem ontstaan. Veel van het bodemmateriaal vloeit terug naar de glaciële bekkens in het dalgebied die door komst van het landijs zijn ontstaan. Als de Rijn weer actief wordt worden opnieuw sedimenten afgezet in het dalgebied.

In het Weichselien (116.00-11.500 v. Chr.) bereikte het landijs ons land niet. Er heersen toendra-achtige omstandigheden. De bodem is tot grote diepte bevroren (permafrost). De loop van Rijn en Maas worden na dit glaciaal definitief in westelijke richting afgebogen. De wind regeert en lokaal en vanuit het wederom droogliggende Noordzeebekken wordt veel zand en löss in ons woongebied afgezet. In het laat-Weichselien vormt de wind paraboolduinen op de stuwwallen en ontstaan vele sneeuwmeltwaterdalen op de helling. De smeltwaterdalen zijn nu nog te herkennen als droogdalen in ons prachtige heidelandschap, zoals bij Het Leesten en het Wilhelminadal. Aan de voet van de stuwwal ontstaan als gevolg van smeltwater met het daarin meegevoerde bodemmateriaal indrukwekkende puinwaaiers die uitvloeien tot ver in het dalgebied. Deze puinwaaiers vormen de natuurlijke fundamenten waarop Apeldoorn, Vaassen, Epe maar ook Beekbergen zijn gebouwd. Het reliëf wat we hier aantreffen bestaat uit stroomdalen en dekzandruggen.

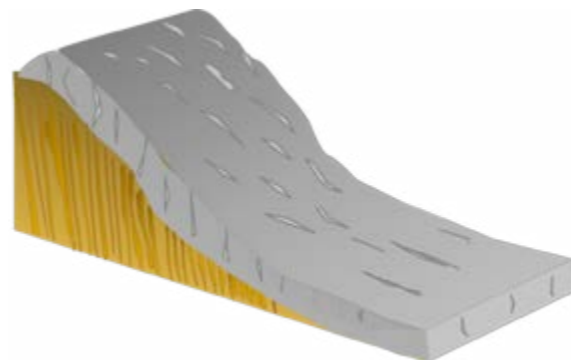

Afbeelding 2.3 Hoogte van de stuwwal tijdens het Saalien, het Weichselien en het Eemien

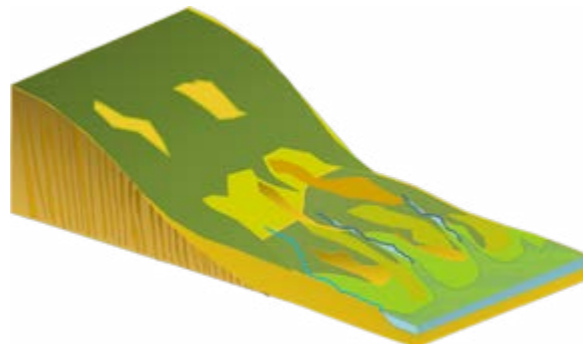
In het Holoceen (11.500 v. Chr.- heden) zien we hoe het natuurlijke landschap langzaam zal veranderen in een cultuurlandschap. Als de mens in de overgang naar dit warmere klimaat besluit zijn nomadisch bestaan te verruilen voor een leven vanuit agrarische nederzettingen en wilde dieren gaat domesticeren, veranderen gesloten bosarealen in een meer open landschap. Akkers worden aangelegd op platgebrande bossen en als de grond uitgeput is, verkast men naar een volgende plaats. Toename van bevolking stimuleert de vraag naar agrarische producten, hout voor de bouw van onderkomens en het maken van vuur. De mens is nu rentmeester geworden.

Vanaf ca. 700 na Chr. vindt de Rijn haar weg weer over de oude bedding. Beken ontspringen aan de voet van de stuwwal en een netwerk van laaglandbekken vloeit door het dalgebied en vermengt zich in noordoostelijke richting met het water van de rivier.

Op de afbeeldingen 2.4a tot en met 2.4d is ter illustratie op een uitsnede van het Veluwe Massief de ontstaansgeschiedenis schematisch weergegeven.

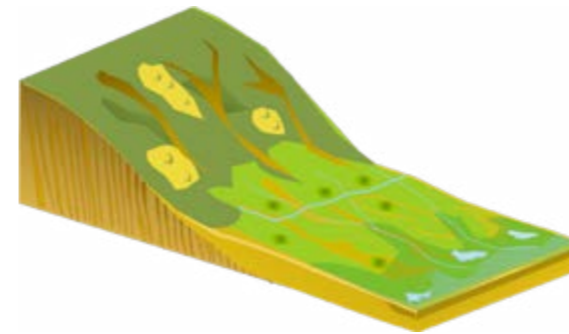
Afbeelding 2.4a Gletsjer op de stuwwal tijdens het Saalien

Afbeelding 2.4b Het Eemien: bodemmateriaal van de stuwwal komt door het smelten van de gletsjer in het dalgebied

Afbeelding 2.4c Het Weichselien: er ontstaan smeltwaterdalen en dekzandruggen op de flank van de stuwwal en puinwaaiers in het dalgebied

Afbeelding 2.4d Het Holoceen: de invloed van de mens is zichtbaar op de stuwwal en in het dalgebied

2.3 Landgoederen Bruggelen en Engelderholt

Het gebied dat onderwerp is van deze rapportage bevindt zich op de flanken van de stuwwal en loopt west naar oost, van een hoogte van 93 meter boven zeeniveau nabij de Waterberg tot op 32 meter op de hoogte van de Arnhemse-

weg bij Beekbergen. In het pleistocene landschap van het gebied zijn duidelijk de invloeden van het Saalien en Weichselien te zien. De hoge stuwwal met indrukwekkende smeltwaterdalen, puinwaaiers, door wind opgewaaide zandduinen en uitgesleten beekdalen. Ze bepalen in grote mate het karakter van dit bosrijke en afwisselend met heidevelden bedekte natuurlandschap. Aan de zuidzijde wordt het gebied begrensd door steile en langgerekte zandduinen waar men vroeger bij helder weer, vanaf een daar nog aanwezige Luchtwachtoren de zeilen van de schepen op de Gelderse IJssel in de verte kon gadeslaan. Aan de westzijde bevinden zich enkele diep in het landschap uitgesneden sneeuwmeltwaterdalen uit het Weichselien. Daarvan is Het Leesten bijzonder indrukwekkend omdat het hier gaat om een, in een kom gelegen, uitgestrekt heidelandschap. Meer naar het oosten, in de richting van Beekbergen neemt het reliëf van het landschap langzaam af. We bevinden ons op de hoogte van de Koppelsprengen met daarachter het begin van een golvend agrarisch gebied met een kleurrijk mozaïek van afwisselde akkers en weiden. Hier is sprake van een open landschap met oude historische boerderijen. Eromheen zien we zwarte enkeerdgronden waarvan de kleur getuigt van de vroegere potstalbemesting met heideplaggen. De pleistocene afzettingen in het bos- en heidegebied bestaat op een aantal plaatsen uit hoge concentraties grind, fijn grind en grofzand afzettingen. De op verschillende plaatsen aanwezige langgerekte en parallel aan elkaar liggende ijzerkuilen duiden op de structuur van een opgestuwde bodem. Op deze plaatsen werd in de vroege Middeleeuwen ijzeroxideconcentraties aangetroffen in de vorm van klapperstenen, de grondstof voor de ijzerindustrie. Enkele open stukken in het heidegebied laten in de bodemhorizont het kleurpatroon zien van de chemische verwerking in het dekzand die we duiden met podzolering.

Afbeelding 2.5 De globale ligging van de landgoederen Bruggelen en Engelderholt op de oostflank van het Veluwe Massief

3 Beknpte gebruiks- en bewonings-geschiedenis tot de aanleg van de bossen

Chris Nieuwenhuize

3.1 Inleiding

Het landschap is eeuwenlang van grote invloed geweest op het wonen en werken van de mens. 150.000 jaar geleden zorgde een klimaatverandering ervoor dat het kouder in onze streken was dan het sindsdien ooit is geweest. De poolkap breidde zich zo ver uit dat een gletsjertong het IJssedal meer dan 100 meter diep uitschuurde en de stuwwal van de Veluwe tot boven de 100 meter opstuwde.¹ Dat was pas de eerste klimaatverandering. Want verschillende ijstijden later, ongeveer 10.000 geleden, was het opnieuw koud.² Niet zo koud dat er opnieuw een gletsjertong lag - het landijs kwam niet verder dan Denemarken - maar wel zo koud dat de Veluwe toendra's nauwelijks begroeid waren en de wind vrij spel had. Grote delen van het gebied verdwenen onder een dikke laag zand, dat door de wind werd aangevoerd.³

3.2 Jagers-verzamelaars in het Engelandersholt

In de tijd dat de mens de natuur nog niet naar zijn hand zette, werden de inwoners van het gebied sterk beïnvloed door de kansen en beperkingen die het landschap bood. Dit vroege gebruik van het Engelandersholt kunnen we alleen herleiden uit archeologische vondsten en deze laten zien dat er inderdaad mensen zijn geweest. Eerst vooral langs de randen van de stuwwal, in de overgang naar de lagere, nattere gebieden. De daar gevonden vuursteensplinters zijn restanten van tijdelijke jagerskampjes uit het Mesolithicum, de Midden Steentijd (9300-4900 v. Chr.). In het ritme van de seizoenen trokken groepen jagers-verzamelaars door het landschap en verbleven slechts tijdelijk op een bepaalde plaats.⁴ Ook op de stuwwal zijn er mogelijk mensen geweest, maar zij hebben weinig herkenbaars achtergelaten.

3.3 De eerste boeren in het Engelandersholt

In het Neolithicum, de Late Steentijd (4900-2000 v. Chr.), gaan de mensen geleidelijk over op het boerenbestaan. Rondtrekkende jagers maken plaats voor boeren met een min of meer vaste woonplaats. Sporen van deze vroege boerenbewoning vind je zelden. Aan de rand van het plangebied, op de rand van een natuurlijke doorgang door de brede stuwwal, is in 1971 door een bewoner van Ugchelen resten van daadwerkelijke bewoning aangetroffen. Deze bleken afkomstig te zijn van de Trechterbekercultuur uit ongeveer 3400-2900 v. Chr.⁵ De cultuur ontleent zijn naam aan het karakteristieke aardewerk dat gevonden wordt in

De Archeologische Werkgroep Apeldoorn (AWA) wordt gevormd door mensen die zich actief bezig willen houden met archeologie. De groep maakt onderdeel uit van de landelijk opererende AWN en bestaat in Apeldoorn uit ongeveer 25 leden.

Wat de amateurarcheologen van de AWA bindt is de passie om zich een beeld te vormen van de geschiedenis van de eigen woonomgeving op basis van de zichtbare resten uit het verleden maar vaker nog uit de resten die in de grond verborgen zijn. Wat hen ook bindt is dat ze dat hun passie bij voorkeur buiten in het veld beleven, en als het kan met de schop in de hand en zand tussen de nagels.

De oproep om mee te werken aan de puzzel van het verborgen verleden van het Engelandersholt was voor de AWA dan ook een welkome uitnodiging die met beide handen werd aangegrepen. Zeker omdat juist in dit gebied, in het Spelderholt, de afgelopen jaren al meerdere malen onderzoek gedaan was naar resten van middeleeuwse bewoning en ijzerwinning. Een mooie aanleiding kortom om een interessant gebied nog weer verder te onderzoeken.

Zelf ben ik al vanaf de lagere school geïnteresseerd in archeologie. Dat begon met het zoeken naar pijpenkoppen op de akkers in de buurt en intussen al 25 jaar als lid van de AWN. Momenteel ben ik als veldwerkcoördinator voor Apeldoorn en lid van het regiobestuur van de AWN betrokken bij de AWA.

Chris Nieuwenhuize
Archeologische Werkgroep Apeldoorn

grote delen van Noord- en Oost-Europa. In Nederland is ze vooral bekend van de Drentse hunebedden. Deze bewonings-sporen in het Engelandersholt markeren de meest zuidelijke grens van het bewoningsgebied van het Trechterbekervolk. Vergelijkbare sporen kennen we op de Oost-Westlijn Uddel-Ugchelen bij het Uddelermeer, Uddel Oude Dijk en bij het Van der Valk hotel aan de Europaweg, vlakbij de afslag Hoenderloo op de A1.⁶

Naast deze sporen van bewoning zijn op de Veluwe enkele tientallen stenen bijlen bekend. Binnen het plangebied kennen we er ook een aantal, zoals een paar op Het Leesten.⁷ Deze bijlen zijn meestal in de bodem terecht gekomen omdat ze als bijgift aan de doden meegegeven werden. In eerste instantie in zogenaamde vlakgraven en later, vanaf de Enkelgrafcultuur (vanaf 2800 v. Chr.), in grafheuvels. In een periode van bijna 3000 jaar zijn er verspreid over Europa grafheuvels aangelegd om de doden in te begraven. In Nederland komen deze heuvels op de zandgronden voor. Op de Veluwe moeten er enkele duizenden zijn aangelegd, daarvan zijn er nog meer dan 800 over. Ook in het Engelandersholt komen grafheuvels voor. Er liggen nog negen bekende grafheuvels in het gebied en met het huidige onderzoek zijn daar vier mogelijke grafheuvels bij gekomen. Daarnaast zijn van enkele grafheuvels bekend dat ze er geweest zijn, maar dat ze in de loop van de 20e eeuw zijn opgegraven of -helaas- ongedocumenteerd zijn verdwenen. Wat precies de datering is van deze heuvels is zonder archeologisch onderzoek niet goed te zeggen. Ze komen voor in het Laat-Neolithicum, de Bronstijd (2000-800 v. Chr.) en de IJzertijd (800-0 v. Chr.). Vanaf de Late Bronstijd worden, naast grafheuvels, ook urnenvelden aangelegd, dat zijn een soort prehistorische begraafplaatsen met vele kleine grafheuvels. Deze urnenvelden worden tot in de Romeinse tijd aangelegd en gebruikt. In het Engelandersholt is geen urnenveld bekend. Dat betekent niet dat ze er niet zijn geweest, we weten alleen nog niet waar ze hebben gelegen. Ook de plekken waar de nederzettingen in de Late Prehistorie hebben gelegen, zijn vooralsnog onbekend. Ervaring bij onderzoek in de gemeente Apeldoorn leert dat deze vermoedelijk onder de huidige enken verborgen liggen.

3.4 Het Engelandersholt in de Romeinse tijd

In de Romeinse tijd lijkt dit deel van de Veluwe, aan de oostelijke kant van de stuwwallen, slechts spaarzaam bewoond te zijn geweest. Recente ontdekkingen, zoals de inheems-romeinse nederzetting aan de Herderweg-Ooiweg in Apeldoorn geven voor het eerst meer prijs over de bewoning in deze tijd in Apeldoorn en omgeving.⁸ Ook binnen het plangebied is activiteit geweest in de Romeinse tijd, getuige de vondsten van 2e en 3e eeuws aardewerk bij de verder middeleeuwse vindplaats in het Spelderholt (zie hieronder).

De Bronsschat van Bruggelen en het bronzen dolkje van het Leesten

Bewoners uit Beekbergen voorspelden het al: ergens op Bruggelen ligt een schat begraven. En werkelijk, die schat die is er geweest, ook al ligt hij al jaren in een vitrine in museum 'Het Valkhof' in Nijmegen en bestaat hij niet uit goud of zilver, maar uit brons. De schat bestaat uit een bijl, vier armbanden of delen daarvan en een deel van een mes. De bijbehorende gegevens bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed zijn summier. De vondsten zijn aangemeld in 1958 door de directeur van het Gemeentemuseum Arnhem. Deze wist alleen dat de vondst afkomstig was van "het landgoed Bruggelen" en daar "lang geleden" was gedaan.⁹ De voorwerpen zijn uitgebreid beschreven in een publicatie van J. Butler. Hij dateerde de vondsten in de Late Bronstijd. Hij vermeldt bovendien dat de vondsten afkomstig zijn uit de collectie van juffrouw Ooster.¹⁰ Meer over haar staat in het hoofdstuk over de bewoners van Bruggelen.

Afbeelding 3.1 De bronsschat van Bruggelen (foto museum Het Valkhof, bron: www.collectiegelderland.nl, geraadpleegd op 1-4-2015)

In 2012 werd op het Leesten door een particulier een opvallende vondst gedaan. Het gaat om een Wohlde dolk uit de Midden Bronstijd (1800-1100 v. Chr.) die mogelijk uit een rapier / zwaard is omgevormd. Hiervan zijn er maar enkele in Nederland bekend. De context van de vondst is nog niet bekend¹¹. Mogelijk is het als bijgift meegegeven in een - nu verdwenen - grafheuvel of is het als offer in de bodem terecht gekomen.

Afbeelding 3.2 De Wohlde dolk van het Leesten

¹ De Gans 2006. p. 79.

² Idem p. 83.

³ Idem p. 91.

⁴ Van Heeringen 2014. pp. 30 en 31.

⁵ Apeldoornse Courant 23-10-1971

⁶ Parlevliet & Zuyderwyk 2012.

⁷ Nieuwenhuize 2014. p. 338.

⁸ Norde 2013.

⁹ Rijksdienst Cultureel Erfgoed. Archis Waarneming 42542.

¹⁰ Butler e.a. 2008. p. 393.

¹¹ Norde 2013.

Afbeelding 3.3 Rijen ijzerkuilen achter Heidehof. Uitsnede van het AHN2

3.5 Het Engelderholt in de Vroege Middeleeuwen

Al bij de eerste ontginningen, in het midden van de 19e eeuw, constateerden de ontginners dat ze niet de eersten waren die de grond gebruikten. Af en toe kwamen resten tevoorschijn die op eerdere bewoning wezen. Een krantenartikel uit 1850 vermeldt al "de groote hoeveelheden uitgebrande ijzererts" waarmee dit deel der Veluwe "de blijken draagt van reeds zoo vroeg door menschen te zijn bewoond geweest". De ijzerlakken werden overigens heel praktisch voor de aanleg van grindwegen gebruikt.¹² De vondsten die hier gedaan werden, verwijzen naar de middeleeuwse ijzerindustrie die op de Veluwe tussen de 7e en 10e eeuw plaats vond. In de Vroege Middeleeuwen verschijnen er ineens meer bewoners boven op de stuwwal. Bewoners met een duidelijk doel. De hoge zandgronden bleken niet zo zeer geschikt als woonplaats en akkerland, maar nog meer als plek waar ijzererts kon worden gedolven in de vorm van klappersteen. De ruim 1000 jaar oude ijzerkuilen zijn nog steeds goed zichtbaar als sleuven in het landschap en de plaatsen waar de ovens hebben gestaan zijn te herkennen aan grote hoeveelheden ijzerlakken, het afvalproduct van de ijzerindustrie. Dat de bewoning ook een behoorlijke periode moet hebben bestreken, leert de vondst van een grafveld uit de 7de en 8ste eeuw.

Vroegmiddeleeuwse ijzerwinning in het Spelderholt

In 1858 publiceerde professor S.A. Bleekrode een uitgebreid artikel over "de ijzerlakken in Nederland". Bleekrode publiceerde over allerlei onderwerpen meestal met een technisch wetenschappelijke insteek. Hij noemt in zijn artikel de ijzerlakken in het Spelderholt en schrijft daarover: "Op de Speuldermarke zijn kunstvoorwerpen onder de lakken gevonden welke ZEd. Z.G. op grond van de vergelijkende

archeologie, ontwijfelbaar tot den Merovingische of Carolingische tijd terugbrengt. Ook zijn gevonden fragmenten van handmolensteenen van Nieder-Mendiger Basalt-lava (verkeerdelijk genoemd tras of tufsteen) benevens scherven van potten."¹³ Een kleine eeuw na professor Bleekrode, in het tweede kwart van de 20ste eeuw, onderzocht amateur archeoloog Jaap Moerman het terrein. Hij vond opnieuw ijzerlak en vroegmiddeleeuws aardewerk en publiceerde daar uitvoerig over.¹⁴ Het basismateriaal voor de ijzerwinning was klappersteen. Klapperstenen zijn kleibolletjes waaromheen zich ijzerhydroxide heeft afgezet. Als de leemkern vervolgens krimpt, komt hij los te zitten in zijn 'ijzerhydroxide-mantel' zodat hij kan rammelen, wat de naam klappersteen verklaart. Overigens bestaan verreweg de meeste klapperstenen uit losse stukken van de mantel die dus helemaal niet klapperen. De klapperstenen bevinden zich in banen in het landschap en werden gedolven uit honderden meters lange sleuven. Omdat bij het verlengen van de sleuf de grond naar achteren werd weggewerkt, ontstond het beeld van individuele 'ijzerkuilen'. De ijzerkuilen zijn, inclusief de walletjes van uitgegraven grond, meestal ongeveer zeven meter breed en één meter diep. Ten zuiden van begraafplaats Heidehof liggen vier prachtige, honderden meters lange, rijen ijzerkuilen.

De klapperstenen werden vervolgens, samen met grote hoeveelheden houtskool urenlang verhit in kleine lemen oventjes. Het bijzondere is dat daarbij het ijzer zijn vaste vorm hield, en al het andere materiaal als vloeibare slak werd afgetapt door een gat onderin de oven. De gestolde slak is dan ook het afval dat wordt teruggevonden. Waarschijnlijk

Afbeelding 3.4 Kogelpot en Pingsdorf aardewerk uit het Spelderholt. Boven een kogelpot rand, een Pingsdorf rand en het oor van een Pingsdorf pot. Onder drie kogelpotscherven met stempelvorsiering gevonden door de AWA. (foto's uit collectie van de AWA door Harry Schotman.)

werd er op deze manier op grote schaal ijzer gewonnen en was de industrie van meer dan regionaal belang. Recent, weer 50 jaar later na Moerman, onderzocht ook de AWA de plaatsen van de vroegmiddeleeuwse bewoning in het Spelderholt.¹⁵ Het beeld wordt daarbij steeds verder aangevuld. Op het terrein wordt vooral veel aardewerk gevonden uit de 9de tot en met de 12de eeuw. In die periode lijkt een flinke nederzetting in het Spelderholt te hebben gelegen, waarin, getuige de vele ijzerlakken, op grote schaal ijzer is gewonnen. De AWA vond ook aardewerk uit de 2de en 3de eeuw. Een houtskoolmeiler opgegraven in 1991, werd gedateerd met behulp van C14 datering tussen 423 en 635.¹⁶ Het lijkt er kortom op dat het Grote Zand gedurende bijna 1000 jaar is bewoond en dat er honderden jaren ijzer is gewonnen. De situatie lijkt sprekend op die van de vroegmiddeleeuwse nederzetting in Kootwijk, waar de bewoning ook na vele eeuwen bewoning eindigde rond het jaar 1000, en waar ook een grote zandverstuiving ontstond op de plaats van voormalig akkerland.¹⁷

Een vroegmiddeleeuws grafveld in het Spelderholt

Een kort krantenberichtje uit 1937 vermeldt dat op het landgoed het Spelderholt opgravingen waren verricht door de bekende archeoloog Dr. A. van Giffen waarbij "een aantal urnen van verschillende grootte is aangetroffen, welke de veronderstelling wettigen dat hier een vroeg-historische begraafplaats te vinden zou zijn".¹⁸ Het verslag van de opgraving werd enkele jaren later gepubliceerd en vermeldt: "Naar aanleiding van de proefgraving op 25-28 Aug. 1937 op het landgoed Spelderholt te Beekbergen, die na een voorex-

cursie op 11 Aug. in overleg met Uwen Voorzitter, Secretaris en medebestuurder, de heeren Van Lonkhuyzen, Oosting en Moerman, verricht werd, heb ik de eer u het onderstaande mede te delen. Bijgestaan door den heer J.W. Wolters en den heer Moerman voornoemd, werd het bewuste proefonderzoek volgens mijn aanwijzingen gedaan onder leiding van den heer Joan Willems, Phil. Cand. te Tilburg die mij daartoe vrijwillig assisteerde. Hem werden 50 jeugdige werklozen ter beschikking gesteld. De proefgraving bestond in het doen maken van drie sleuven van 2 m breed in de wegen W. O. en Zdl van het perceel d2, Blok 3. vormende het noordelijke gedeelte van het zogenaamde Schenkelsblok. In deze wegen waren nl. vondsten van verschillende aard gedaan, gedeeltelijk berustend bij den heer Rozenboom, Opzichter van de Ned. Heide Mij. te Beekbergen." Over de resultaten schrijft hij vervolgens: "(...) daaruit kwamen onderscheidene urnen, enkele skeletgraven en andere vondsten te voorschijn. De eerste zijn over het geheel op de schijf gevormd laat-Merovingische en Karolingische potten of fragmenten daarvan; slechts een enkele kogelvormige urn van inheemsch vaatwerk (no. 12) vormde daarop een uitzondering. Eenige metaal en glasvondsten wijzen op dezelfde cultuurperioden als die van het fabrieksmatige aardewerk. Wijzen zoo de vondsten op twee beschavingen, ook de grondformatie en bodemstructures, voor zoover de bijzettingen betreffend, pleiten in die richting. Zelfs kwam de helft van een kringgreppel te voorschijn, die hoewel in de Frankische grafvelden nog een enkele maal als een soort atavistisch verschijnsel optredend, typisch is voor de voor-Romeinse urnenvelden. De latere vondsten bestonden in het algemeen uit brandgaten met of zonder urnen, ingelaten in een laag cultuurgrond."¹⁹

¹² Het Algemeen Handelsblad 21-6-1850.

¹³ Bleekrode, 1858. p. 98.

¹⁴ Moerman, 1969.

¹⁵ Nieuwenhuize 2014.

¹⁶ Joosten 2004.

¹⁷ Heidinga 1983.

¹⁸ De Telegraaf, 28-8-1937.

¹⁹ Lonkhuyzen 1943.

Afbeelding 3.5 Vroeg middeleeuws aardewerk uit het grafveld in het Spelderholt (foto's collectie AWA door Harry Schotman)

In 2010 bezocht de AWA de locatie. Verbazingwekkend genoeg werden de proefsleuven intact teruggevonden.²⁰ Blijkbaar waren de jeugdige werklozen niet meer te porren de bijna 400 meter proefsleuf ook nog eens dicht te gooien. Het destijds nog gedeeltelijk open liggende terrein is nu begroeid met dennen die ook her en der in de sleuven groeien. De sleuven zijn nog goed herkenbaar, zij het wel wat ingezakt.

De vondsten werden in 1937 in eerste instantie "naar de woning van dr. Van Giffen te Groningen" overgebracht.²¹ Later werden ze overgedragen aan de Geldersche Archaeologische Stichting (GAS) die ze nog steeds in eigendom heeft. De vondsten worden bewaard in het provinciaal depot voor bodemvondsten in Nijmegen. Daar zijn ze in 2015 onderzocht en gefotografeerd door leden van de AWA. De urnen uit de krantenberichten blijken inderdaad grotendeels in scherven maar drie vroegmiddeleeuwse potten zijn prachtig gaaf uit de grond gekomen en hebben de omzwingingen via de Groningse keukentafel van Van Giffen zonder kleerscheuren overleefd.

Vroegmiddeleeuwse bronnen

Waarschijnlijk niet toevallig begint in de tijd van de middeleeuwse ijzerwinning ook de geschreven historie. In het jaar 801 schonk Hrodulf - van hem is verder niets bekend, omdat dit het enige stuk is waarin hij wordt vermeld - zijn bezit in Engeland, een hoeve en een twaalfde deel van het bos Braclog, aan het klooster Werden en werd daarmee verantwoordelijk voor de oudste vermelding van Bruggelen en Engeland.²² De abdij van Werden was vlak daarvoor in 799 gesticht door Liudger, een van de predikers die actief was bij de kerstening in deze regio.

De oostkant van de Veluwe werd waarschijnlijk vanaf de tweede helft van de 8ste eeuw langzaam gekerstend. Bekend zijn de kerkstichtingen in Wilp en Deventer door Lebuinus rond 765 en 768.²³ Uit deze periode zijn dan ook meer

schenkingen bekend aan kerkelijke instellingen, onder andere in 793 van goederen in Apeldoorn en Uddel en in 815 van delen van bossen in Hoog Soeren, Hoog Buurlo en Assel aan het klooster Lorsch, en in 838 van goederen in Loenen aan de St. Maartenskerk in Utrecht.²⁴ Deze eerste vermeldingen van allerlei Veluwe plaatsen lijken niet alleen het begin van het christendom in dit gebied, maar ook het belang van het ijzer, te onderstrepen. Vooral plaatsen waar ijzer werd gewonnen, duiken ineens op in de geschiedenis. Om kort daarna weer te verdwijnen en meestal pas in de 13de eeuw opnieuw te verschijnen.²⁵

3.6 Het Engelandertocht in de Late Middeleeuwen

Kort na het jaar 1000 veranderde het klimaat. Deze keer werden de gevolgen misschien wel verergerd door mensen die de bossen rooiden, maar waarschijnlijk viel er simpelweg te weinig regen over een te lange periode.²⁶ Hoe dan ook: het zand ging weer stuiven. Het bedekte de akkers op de stuwwal, niet alleen in het Spelderholt maar ook op andere plaatsen.²⁷ De akkers werden verlaten, de bewoning verschoof naar de randen van de stuwwal en het stuivende zand werd pas eeuwen later, in de 19e eeuw, getemd.

Na het verdwijnen van de ijzerindustrie en het onderstuiven van de akkers werden de woeste gronden - vooral bestaand uit heide en zand - het domein van plaggenstekers en schaapherders. De grond werd als markegrond het gezamenlijk eigendom van de bewoners. Hier ontstond ook een eigen rechtssysteem met strakke regels, vastgelegd in 'willekeuren' en markeboeken voor het gebruik van de gemene grond (zie hoofdstuk 5).

Een bijzonder gebruik van het gebied in de Late Middeleeuwen is de rechtspraak die op het Herenhul heeft plaatsgevonden. Hier was vanaf de 13e eeuw de Hoge Bank van het Veluws landgericht gevestigd, hier kwamen de hertogen van Gelre samen om klaringen te houden. De oudste historische vermelding van het landgericht dateert uit 1243, maar het is

Afbeelding 3.6 Verzameling laatmiddeleeuwse drinkkannen uit het Rode Hert (foto uit collectie van de AWA door Harry Schotman)

niet onmogelijk dat de traditie op het Herenhul dateert uit de periode waarin de plaats in het centrum lag van het ijzerindustriegebied. De hoofdstukken 10 en 11 gaan uitgebreid op deze bijeenkomsten in.

In de stadsrekeningen van Arnhem, Deventer, Zutphen en Elburg wordt regelmatig melding gemaakt van bezoeken van de magistraat van deze steden aan Beekbergen vanwege het landgericht, maar ook voor andere bijeenkomsten met de hertog van Gelre of vergaderingen van de Hanze. Blijkbaar ontwikkelde Beekbergen zich tot een soort conferentieoord, want de bijeenkomsten beperkten zich niet tot het landgericht. Uit dezelfde stadsrekeningen blijkt dat de heren logeerden in lokale herbergen. Zo meldt de stadsrekening van Zutphen uit 1458 dat een bode werd uitgezonden om "onze schepenen daar een herberg te bespreken" en de rekening van Elburg uit 1470 meldt: "Peter van Zanten gegeven 2+ wistuver dat hij tot Engelandertocht lyp vur herben te bestellen".²⁸ Waarschijnlijk gaat hij hierbij vaak om de herberg 'Het Rode Hert' die honderden jaren lang in de markearchieven wordt genoemd als vergaderplaats. Eén van de meest markante verhalen rondom deze herberg dateert uit 1573. In dat jaar treffen we in het Rode Hert

Willem Aernts. Hij is geboren rond 1553 en bevindt zich als twintigjarige in Spaanse dienst. Hij is op verlof "omme sijnen vaeder ende moeder eyns antosprecken". Bij hem aan tafel zitten de pastoor, Heer Bernt van Borcken, en een zekere Aernt Hermansz. Ze drinken blijkbaar goed en de soldaat houdt zijn busse (vuurroer) met één hand omklemd. Daar gaat de deur open en een geltensnider (kastreerder van varkens) komt de herberg binnen. Deze gaat bij het drielal zitten en er komt ruzie. Na een handgemeen op het kerkhof van Beekbergen schiet de pastoor de geltensnider door de linkerborst. Het slachtoffer strompelt nog even verder, valt ter aarde en sterft. Bernt van Borcken, die een zeer opvliegend heer moet zijn geweest, wordt uit zijn ambt ontslagen.²⁹ De herberg figureerde nog in de archieven als vergaderplaats van de marke tot eind 18e eeuw toen ze werd afgebroken. Nog steeds staat op de Engelandertocht 29 een huis met de naam 'Het Rode Hert'. In de zomer van 2004 werd de naastgelegen woning aan de Engelandertocht 27 afgebroken en vervangen door een nieuw huis. Bij de bouw werden in de tuin door de AWA de resten opgegraven van een zogenaamde welput, een soort waterput die bleek te zijn opgevoerd met afval uit de 13e tot de 15e eeuw. In totaal werden bijna 5000 scherven verzameld waarvan vele honderden scherven van

²⁰ Nieuwenhuize 2014.

²¹ De Telegraaf, 28-8-1937.

²² Heidinga 1983. p. 231.

²³ <https://nl.wikipedia.org/wiki/Lebuinus> Geraadpleegd op 23-8-2015.

²⁴ Aalberts 1973. p. 35.

²⁵ Heidinga 1983. p. 232.

²⁶ Idem p. 128.

²⁷ Idem p. 164.

²⁸ <http://www.streekarchivariaat.nl/nl/elburg/38-artikelen-elburg/stadsrekening-elb/130-stadsrekeningen>. Geraadpleegd 26-8-2015.

²⁹ Aalberts 1971. pp. 125, 126. Ook in typoscript Hardonk. Geschiedenis van Apeldoorn voor 1700.

drinkkannen en schalen die prachtig aansloten bij de historisch bekende herberg.³⁰

De AWA was niet de eerste die hier aardewerk verzamelde. In 1872 bezocht Willem Pleyte, conservator van het Rijksmuseum van Oudheden, de Hertsweide. Hij schreef daarover: "Dicht bij de buurtschap Engeland ligt de Hertsweide, een hoog stuk grond, waarop zich weleer een gebouw, het Hert genaamd, verhief, dat eerst in het laatst der vorige eeuw is afgebroken. Sedert onheugelijke tijd moet dit Hertshuis een herberg zijn geweest, en het groot aantal scherven, middel-eeuwse bakstenen, kannen en kruiken waarmee de grond is bezaaid, toonen nog heden ten dage aan dat hier voor langen tijd veel moet zijn omgegaan. We verzamelden een menigte oren, buiken en bodems, stukken van kruikjes of zoogenaamde Jacoba kannetjes."³¹

3.7 Het Engelandholt in de Nieuwe tijd

In de Nieuwe tijd wordt het gebruik van het Engelandholt grotendeels geregeld via de markeboeken (zie hiervoor hoofdstuk 5). Het 'Merckrichter-boeck ende willecoren' van het Engelandholt dat begint in 1523, heeft regels over de jaarlijkse verdeling van hout uit het bos, over turf steken, schapen weiden en plaggen steken en keer op keer het verbod voor vreemden om vee te weiden in de bossen of heidevelden.³² De willekeur van de Spelder- en Lierdermark, die zelfs nog iets eerder begint, in 1515, geeft hetzelfde beeld met vooral veel boetebepalingen voor als iemand toch over de schreef ging. Pas in de tweede helft van de 19e eeuw verandert het beeld, als de markgenoten beslissen hun gezamenlijk eigendom te verkopen en te verdelen. De bewoners veranderden deze keer misschien niet het klimaat, maar wel op indrukwekkende schaal de inrichting van het landschap. De heidevelden werden door hun nieuwe eigenaren op grote schaal bebost. Bestond het landschap aan het begin van de 19e eeuw nog grotendeels uit heidevelden waarover men, zoals Craandijk in 1879 schreef, "de torens van Deventer, Zutphen en Zwolle kon zien blauwen", tegenwoordig ligt er bos, alsof het nooit anders is geweest.³³

Literatuur

Aalberts Dr. A.A. 1973: *Leven op de rand*. Uit de geschiedenis van Apeldoorn, 's Gravenhage.

Bleekrode, S.A., 1858: *De ijzerslakken in Nederland*. Opgenomen in de Volksvlijt, Amsterdam.

Butler J.J., en Hannie Steegstra, 2008: *Bronze age metal and amber in the Netherlands IV. Hoard and riches graves in the Late bronze age, Part A*. Opgenomen in *Paleohistoria* 49/50 2007/2008. Blz 197-300.

³⁰ Nieuwenhuize 2014.

³¹ Riemsdijk 1874. Aanhangsel.

³² Sloet 1911. pp. 143-145.

³³ Craandijk, 1879.

Craandijk, J. 1879: *Wandelingen door Nederland met pen en potlood. Deel 4*, Haarlem. Geraadpleegd via <http://www.dbnl.org>

Gans, W. de. 2006: *Geologieboek Nederland*. A.N.W.B. bv, Den Haag.

Heeringen, R.M. van, R. Schrijvers, W. Weerheijm. Redactie N.F.H.H. Vossen, 2014: *Goud van oud. Apeldoornse bouwstenen voor de Veluwe archeologie*. SAGA-rapport 2, Apeldoorn.

Heidinga, H.A. 1983: *De Veluwe in de vroege middeleeuwen*. Proefschrift Universiteit van Amsterdam.

Joosten, I., 2004: *Technology of Early historical Iron Production in the Netherlands*. Proefschrift Vrije Universiteit in Amsterdam.

Lonkhuyzen, J.P. van, 1943: *Gelre XLVI.*, Arnhem.

Moerman, J.D., 1968/69: *Oude Smeedijzerindustrie. Beschrijving der overblijfselen*. Opgenomen in *Gelre LXIII*, Arnhem.

Nieuwenhuize, C. 2014: *25 jaar amateur archeologie*. SAGA-rapport 3, Apeldoorn.

Norde, E.H.L.D. 2013: *Een Germaanse nederzetting onder de Apeldoornse Enk (Gemeente Apeldoorn) Archeologisch onderzoek: een opgraving in de plangebieden Herderweg-Ooiweg, Arbeidstraat-Groeneweg en Asselsestraat*. RAAP-rapport 2647.

Parlevliet, M. & J. Zuyderwyk, 2012: *Na de vondst van de napjessteen. Een nederzetting uit het Midden- en Laat Neolithicum van de Trechterbeker- en de Klokbekecultuur aan de Oudedijk 10 te Uddel (gemeente Apeldoorn). De uitkomsten van een toevalsvondst, een archeologische veldkartering, verkennend booronderzoek en waarderend proefsleuvenonderzoek*. SAGA-rapport 1, Apeldoorn.

Riemsdijk, Th. H.F. van, 1874: *De Hooge bank van het Veluws landgericht te Engelandholt*. Proefschrift Hoogeschool te Utrecht.

Sloet, Mr. J.J.S. 1911: *Geldersche Markerechten*, 's Gravenhage.

4 De bosontwikkeling weergegeven in kaarten

Ella Marschel

4.1 Inleiding

De hoge zandgronden van de Veluwe, in de Vroege Middeleeuwen nog weelderig bebost, veranderden door begrazing door schapen, intensieve hakhoutcultuur en het verzamelen van brandhout door de eeuwen heen in een heide- en zandverstuivingslandschap. Van de bossen die we nu in het onderzoeksgebied zien, bestond 250 jaar geleden nog maar heel weinig.

Was de vraag naar brandstof eerst een oorzaak van het verdwijnen van de bossen, deze droeg vanaf de 19e eeuw bij tot een geleidelijke herbebossing. In dit hoofdstuk wordt geprobeerd de bosontwikkeling van het onderzoeksgebied van het midden van de 18e tot het einde van de 20e eeuw in kaart te brengen, door historische kaarten aan de huidige topografische kaart te georefereren. Als aanpak zijn de kaarten georeferereerd met als achtergrond de huidige kadastrale kaart. Ook wordt gebruik

Afbeelding 4.1 Uitsnede van kaart van Willem Leenen uit ca. 1750 met daarop de grenzen van het onderzoeksgebied

Afbeelding 4.2 Uitsnede van kaartblad 23 van De Man uit ca. 1807 met daarop de grenzen van het onderzoeksgebied

gemaakt van de inventarisatie van oude bosgebieden zoals die in 2010 door Alterra is gedaan.¹

4.2 Willem Leenen 1748

In 1748 verkreeg de net benoemde stadhouder Willem IV, ter ere van zijn benoeming, de 'hoge heerlijkheid'. Dat wil zeggen de rechtsmacht over het gebied rond Apeldoorn. In de twee jaar daarna werd het gebied nog flink uitgebreid tot wat nu nog steeds in hoofdlijnen de gemeente Apeldoorn is. In opdracht van de staten van Gelderland, karteerde landmeter Willem Leenen ter ere van dit gegeven, het betreffende gebied wat - met de nodige vertragingen - resulteerde in een schitterende kaart van 2,4 bij 2,6 meter. Voor de gemeente Apeldoorn biedt het een prachtig gedetailleerd beeld van het gebied in het midden van de 18e eeuw, onder meer omdat elk huis afzonderlijk is aangegeven.

Een uitgebreide beschrijving van de kaart en de kopie die enkele jaren later werd gemaakt, is gemaakt door professor Aardoom.²

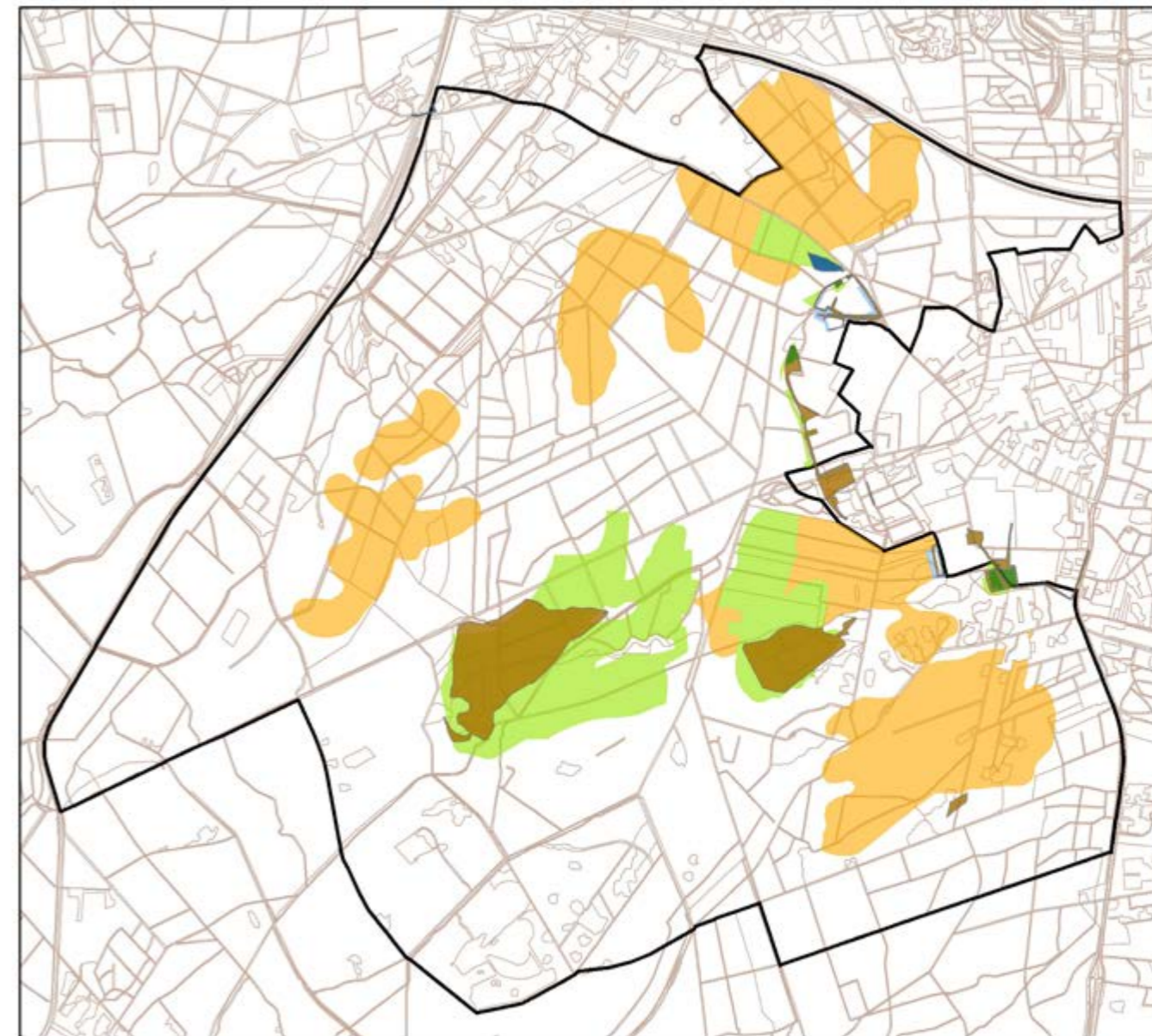
Voor het onderzoeksgebied toont de kaart (zie afbeelding 4.1) de rand van de Beekbergse enk in het noordoosten en het Engelandersholt in het noorden. Op enkele wegen na, is het terrein verder leeg. Dat sluit aan bij het beeld dat een groot deel van het terrein uit zandverstuivingen bestond.

4.3 De Man 1802-1812

Maximiliaan Jacob de Man (1765 - 1838) was een Nederlandse militair. Na de Franse revolutie nam hij ontslag en was hij tot 1807 actief in allerlei belangrijke landmeetkundige commissies. In 1807 pakte hij de draad als militair weer op. In 1812 nam hij opnieuw ontslag, dit keer uit Franse dienst, om in 1814 in Nederland aangesteld te worden als kolonel en

¹ Bijlsma e.a. 2010.

² Aardoom 1989.

Legenda

■ Kad 1832 naaldbos	■ Kad 1832 opgaande bomen	■ TMK 1850 strubbenbos
■ Kad 1832 hakhout	■ TMK 1850 bos	■ TMK 1850 houtwal/singel

Afbeelding 4.3 Bosgebieden aangegeven op de oudste kadastrale kaart uit 1832 en de Topografische Militaire Kaart uit 1850

directeur van het Archief van Oorlog en Topografisch Bureau.³

In 1802 kreeg hij de opdracht om een kaart van de Veluwe te maken. De karteringen zijn gedaan tussen 1802 en 1812. De resulterende gedetailleerde topografische kaart van de Veluwe en de Veluwezoom was eigenlijk een voorloper van Topografische Militaire Kaart (TMK) zoals die in het midden van de 19e eeuw werd gemaakt.

Voor het onderzoeksgebied geeft de kaart (zie afbeelding 4.2) hetzelfde beeld als de kaart van Leenen, met nog steeds behalve de rand van de enk, enkele wegen en het Engelan-

derholt een grotendeels leeg kaartbeeld. De kaartprojectie is beter en sluit nauwkeuriger aan op de werkelijke situatie. Ook wordt op deze kaart voor het eerst duidelijk dat het Engelandersholt niet bestond uit opgaand geboomte maar waarschijnlijk uit hakhout- of strubbenbossen.⁴ De markering

⁴ Strubben: een strubbe is een boom met meerdere stammen zonder dat er sprake is van een gezamenlijke stoof (veelal eik). De stammen kunnen meerdere meters van elkaar staan, maar wel tot dezelfde boom behoren. Strubben kunnen zijn ontstaan door een hakhoutverleden of onder invloed van (schapen-) begrazing.

³ Wikipedia. Maximiliaan Jacob de Man. Geraadpleegd 10-10-2015.

Afbeelding 4.4 Begroeiing van het gebied rond 1940 volgens de eerste bosstatistiek

is in elk geval duidelijk anders dan delen van het Ughelse bos net ten westen van het onderzoeksgebied.

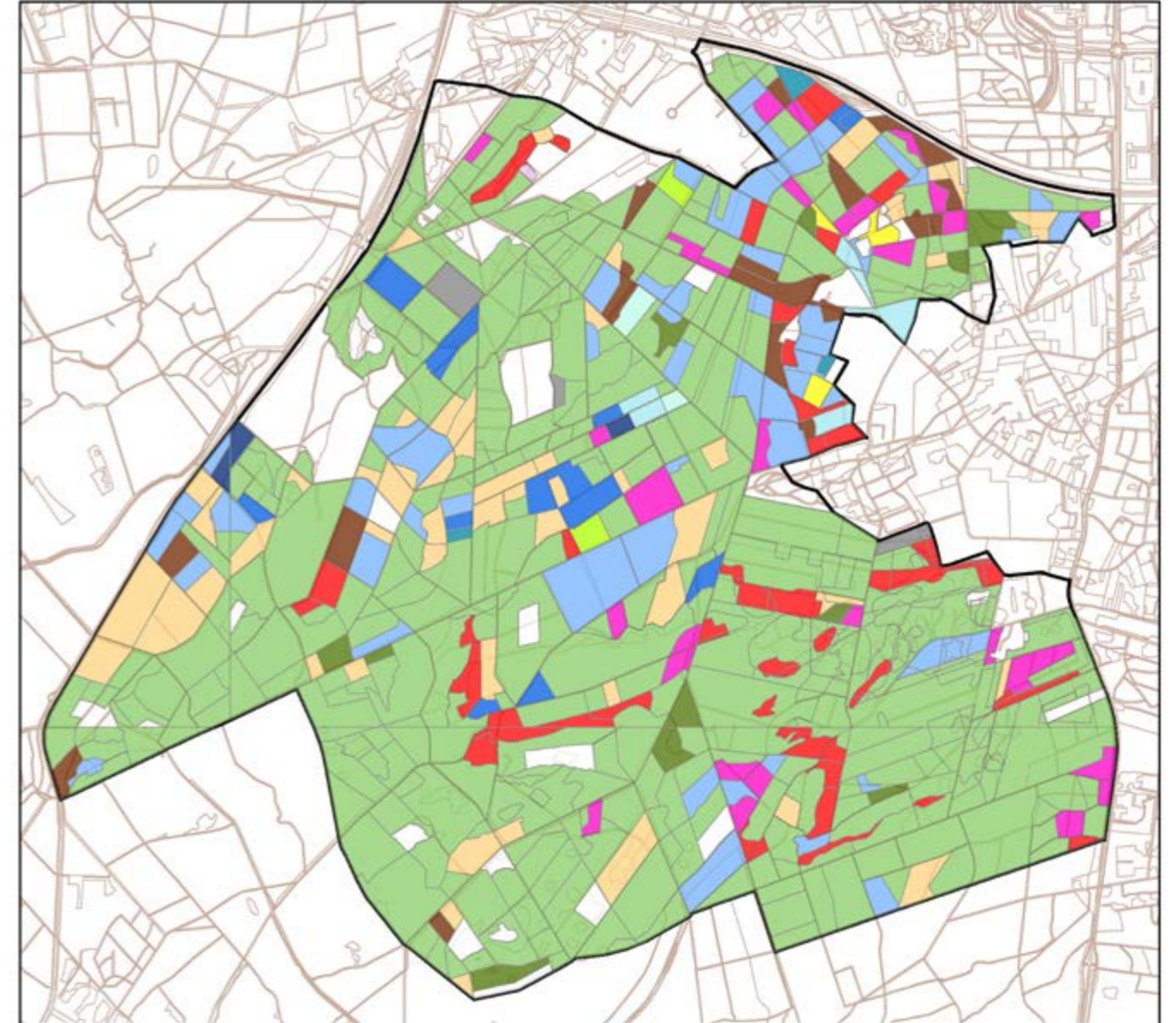
4.4 Bosgebieden 1832 en 1850

Nadat Nederland in 1810 was ingelijfd bij Frankrijk werd in 1811 het kadaster in gebruik genomen. Hoewel Nederland kort daarna weer onafhankelijk werd, bleef de Franse wet van kracht. De realisering van het kadaster verliep echter traag. Na een versnelling vanaf 1826 was het kadaster in 1832

eindelijk zo ver dat vanaf dat moment alle onroerend goed transacties konden worden bijgehouden. Met de eerste kadastrale kaarten is een gedetailleerd beeld van het grondgebruik in Nederland in 1832 beschikbaar.⁵

In 1839 werd bij Koninklijk Besluit besloten tot wat uiteindelijk uitmondde tot een kaart van heel Nederland: de Topografische Militaire Kaart (TMK). De kaart werd gebaseerd op

⁵ Wikipedia. Kadaster. Geraadpleegd 10-10-2015.

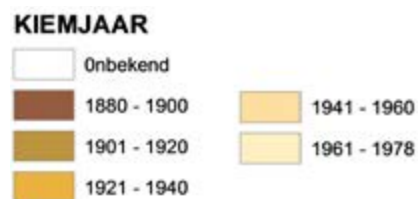
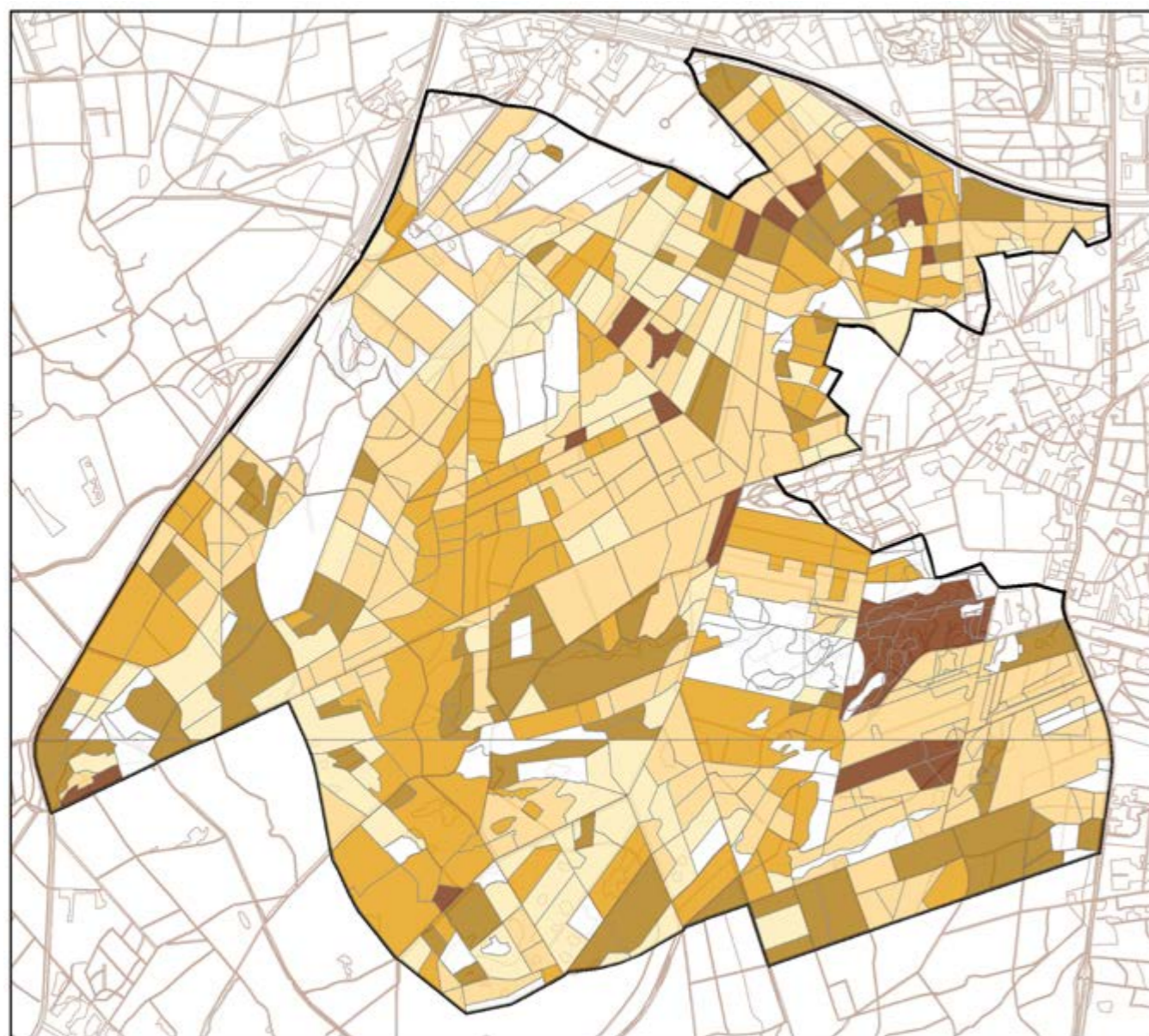
Afbeelding 4.5 Begroeiing van het gebied volgens de vierde bosstatistiek 1980-1985

verkleinde kadastrale plans, aangevuld met topografische details. De laatste gegraveerde bladen verschenen in 1864.⁶ Alterra heeft in 2010 voor alle Natura-2000 gebieden, waaronder het onderzoeksgebied, geïventariseerd of er op de TMK bos was aangegeven.⁷ Voor de hier weergegeven

kaart (zie afbeelding 4.3) is gebruik gemaakt van het bij dit rapport opgeleverde GIS bestand 'n2tmkbos'. De kadastrale kaarten en de TMK geven veel preciezere informatie dan de oudere kaarten. Voor het eerst wordt heel duidelijk onderscheid gemaakt tussen bos en hakhout. Opvallend is wel dat er grote verschillen zijn tussen beide kaarten, die toch betrekkelijk kort na elkaar zijn gemaakt. Blijkbaar was het niet zo eenvoudig de begroeiing eenduidig te classificeren.

⁶ Koeman 1983, p. 198.

⁷ Bijlsma e.a. 2010.

Afbeelding 4.6 Het kiemjaar van de bossen in het gebied volgens de vierde bosstatistiek 1980-1985

4.5 Eerste bosstatistiek 1938-1942

Na het wereldbosbouwcongres van 1926 in Rome, werd een commissie in het leven geroepen om uit te zoeken aan welke eisen een Nederlandse bosstatistiek moest voldoen. Centraal hierbij stonden de inschatting van de Nederlandse houtproductie, het treffen van maatregelen voor de houtteelt en een doelmatige behartiging van andere aan het bos gerelateerde maatschappelijke belangen.⁸

De opnamen vonden plaats in de periode 1938 tot 1942 en de resultaten werden uitgegeven in 1946. De gegevens omvatten de oppervlakte van alle bossen en woeste gronden in Nederland, opgesplitst naar boomsoort (loofhout), eigendom en twee leeftijdsklassen.⁹

Afbeelding 4.4 is gebaseerd op vier kaarten van de 1e bosstatistiek: de nummers 411 Hoog Soeren, 412 Apeldoorn, 431 Harskampsche Zand en 432 Beekbergen. In deze kaarten

zijn boomsoort en leeftijdsklasse met kleurenpotlood ingetekend op de topografische kaart van 1933. De kleurvlakken zijn gedigitaliseerd en op de huidige topografische kaart geprojecteerd. Ook voor deze kaarten is weer gebruik gemaakt van het al eerder genoemde inventarisatie door Alterra.¹⁰

De kaart toont duidelijk dat het gebied rond 1940 intussen grotendeels met naaldhout was bebost. Van de bossen uit de 19e eeuw zijn over het hele gebied verspreid vooral nog wat hakhoutpercelen over.

4.6 Vierde bosstatistiek 1980-1985

Na de eerste bosstatistiek volgden er nog drie. De laatste over de periode 1980-1985. Vanaf de tweede bosstatistiek zijn de gegevens verder verfijnd naar meer leeftijdsklassen (van 10 jaar) en uitgesplitst naar zowel naald- als loofboomsoorten. In de vierde statistiek is ook het functioneren van het bos in beeld gebracht.¹¹

De weergegeven kaart met de boomsoorten (zie afbeelding 4.5) laat zien dat het terrein in de periode 1980-1985 vooral begroeid is met grove den. De hoeveelheid heide is sinds de eerste bosstatistiek 40 jaar eerder, nog eens verder teruggebracht. De tweede kaart met 'kiemjaar' (zie afbeelding 4.6) toont een tamelijk gelijkmatige verdeling van kiemjaren over de 100 voorafgaande jaren, maar ook betrekkelijk veel recente jaren.

4.7 Conclusie

De historische kaarten laten zien dat het onderzoeksgebied de afgelopen 250 jaar sterk is veranderd. Waar tegenwoordig het gebied hoofdzakelijk bestaat uit bos, was er in het midden van de 18e eeuw nauwelijks bos te vinden. Zandverstuivingen en heide domineerden het beeld. Halverwege de 19e eeuw kende het gebied nog steeds relatief weinig bos. Het bos aanwezige bos bestaat hoofdzakelijk uit (eiken-) hakhout- en strubbenbossen. Gedurende de tweede helft van de 19e eeuw en de eerste helft van de 20e eeuw zijn de stuifzanden en heidevelden merendeels omgevormd tot bos. Op de kaart van eerste bosstatistiek van rond 1940 is goed te zien hoe het gebied in de periode daarvoor grotendeels is beplant met naaldhout. In 1940 zijn er nog maar enkele hakhoutpercelen over. Veertig jaar later, omstreeks 1980, bestaat het gebied nog steeds hoofdzakelijk uit naaldbos van grove den. De kaart van de vierde bosstatistiek (1980-1985) laat goed zien dat het bos nog relatief jong is. Het merendeel van de bosvakken is aangeplant tussen 1920 en 1960. De afgelopen twee decennia hebben bosbeheerders getracht om meer diversiteit aan te brengen in deze vaak monotone bosvakken van grove den door verjonging van andere boomsoorten te stimuleren en door meer gelaagdheid in het bos aan te brengen.

Literatuur

Aardoom, Prof. Dr. Ir. L., 1989: *Caart der limiten van de hooge en vrije heerlijkheid van het Loo*. Alphen aan de Rijn.

Bijlsma, R.J., G.J. van Dorland, D. Bal en J.A.M. Janssen, 2010: *Oude bossen en bosgroeiplaatsen*. Alterra-rapport 1967, Wageningen.

Koeman, C., 1983: *Geschiedenis van de cartografie van Nederland*. Alphen aan de Rijn.

Oldenburger, J., 2005: *Historische bosgegevens, ook interessant voor u?* Opgenomen in bosberichten 2005, nr. 1.

⁸ Oldenburger 2005.

⁹ Oldenburger 2005.

¹⁰ Bijlsma e.a. 2010. GIS bestand 'n2bosstat4'.

¹¹ Bijlsma e.a. 2010. GIS bestand 'n2bosstat4'.

5 De Marken

Ineke Jansen en Ben Teule, de inleiding is geschreven door Dick Veenhuizen met medewerking van Jeffrey Ringrose

5.1 Inleiding¹

Aan het eind van de Middeleeuwen was de Veluwe bijna geheel opgedeeld in zogenaamde 'marken' en 'buurtschappen', in die tijd een gangbare vorm van bestuur. Het doel van de marken was het afschermen van heide en bos tegen buitenstaanders ten gunste van de 'geërfdn'. De geërfdn waren de mensen die aandelen in het bos hadden en daardoor gerechtigd waren tot deelname in het gebruik van het bos. De afspraken over het gemeenschappelijk gebruik van het bos en de heide werden vastgelegd in zogenaamde male- en/of markeboeken. Maar ook tussen de geërfdn onderling was sprake van groot wantrouwen, zo blijkt uit de markeboeken. Niet het welzijn van het bos stond centraal, maar de angst dat sommige gerechtigden meer gebruik van

Naast enkele ander werkzaamheden als vrijwilliger ben ik sinds ongeveer 12 jaar lid van de Archeologische Werkgroep Apeldoorn en in die hoedanigheid heb ik deelgenomen aan diverse opgravingen en onderzoeken in en om de gemeente Apeldoorn. Voorheen was ik werkzaam in het voortgezet onderwijs in Apeldoorn. De gelegenheid om mee te werken aan dit project bood ons de prachtige mogelijkheid het gebied beter te leren kennen, door te dringen in gebieden waarin we anders niet binnen kunnen. Het onthulde verrassende details over het gebruik in vroeger tijden.

Ben Teule
Archeologische Werkgroep Apeldoorn

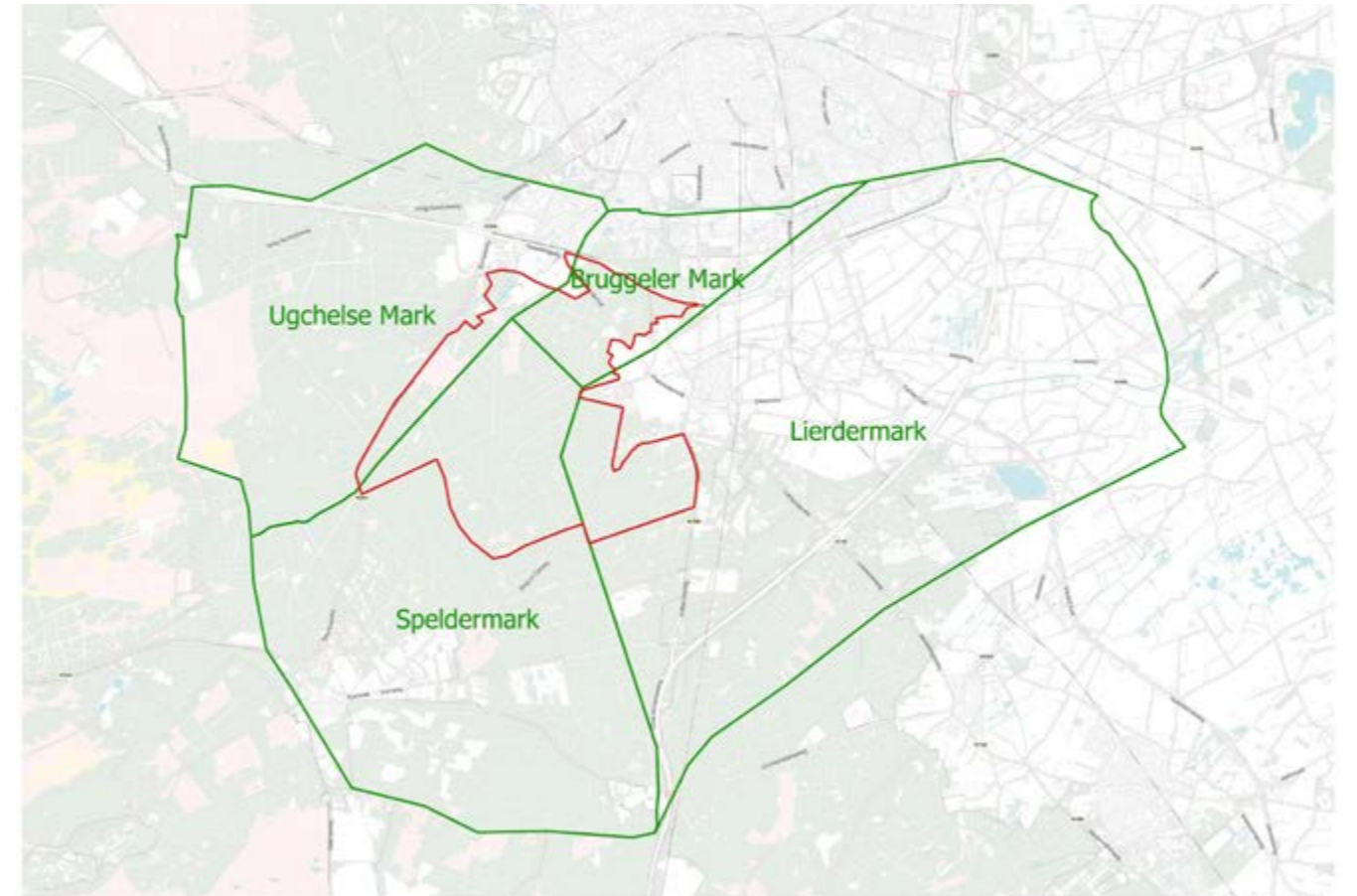

Afbeelding 5.1 Het Spelderholt en Het Grootte Zand omstreeks 1870. (bron: Topografische Militaire Kaart 1874 - Beekbergen, Kaartnr 432, collectie Kadaster/www.watwaswaar.nl)

het bos zouden kunnen maken dan anderen. Ieder was gelijkgerechtigd en dat moest zo blijven. Karakteristiek voor de bosgebruiksbepalingen op de Veluwe waren de zware sancties op overtredingen daarvan. De doodstraf was geen uitzondering in de verschillende markebepa-

lingen. Koters, keuters, niet-geërfdn en lieden van buiten de marke waren op de Veluwe rechteloos voor wat betreft het bosgebruik. Zij waren geheel en al afhankelijk van de gunsten van de rechthebbende.

In principe konden de markegenoten het bosgebruik op twee manieren indammen. In de eerste plaats konden zij het aantal gebruikers beperken. In de tweede plaats bestond de

Afbeelding 5.2 Grenzen van de vier marken in het onderzoeksgebied op basis van kadastrale eigenaren midden 19e eeuw. (bron achtergrondkaart: www.pdok.nl)

mogelijkheid het gebruik per persoon of per geërfdn te verminderen. Dat kon betrekking hebben op de hoeveelheid hout dat uit het bos mocht worden gehaald, maar ook bijvoorbeeld het houden van bijen, het houden van vee in het bos of het plaggensteken kon sterk worden gelimiteerd. Houtdiefstal resulteerde doorgaans in ontneming van de rechten van de erfgenaam, vaak gevolgd door verbanning, een sociale doodsverklaring. Brandhout was op de Veluwe van groot belang, er was immers nauwelijks turf. Het is niet verwonderlijk dat op de Veluwe, waar de bossen naast bouw- en geriefhout ook nog in de energiebehoefte moesten voorzien, op grote schaal uitvoer- en zelfs handelsverboden betreffende hout van kracht waren.

Brandhout werd zo nu en dan afzonderlijk vermeld, meestal in combinatie met ander brandbaar materiaal, zoals turf. Ook houttoepassingen zoals garden, stobben, kruppels, kort hout, gekloofd hout, latten, soeren, dor hout, quasen worden in de markeboeken vermeld. Waarschijnlijk hadden sommige daarvan te maken met brandhout. Andere lijken verband te houden met de bezembinderij.

Uit oude kaarten en markeboeken blijkt dat er ten tijde van de marken niet of nauwelijks pogingen werden ondernomen tot bebossing van de uitgestrekte heidevelden en stuifzanden. Er werd alleen elk jaar wat hout uit de gedegradeerde stukken bos verkocht. De heidevelden werden gebruikt om schapen te laten grazen, om te plaggen voor bemesting en om heide te snijden als brandstof. In het begin van de 19e

eeuw was er dan ook nog maar weinig bos over, wat blijkt uit de kaart van De Man uit de periode 1802-1812.

Volgens het verpondingskohier van 1650 bestond het gebied van de Speldermarke toen ook al voor het grootste gedeelte uit stuifzand en werd daarom toentertijd beschouwd als geheel waardeloos.²

In 1809 werd er een wet uitgevaardigd, de wet van 16 grasmaand (april) 1809: iedere gerechtigde in de gemeenschap der marken kon de verdeling van de gronden in de marke eisen. Vlot ging dat zeker niet. Deels omdat men vaak niet tot een redelijke verdeling kon komen en zeker ook door de tegenwerking van de boeren. Zij hadden de heide nodig als schapenweide en de plaggen voor de potstal en dus voor de bemesting van hun landbouwgronden.³

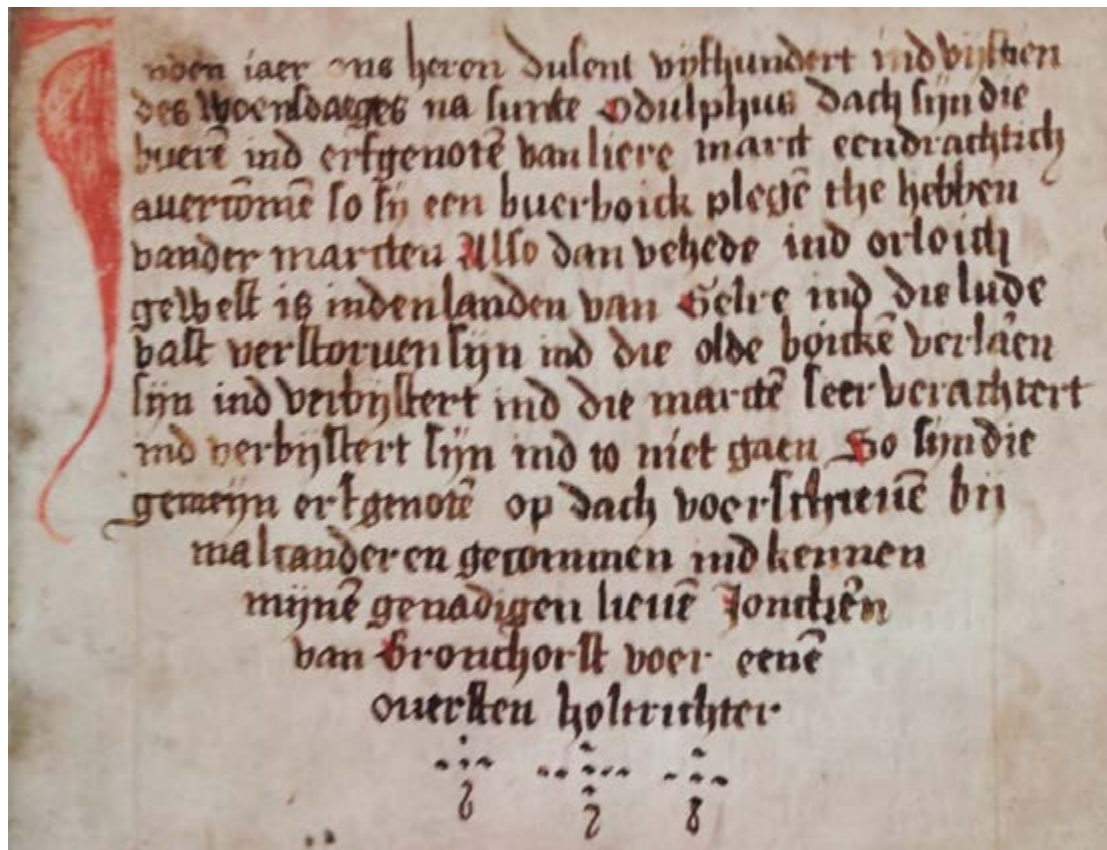
De overheid drong steeds meer aan op de verdeling en verkoop van de woeste gronden van de marken, omdat ze van mening was dat door de verbetering van de land- en bosbouw de welvaart van de bevolking zou stijgen. Maar vooral vanwege de onvruchtbaarheid van veel van de woeste gronden en heidevelden schoten deze ontginningen nauwelijks op.⁴

Toch ging de Speldermarke vanaf 1845 gronden verkopen aan particulieren. Dat moesten ze wel, want deze marke

² Martens v. Sevenhoven 1925.

³ Hartkamp 1993.

⁴ Heijgen 2015.

Afbeelding 5.3 Eerste bladzijde van het markeboek van de Engelandermarke. (foto: Ineke Jansen, AA 003-002)

kampte met schulden. Omstreeks 1870 hield de Speldermarke op te bestaan. Daarmee doet een nieuw tijdperk zijn intrede, die van het particuliere grondbezit.⁵

5.2 De marken van het onderzoeksgebied

Het onderzoeksgebied van het huidige Spelderholt en Het Leesten omvat delen van vier marken. Allereerst bevat het gebied een groot deel van de Engeland- of Bruggelermarke in het noorden en van de Speldermarke in het zuiden. Volgens Martens van Sevenhoven moet het Spelderholt als een zelfstandige bosmarke worden gezien. Waarschijnlijk behoorde het Spelderholt wel tot de Spelder- en Lierdermarke, maar werd het apart bestuurd. Aan de westkant valt met Het Leesten een strook van de Ugchelse marke onder het onderzoeksgebied, terwijl aan de oostzijde delen onder de Lierdermarke vielen. Overigens vormden de Spelder- en Lierdermarke tot 1821 een geheel. Op dat moment werden ze financieel gesplitst en vanaf 1843 werden ook de notulen apart bijgehouden.⁶

5.3 De willekeuren

De marken hadden een eigen rechtssysteem met strakke regels voor het gebruik van de gemeenschappelijke grond vastgelegd in 'willekeuren' of markeboeken. Het 'Wilkoerboeck van Engellander marcke' geeft een goed beeld van dit rechtssysteem. Het begint in 1523 en beschrijft de 'holtspraken' tot 1746. Het boek bevat feitelijk het steeds

weer aangepaste reglement van de marke.⁷ Waarschijnlijk is het boek begonnen in 1620 en overgenomen uit een ouder boek want het handschrift over de eerste honderd jaar is duidelijk van dezelfde persoon. In de jaren na 1620 is het steeds aangevuld. Uit de inleiding van het markeboek blijkt dat het traditioneel bewaard werd bij de pastoor van Beekbergen.

Enkele jaren voor de Engelandermarke, in 1515, waren ook de 'bueren'⁸ van de Lierder- en Speldermarke begonnen met een 'buerboeck', nadat het oude verloren was gegaan tijdens de oorlog in het land van Gelre.⁹ Op gezette tijden kwamen de gezamenlijke grondbezitters bijeen op de zogenaamde 'holtsprake'. Het dagelijks bestuur van de marke werd daarbij gevormd door de holtrichter, bijgestaan door twee vorsters, terwijl uit de bewoners een aantal erfgenoten werden geselecteerd.¹⁰ In de Lierder- en Speldermarke werden volgens oude gewoonte acht erfgenoten gekozen uit het hele kerspel: de "allerkloekste en verstandigste" van elke boerstoel. Namelijk twee uit Oosterhuizen, twee uit Lieren, twee uit Engelant en twee uit Beekbergen. Zij waren verantwoordelijk voor alle zaken aangaande de marke, het kerspel, "pastorijen,

⁷ Sloet 1911. Origineel: Apeldoorns Archief. Toegang 003. Inv.nr. 2.
⁸ 'bueren' is de gebruikelijke term in de markeboeken voor de markegenoten. De boeken worden ook 'buerboecken' genoemd. Het is niet op voorhand duidelijk of alle inwoners, bueren waren, ook als ze geen aandeel in de marke hadden.
⁹ Sloet 1911. Lierder- en Speldermark, deel I. Inleiding.
¹⁰ Sloet 1911. Engelandermarke, deel I. Artikel 1.

vicarijen en kosterijen", de sluis en andere zaken. Bovendien mocht niets in de willekeurboeken worden geschreven of verwijderd zonder overleg met deze erfgenoten.¹¹ Met deze verantwoordelijkheid sprong men dan ook niet lichtzinnig om. De erfgenoten van de Bruggelermarke legden een eed af "met opgerichte vingers tot Godt lieffelicken ten heyligen" dat ze de marke tot beste nut zullen gebruiken en bewaren.¹² De holtrichter en vorsters moesten vooral toezien op het beheer van de gezamenlijke eigendommen. Tijdens de holtsprake van 1 oktober 1565 beslisten de acht erfgenamen van de Lierder- en Speldermarke dat de holtrichter en de vorsters voortaan de marke zelfs dagelijks moesten controleren om alle gebreken te registreren en de marke tegen schade te beschermen.¹³ Vooral het beheer van het hout vergde veel aandacht en er zijn dan ook een groot aantal regels over.

Enkele voorbeelden van 'willekeuren' van de Engelandermarke:
 1523 - Op holterdagen mogen de holtrigter en de erfgenamen hun deel hout uit het bos halen. Wat in die dagen niet is opgehaald, wordt gezien als niet verdeeld hout.¹⁴ De erfgenamen die buiten de buurtschap Engeland wonen hebben ook recht op een half deel hout.¹⁵ De vorster moet daarbij aanwezig zijn (op straffe van een Licht Pond).¹⁶ Men is erg zuinig op de stobben. Deze moeten blijven staan zodat ze opnieuw kunnen uitlopen. Op het rooien van een stobbe staat een straf van een Heeren Pond voor elke stobbe.¹⁷

Bovendien mogen er geen schapen tussen de stobben lopen als ze net uitgelopen zijn. Van "13 dagen voor de Mey tot St. Lambert" moet voor elk beest dat gehoeud wordt een Brabantse stuiver worden betaald.¹⁸ In 1547 wordt zelfs afgesproken om voortaan helemaal "geene schaep, koyen off ander beesten in den busche laeten gaen".¹⁹ 1569 - Op St. Nicolaesdag wordt het loon vastgesteld van holtrigter Hendrik Aelberts en twee gezworen vorsters. De holtrigter krijgt een halve daalder en de vorsters samen eveneens een halve daalder. Dit naast hun rechtmatige deel uit het bos.²⁰ Op 15 januari 1579 is te Beekbergen een algemene 'holtinghdach' gehouden in het bijzijn van de welgeboren Vrouwe Marien geboren tot Hoya en Broockhousen, gravin te Bronckhorst en Vrouwe te Borculo. De door haar man aangestelde holtrichter Wilhelm van Nievelt is overleden en wordt opgevolgd door Goddart van Heerde. Na de eed afgelegd te hebben wordt hij aangesteld.

¹¹ Sloet 1911. Lierder- en Speldermark, deel VII. Artikel 10.
¹² Sloet 1911. Engelandermarke, deel V. Artikel 3.
¹³ Sloet 1911. Lierder- en Speldermark, deel VII. Artikel 2.
¹⁴ Sloet 1911. Engelandermarke, Deel I. Artikel 3.
¹⁵ Id. Deel I. Artikel 7.
¹⁶ Id. Deel I. Artikel 9.
¹⁷ Id. Deel I. Artikel 11.
¹⁸ Id. Deel I. Artikel 12.
¹⁹ Id. Deel V. Artikel 2.
²⁰ Id. Deel VII. Artikel 1.

1591 - Men spreekt af om meer tijd te geven aan het oogsten van de eek. Ieder acht dagen en de holtrigter 14 dagen. Waar geen eiken zijn is dit respectievelijk twee en vier dagen. Men mag de eek schillen na afvoer van het hout zodat de stobben niet vernield worden.²¹ 1611 - Hier wordt de vergaderplek genoemd: bij Reyner Reynerssen, waard te Beekbergen. Waarschijnlijk in de herberg het Rode Hert. De vrijheer van Doorenweert laat de holtrigter in de kerk van Beekbergen alle erven oproepen om 'holtspraeck' te houden. Alle erfgenamen van de Bruggeler- en Engelandermarke moeten komen ten einde een nieuwe lijst samen te stellen van gerechtigden, enige misbruiken te verbeteren en de erven te beëdigen.²² Men blijft zuinig op het eikenhout: in geval van brand moet ieder (de 'nabueren') met alle inzet helpen blussen. De vorsters moeten aantekenen hoeveel mensen helpen en wie dat zijn, om dit in de eerste vergadering erna te melden. De beloning bestaat uit twee kannen bier.²³ 1620 - In deze vergadering wordt de boete voor schapen die worden aangetroffen in "Noorder enx busken" gesteld op tien gulden, waarvan negen voor de holtrigter en één voor de aanbrenner. De zelfde regel geldt voor het ongeoorloofd kappen en turf graven.²⁴

In maart 1695 worden nieuwe afspraken gemaakt over boetes voor de volgende zaken:

- Het hoeden van dieren in het oude hout of nieuwe lot;
- Het steken van turf;
- Het aflaggen van heide;
- Vissen in de Egerpoel;
- Het tegenwerken van het toezicht;
- Het beledigen van een ambtenaar in functie;
- Het wassen van schapen in de Egerpoel door 'uytheemsen' omdat de dijk anders te veel lijdt.²⁵

Hoewel vooral in de Engelandermarke veel van de regels over verdeling van het hout gingen, waren er ook andere belangen. In de lager gelegen Lierder- en Speldermarke, waarin ook de Beekbergse enk lag, zijn ook veel afspraken over vee op de enk, waterbeheer en turf. In 1515 begint men het nieuwe markeboek met het verbod om schapen te houden op de enk acht dagen na Sint Getrude (17 maart).²⁶ Ook mogen er geen schapen op de enk worden gehoeud zolang er minimaal drie erfgenoten nog 'saet' op hebben.²⁷ Hetzelfde geldt voor het hooiland zo lang er nog twee erfgenoten hooi hebben.²⁸ Op 15 oktober 1600 wordt dit algemener gesteld: iedereen mag de enk gebruiken naar eigen behoefte op voorwaarde dat een ander geen schade wordt toegebracht.²⁹

²¹ Id. Deel VIII. Artikel 2.
²² Id. Deel IX. Inleiding.
²³ Id. Deel IX. Artikel 9.
²⁴ Id. Deel X. Artikel 1.
²⁵ Id. Deel XIII. Artikel 1 t.m. 8.
²⁶ Sloet 1911. Lierder- en Speldermark. Deel I. Artikel 2.
²⁷ Id. Deel I. Artikel 9.
²⁸ Id. Deel I. Artikel 8.
²⁹ Id. Deel X. Artikel 2.

Vervolgens wordt vastgesteld dat niemand meer dan zijn deel zal krijgen van het hout (“dan hem de krombill en geeft”), van de heide en van de turf.³⁰ Het uitgraven en op de markt brengen van turf is sowieso aan strenge regels gebonden.³¹

In 1541 worden een aantal afspraken gemaakt over de maten van de ‘leijgraaf’ of sloot: bovenin vijf voet breed en onderin drie voet.³² In 1565 werd vastgesteld dat deze leigraaf twee maal per jaar moet worden gecontroleerd zodat ze open blijft en niet verstopt raakt.³³

De beek, aan de noordzijde van de enk, moet eventueel zelf drie keer per jaar worden gecontroleerd. Eerst omstreeks Pinksteren, de tweede keer met Sint Jan (24 juni) en de derde keer met Sint Lambertus (17 september).³⁴ Als het veel regent rijdt de holtrichter dagelijks langs de beekdijken om molsgaten te dicht en overlopen te stoppen en verslag te doen aan de betreffende erfgenaam.³⁵ Ook andere overlast werd geregeld. Zo regelt men in 1579 dat bijenkorven niet dicht bij huizen geplaatst mogen worden.³⁶

Door de eeuwen heen werden in iedere vergadering door de eigenaren afspraken gemaakt voor de komende periode over oogstbare delen, over gebruik, hergebruik en misbruik en over de kosten, lonen en boetes (de penen).

5.4 De markegrenzen

Behalve afspraken over het gezamenlijke bezit, moesten de marken ook af en toe vaststellen waar de ‘limieten’, de grenzen met de naastliggende marken, liepen. Die grenzen waren meestal gemarkeerd met zogenaamde pollen, opgeworpen heuveltjes met daarop soms een paal. Vaak lagen deze pollen op natuurlijk herkenbare punten. Zo heet het hoogste punt achter Het Leesten nog steeds de Bakenberg, uit de tijd dat deze het ‘drielandenpunt’ vormde van de Ugchelse-, Bruggelse- en Speldermarke. Een soortgelijk grenspunt tussen de Ugchelse-, Order- en Asselsemarke werd gevormd door een paar rijen markante ijzerkuilen. Het markeboek van de Ugchelsemarke beschrijft hoe op 8 oktober 1654 de limieten tussen de Ugchelse- en de Speldermarke werden nagelopen en vernieuwd door de gezamenlijke markegenoten. Men ging van de “Bakenberg naar de Haelsberg en vandaer na zeker bergskten tussen het Hoenich boesken ende de Aenstooterwegh dicht bij het Dabbelo”.³⁷ Op 16 juni 1689 worden de limieten opnieuw nagelopen. Ze gaan weer naar de Haalsberg “aen de linckerkant van de weg van Uchelen nae Arnhem, daer een kuyl bovenin is”, en voorts opnieuw naar het bergje tussen het Honingsbos en de Aanstoterweg. Het stuk tussen de Baken- en Haalsberg ligt in het onderzoeksterrein en bestrijkt ongeveer 3,5 km en is deels nog steeds herkenbaar als eigendoms- of perceels-

grens in de vorm van paden en grenzen tussen bos/heidepercelen.

De grens tussen de Bruggelse- en de Lierdermarke, ten noorden van de Beekbergse enk, werd nog in 1859 opnieuw vastgesteld, waarbij werd bepaald dat de grens zou “worden gevormd door een regte lijn, door middel van kielspitten³⁸ en aardhopen of doelen kennelijk uitgebakend”.³⁹ De grens is nu grotendeels verdwenen op een stuk van ca. 600 meter na: een houtwal met pad, grenzend aan de Arnhemse weg. De marken hielden lang aan hun oude gewoontes vast. Nog in 1860 liet de Lierdermarke de grens met de Loenensemarke vastleggen door de notaris. Het uitgebreide stuk daarover stelt onder andere dat de doelen die van oudsher werden aangelegd, steeds onder invloed van weer en wind verdwenen en dat dan een “gemengde commissie uit de beide marken” de doelen herstelde en in de markeboeken opschreef. De beide marken stelden echter ook vast dat “bij de kadastrale opmeting die grensscheiding niet zo nauwkeurig is in het oog gehouden, of er hebben hier en daar kleine misspellingen plaatsgehad”, met als gevolg dat percelen kadastraal aan de verkeerde eigenaar waren toebedeeld. Wat de oorzaak ook was, zij lieten de grens opnieuw vaststellen waarbij ze geheel in de traditie de grens bepaalden aan de hand van markante punten in het landschap.⁴⁰ Dat vaststellen van die grenzen werd extra van belang omdat de marken in deze periode begonnen waren hun grond te gelde te maken.

5.5 Het einde van de marken

Vanaf ongeveer 1850 werden de markegronden verkocht of onder de markegenoten verdeeld. De verkoop vond vooral plaats in grote kavels van honderden hectares. De grondtransacties zijn goed te volgen in de kranten uit deze periode.

De markegenoten van de Bruggelse marke besloten in 1870 om hun grond te verdelen en te verkopen. In De Tijd vond men het vooral vermeldenswaardig dat daarbij ook het Herenhul te koop aangeboden zou worden. Het Herenhul was “een nog kenbare plaats”, waar “in vroeger eeuwen de hooge regtsplaats is geweest der Veluwe”.⁴¹ Bovendien merkte de schrijver van het krantenartikel “Waarschijnlijk zoude genoemde merkwaardige plaats bij onderzoek nog belangrijke bijdragen opleveren voor de kennis der oudheid, in verband met de geschiedenis dezer gemeente”. Dat onderzoek kwam er al binnen twee jaar door Willem Pleyte, conservator van het Archeologisch kabinet, het huidige Rijksmuseum van Oudheden in Leiden. Hij bezocht in de zomer van 1872 het Herenhul nadat hij er door de heer Schut uit Beekbergen op was gewezen dat er “oud Germaansch aardewerk” was gevonden bij het ontginnen van de heide aan de helling van het Herenhul.⁴²

De Speldermarke begon op haar beurt al in 1845 met het verkopen van grote stukken grond. Een klein berichtje

³⁸	Een kielspit is een kleine geul om een grens af te bakenen.
³⁹	AA 003-140.
⁴⁰	AA 003-141.
⁴¹	De Tijd, 5-11-1870 (Geraadpleegd via www.delpher.nl . Op 27-8-2015).
⁴²	T van Riemsdijk 1874. Aanhangsel.

Afbeelding 5.4 Advertentie voor de verkoop van het Spelderholt door de Speldermarke in 1871 (bron: Algemeen Handelsblad, 26-4-1871 via www.delpher.nl)

vermeldt de verkoop van 1150 hectare grond.⁴³ Vervolgens maakte men zich zorgen dat de inwoners van Hoenderloo op deze manier geen grond meer zouden hebben voor hun schapen.⁴⁴ Dat probleem leek verholpen toen in 1848 bleek dat “eenige menschevrienden” waaronder ds. Heldering “eene uitgestrektheid heidegrond, nabij Hoenderlo” hadden aangekocht.⁴⁵

Ruim 25 jaar later besloten de geërfdn van de Speldermarke hun resterende bezit van bijna 1600 hectare, voor de helft te verkopen en de andere helft onderling te verdelen.⁴⁶ Een groot deel van het 786 hectare grote Spelderholt kwam vervolgens in eigendom van jhr. Loudon en werd in 1905 door hem verkocht aan jhr. Teixeira de Mattos.⁴⁷

Bij de Lierdermark besloot men in 1867 “na twintigjarige vergeefsche pogingen om tot een deeling te geraken” toch de marke te verdelen.⁴⁸ Blijkbaar kwam er iets tussen want de geërfdn van diezelfde marke hielden nog eens 20 jaar later een buitengewone vergadering omdat een van hen opnieuw verdeling van de gronden van de marke eiste.⁴⁹ Die verdeling schoot dus niet zo op. Wel kregen de huurders van de grond de kans om tegen 16 maal de huurprijs hun grond te kopen. Velen hadden echter daarvoor niet de middelen en de krant schreef dat “den grond missen zou hun tot den bedelstaf brengen”.⁵⁰

⁴³	Arnhemse Courant, 2-7-1845. (Geraadpleegd via www.delpher.nl . Op 27-8-2015).
⁴⁴	Algemeen Handelsblad, 6-3-1846. (Geraadpleegd via www.delpher.nl . Op 27-8-2015).
⁴⁵	Groninger Courant, 23-6-1848. (Geraadpleegd via www.delpher.nl . Op 27-8-2015).
⁴⁶	Het Nieuws van de dag, 3-6-1871. (Geraadpleegd via www.delpher.nl . Op 27-8-2015).
⁴⁷	De Tijd, 2-11-1905. (Geraadpleegd via www.delpher.nl . Op 27-8-2015).
⁴⁸	Utrechts provinciaal stedelijk dagblad, 21-10-1867. (Geraadpleegd via www.delpher.nl . Op 27-8-2015).
⁴⁹	Algemeen Handelsblad, 3-3-1887. (Geraadpleegd via www.delpher.nl . Op 27-8-2015).
⁵⁰	Het nieuws van de dag, 20-5-1893. (Geraadpleegd via www.delpher.nl . Op 27-8-2015).

Kort daarop werd de marke toch ontbonden. Een belangrijk deel, het Lierderbos, werd in 1894 te koop aangeboden. De 182 hectare, met boswachterwoning, werd geveild met een inzet van 5750 gulden.⁵¹ Het laatste krantenbericht over de marke dateert uit 1898. De geërfdn plantten toen een Wilhelminaboom en met historisch besef plaatsten ze bovendien een steen ter herdenking aan de Lierdermarke waarbij ze een oorkonde begroeven.⁵² De boom, die op de hoek van de Dorpsstraat en Loenenseweg in Beekbergen stond, is intussen verdwenen en ook van de herdenkingssteen en de oorkonde is in dit onderzoek geen spoor teruggevonden.

De Ugchelsemarke tenslotte, waar het Leesten onder viel, komt het laatst en minst in de krantenberichten voor. In 1894 verkocht ze 730 hectare heidegrond.⁵³

Literatuur

Buis, J., 1985: *Historia Forestris. Ned. Bosgeschiedenis deel 1*. Landbouwhogeschool Wageningen.

Hartkamp, J., 1993: *De bosgeschiedenis van de boswachterij Ugchelen / Hoenderloo AV 93-23*. Landbouwhogeschool Wageningen.

Heijgen, E.J. van, 2015: *De Veluwe als jachtlandschap. Rijksuniversiteit Groningen*. Masterscriptie. Geraadpleegd via http://www.rug.nl.

Martens v. Sevenhoven, A.H. 1925: *Marken in Gelderland*. In Geschiedkundige Atlas van Nederland. Den Haag.

Moerman, J.D., 1968/69: *Oude Smeedijzerindustrie. Beschrijving der overblijfselen*. Opgenomen in Gelre LXIII, Arnhem.

Riemsdijk, Th. H.F. van, 1874: *De Hooge bank van het Veluws landgericht te Engelderholt*. Proefschrift Hoogeschool te Utrecht.

Sloet, Mr. J.J.S., 1911: *Geldersche Markerechten*, 's Gravenhage.

Archieven

AA	Apeldoorns Archief <p>003 Marken binnen de gemeente Apeldoorn</p>
⁵¹	Het nieuws van de dag, 29-8-1894. (Geraadpleegd via www.delpher.nl . Op 27-8-2015).
⁵²	Algemeen Handelsblad, 27-11-1898. (Geraadpleegd via www.delpher.nl . Op 27-8-2015).
⁵³	Het nieuws van de dag, 13-8-1894. (Geraadpleegd via www.delpher.nl . Op 27-8-2015).

^[1] SAGA-rapport 8: Het Verborgen Verleden van het Engelderholt

6 Omtrent de bewoners van Bruggelen

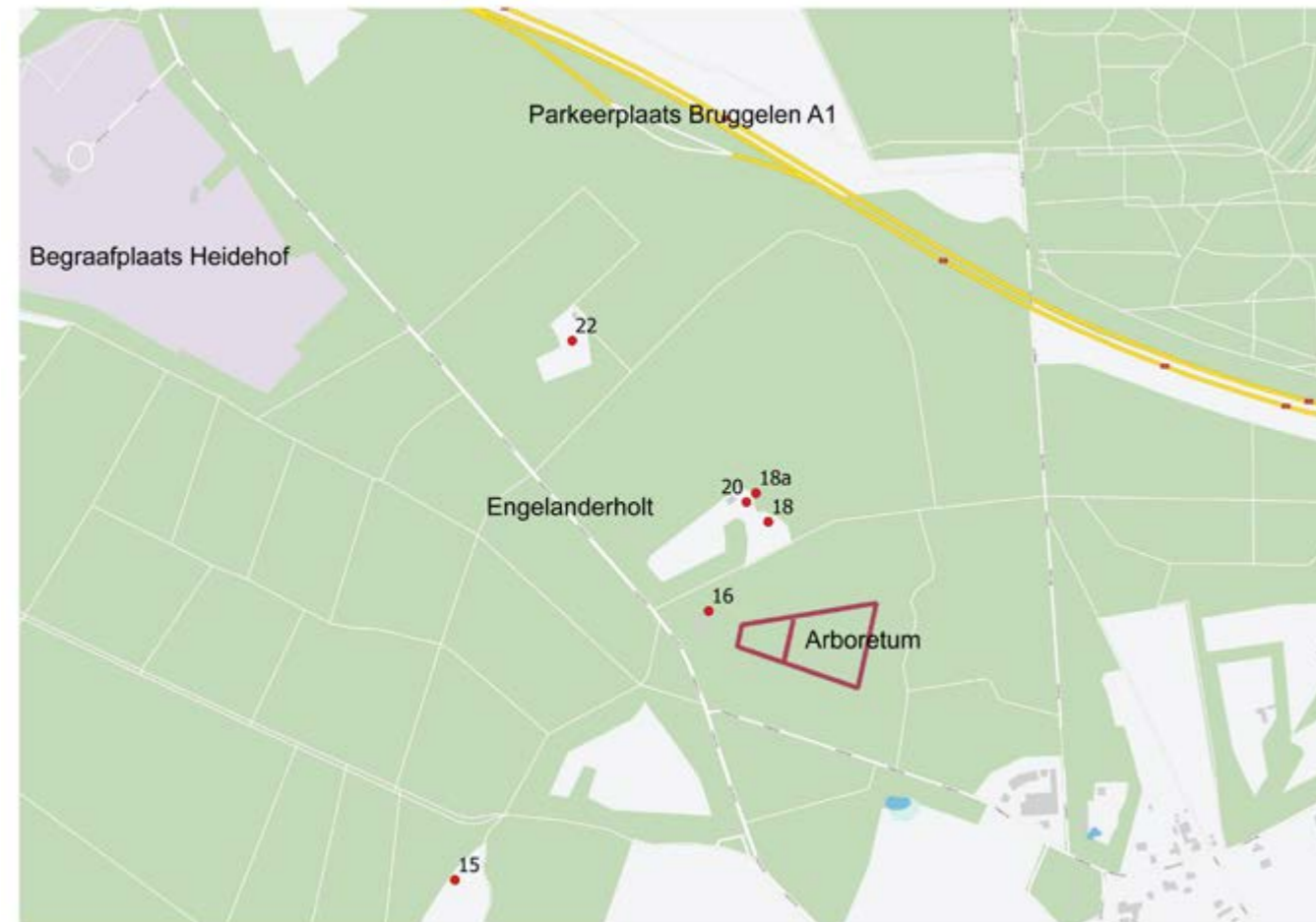
Marijke van Mansfeld met research door Susan Kramer en Herma en Jan van der Velden

6.1 Inleiding

Voor zover we tot nu toe kunnen nagaan was Bruggelen aan het begin van de 20ste eeuw een vrij open gebied ten noorden van de enkwallen, met hier en daar een boerderij, schaapskooien, heide, zandverstuivingen en akkers. De Bruggelense heide was in de 19e eeuw in bezit van J. Voorhoeve gekomen. Deze begon met de ontginning, maar verkocht zijn bezit in 1873 door aan mr. G. Groen van Prinsterer.¹ Vervolgens kwam het landgoed na 1900 in handen van dr. Jan Ooster die het de naam Bruggelen gaf en voortvarend het gebied tot bloei bracht. Het grootste deel van Bruggelen is nu bos. In het gedeelte rond de woningen van dr. Ooster aan de Engelderholt staan nu nog zes woningen. We hebben de huizen met hun bewoners beschreven in volgorde van jaartal van bouw.² De volgorde is

¹ Ruige 1985. p. 153.

² Zie bijlage 1 op bijgevoegde dvd voor Excel bestand met overzicht van de zes huizen en hun bewoners.

Afbeelding 6.1 Kaart van Bruggelen met de locatie van de beschreven huizen

Engelderholt 15, 22, 20, 16, 18, en 18a, waarbij 18 en 20 de Noorse drakenstijlhuizen zijn. Voor de locatie van de huizen zie afbeelding 6.1.

6.2 Engelderholt nummer 15

Engelderholt nummer 15, ten westen van de Engelderholt, is het oudste huis dat nu nog aanwezig is. De bouwverginning dateert uit 1892. Van de andere boerderijen daar in de buurt resteren alleen nog wat fundamentresten, een aantal foto's uit de periode 1911-1913 en twee fraaie lindebomen die voor een van de boerderijen stonden. Een van deze boerderijen is wellicht van de familie Schut of familie Meyerink geweest. Mogelijk zien we hier dr. Ooster met zijn honden. Wie de leuke kinderen zijn is niet bekend, maar ze waren wel op Bruggelen in 1911.

Het huis Engelderholt nummer 15 was in ieder geval in

Afbeelding 6.2 Mogelijk huis aan westkant van de Engelderholt (foto's uit het album van Coby Gelder)

1908 bewoond door boswachter/jachttopziener Borren.³ De familie Borren heeft hier gewoond tot 1970. In de oorlog verleenden ze ondanks de beperkte ruimte gastvrijheid aan Joodse onderduikers.

³ Voor de zoektocht naar de bewoners is gebruik gemaakt van de Erica-bestanden van CODA Apeldoorn. Zie bijlage 2 op bijgevoegde dvd voor een voorbeeld.

Als een van de bewoners van de Noorse Strömmenhuizen op Bruggelen ontmoette ik af en toe mensen bij ons op het erf met de vraag of ze nog eens even rond mochten kijken: ze hadden hier in het verleden gewoond. Ik pakte dan een pen en een kladblaadje, bij een kopje koffie maakte ik wat notities en vroeg om oude foto's. In mijn achterhoofd was er het plan om al deze gegevens ooit te ordenen en wellicht wat dieper in de archieven te duiken om bijvoorbeeld het artikel over het transport van de Noorse huizen over het Apeldoornsch Kanaal in de plaatselijke pers boven water te krijgen.

Inventarisatie in het arboretum met Herma van de Velde, Marijke van Mansfeld, Leo Goudzwaard en Adri van Geffen (foto: Harry Schotman)

Toen zag ik najaar 2014 een advertentie in de regiokrant met de vraag wie er zin had mee te doen aan onderliggend 'vrijwilligersproject' van Probos. De recentere bewoners- en bouwgeschiedenis van de drakenstijlhuizen paste hier mooi in. Vanuit mijn professie als bioloog bleek bij nadere bestudering ook het arboretum een bron van verrassingen! De prettige samenwerking en contacten met medevrijwilligers, de interessante, soms emotionele gesprekken met (oud-)bewoners, het resultaat van het werk in de vorm van dit fraai boekwerkje: allemaal zaken die ervoor zorgen dat de liefde en de zorg voor dit prachtige stukje Gelderland verdiept! Ik ben er een rijker mens van geworden....

Marijke Mansveld
Bewoner van Bruggelen

Afbeelding 6.3 Picknick van dr. Ooster ca. 1910 (foto's uit het album van Coby Gelder)

Afbeelding 6.4 Van deze foto's is niet precies bekend waar ze genomen zijn, maar er is een sterk vermoeden dat het hier om de boerderij met zijn bewoners gaat vlak bij nummer 15; Het zou fijn zijn als iemand daar meer informatie over zou kunnen geven (foto: archief Marijke van Mansfeld)

Afbeelding 6.5 Ze staan er nog steeds, de twee fraaie lindebomen die beschutting en aanzien verleenden aan een van de boerderijen aldaar (foto: Marijke van Mansfeld)

Afbeelding 6.6 1960, Dinie Borren voor het huis Engelderholt 15 (foto: Joop Borren)

Afbeelding 6.7 Aquarel van Engelderholt nummer 15 in bezit van Karin Geerdink

Daarna werd het huis gebruikt door de familie De Soet en anderen (1971-1976), Karin Geerdink met Roel de Groot en zoon Robin (1977-1983), de familie Koster, Fenna en Niek (1984-1987), Roel en Ria Mulder (1988-2014) en thans de familie Oosterom. Opvallend is dat de mensen die ik hierover gesproken heb allemaal goede herinneringen hebben aan dit prachtig verstilde plekje. Het leven was er niet altijd even comfortabel, je kon de boktorren soms horen knagen, maar je was er heel dicht bij de natuur.

Bezoek aan Joop Borren op 10 februari 2015. Hij haalt herinneringen op:

Zijn vader en grootvader hebben op nummer 15 gewoond evenals ome Gerrit. Als jongen ging Joop er vaak spelen. In de herfst natuurlijk cantharellen plukken. Opa heeft er zeker 40 jaar gewoond. Als hij ging logeren gebruikten ze olielampjes. Er was geen elektriciteit (dat werd pas in 1974 aangesloten). Koken gebeurde op een houtfornuis, het toilet was een plank met een gat, jezelf wassen deed je in de teil. Buiten was een plaggenhut met schuin dak om de aardappels te bewaren en witlof te kweken en een houtschuurtje. Opa had ook een bijenstal, Joop hielp met het slingeren van de honing. Opa was bosbaas, jachtopziener en zijn vader heeft ook als bosarbeider gewerkt. Die is later bij de Heidemij gaan werken en is wel altijd in Beekbergen en Lieren blijven wonen. In 1955 werd er nog mijnhout uit de bossen hier naar Limburg gestuurd, vanaf het station in Lieren. Paardenboeren hielpen met uitslepen.

Het olielampje dat opa altijd bij de voordeur had, brandt nu nog iedere avond bij Joop!

Karin Geerdink vertelde dat de vroedvrouw het huisje in het donker niet kon vinden toen ze ging bevallen van haar zoon. Als jong meisje fietste ze vanuit Hoenderloo vaak langs dit huis en het was haar wensdroom om ooit nog eens zo te kunnen wonen, met IJslanse paarden, kippen en geiten. Dat is haar dus ook gelukt!

6.3 Engelderholt nummer 22

Van de boswoning aan de Engelderholt nummer 22 dateert de bouwvergunning uit 1894. Het huis werd tot 1948 bewoond door de familie Hamer. Of zij hier de eerste bewoners waren is niet duidelijk. In deze tijd duikt voor het eerst de naam op van dr. Jan Ooster (1873-1946) die we wel mogen beschouwen als de oprichter van Landgoed Brugge- len. Hij woonde hier in de serre wanneer hij op de Veluwe was. Zijn jongere broer en zus (Christiaan Hendrik en Mathilde Frederika) woonden in villa Ooster in Epe, samen met hun moeder, Hermina Christina Pijnacker. Zijn jongste zus woonde in Amsterdam aan de P.C. Hoofstraat 135. Hun vader overleed al een jaar na de geboorte van juffrouw Ooster. De broer van hun vader, oom Frederik Ooster (kantonrechter in Apeldoorn van 1892-1897), die zelf geen kinderen had, woonde aan de Arnhemseweg in Apeldoorn en

Afbeelding 6.8 Derk Jan Hamer en Johanna Masselink 1911 (foto: Pieter Hamer)

Afbeelding 6.9 Engelandersholt 22 vóór 1913. De trap en de hekwerk op het platte dak van de serre zijn intussen verdwenen (foto: Pieter Hamer)

bij diens overlijden waren de vier kinderen, waaronder Jan, erfgenaam.⁴

Pieter Hamer vertelt over Bruggelen: "Onze grootvader, Derk Jan Hamer, was vanaf circa 1911 de bedrijfsleider op Bruggelen voor dr. Jan Ooster en woonde met zijn vrouw Johanna Masselink in het personeelshuisje: Engelandersholt 22. Onze vader, Johan Bernard Hamer, is er op 18 januari 1913 geboren en op dezelfde dag is de jonge moeder er aan een bloeding overleden. De verzorgster van de baby, Johanna Bloemers, is

⁴ Zie bijlage 3 op bijgevoegde dvd voor stamboom van de familie Ooster door Susan Kramer.

Afbeelding 6.10 Engelandersholt 22. Oma Johanna Bloemers (rechts), haar zus Mina en Joop (Johan) Hamer, 1920

Afbeelding 6.11 Juffrouw Henriette Ooster met Pieter Hamer in 1957 bij de veranda van nummer 18 (foto: Pieter Hamer)

later stiefmoeder geworden en zij is in 1946 ook in het huisje overleden. Toen Johan in 1935 trouwde is hij er met zijn vrouw, Jannetje Viergever, bij zijn vader gaan inwonen en als knecht op Bruggelen gaan werken. Op 9 september 1935 werd daar ook mijn zus Johanna Janna geboren."

Nadat de familie rond 1938 naar 's Graveland was verhuisd (Johan Hamer ging bij Natuurmonumenten werken), bleef het contact met juffrouw Ooster in stand. Pieter Hamer kwam vaak op Bruggelen, woonde zelfs een jaar bij juffrouw Ooster in het opkamertje vanwege zijn studie aan de Kweekschool in Apeldoorn.

Johanna Hamer vertelde dat ze op de witte kei voor aan de weg zat te wachten tot haar opa weer terugkwam. Deze keien markeren nog steeds de oprit naar het huis.

In de oorlog is er vlak bij het huis een V1 ontploft, waardoor alle ramen uit het huis waren en het dak kapot was. Misschien is toen het ronde raam boven de serre vervangen door een vierkant raam. (zie hiervoor ook hoofdstuk 7) Na de familie Hamer kwam hier in 1947 Johan van Essen te wonen. Hij was landbouwer, had verstand van paarden en de Vlaamse schuur op Engelandersholt 16 was 'zijn' veestal. Hij was getrouwd met Coby Brinkhoff uit Zevenaar en had vier kinderen, drie jongens en een meisje.

Afbeelding 6.12 Oprijlaan Bruggelen 1913 (foto: beeldbank Ugchelen Gert Woutersen)

Afbeelding 6.13 Engelandersholt 22 rond 1950 (foto: familie van Essen)

Om dichterbij de koeien te zijn is er in 1961 een houten noodwoning, 'de bungalow', bij de Vlaamse schuur gezet en daar is hij toen met Coby en de kinderen gaan wonen (zie verder bij beschrijving van nummer 16).

In 1961 kwamen Anton Schut en zijn vrouw Willy Hogewei onmiddellijk na hun trouwen op nummer 22 wonen. Anton werkte op het Spelderholt als pluimveeverzorgster en had ook wat melkkoeien en varkens die 's winters bij huis op stal stonden. Willy vertelde dat ze gelukkige jaren hebben gehad op Bruggelen. Hun twee kinderen zijn hier geboren. Ze houdt nog altijd van de bossen en de natuur. Ze hadden wel eens een zeug met dertien biggen! Echter, de kwaliteit van het huis, de vochtigheid en het ongedierte (spinnen, houtworm, muizen) drukten een stempel op het woonplezier. De halfsteensmuur was natuurlijk niet geïsoleerd, de matrassen uit de slaapkamer stonden regelmatig bij de haard te drogen. Ze herinnert zich: "Op een morgen zag ik een vreemde opbolling in het gordijn: bleek er door het broeierige weer een grote zwam uit de houten betimmering onder het raam te groeien". De put aan de voorkant van het huis gaf roestig water; dit was wel goed te drinken, maar niet geschikt voor de witte was. Haar man liet aan de achterzijde een hemelwaterput graven waar ze met een emmer aan een lang touw water uit kon scheppen. Deze put is er nog steeds. De put aan de voorkant is verdwenen. Als het onweerde viel regelmatig de stroom uit. Er lag bij onweer altijd een brood-

Afbeelding 6.14 Fanfare bij Engelandersholt 22 ter gelegenheid van Boomplantdag 1959 (foto: Coby Brinkhoff of Gelder?)

Afbeelding 6.15 Arie Steunenberg (foto: Marijke van Mansfeld)

mes klaar om de touwen bij de veestal door te snijden, want mocht er brand uitbreken, dan konden de koeien weg. Vanaf 1976 tot 1993 woonden de bosbaas van het Geldersch Landschap, de heer Arie Steunenberg, hier met vrouw Gerrie en hun twee kinderen Johan en Hannie.

Hij vertelde dat de woonkamer vroeger echt klein was. Er liep toen een dwarsmuur doorheen en er waren twee bedsteden met een ingebouwde spindekast. Hij heeft de binnenmuur tussen de woonkamer en de deel met de stal zelf afgebroken. Aan de zijkant van het huis zat een mestvaalt met potstal.

Afbeelding 6.16 Aquarel door Marijke van Mansfeld van Engelderholt 22 met hond Barro

Naast het huis verrees een grote kooi van gaas waarin raven gefokt werden in het kader van de herintroductie van deze bijzondere vogels. Hij is een echte kenner van de bosgebieden van Bruggelen en het is aan Arie te danken dat er zoveel grote acacia's op het landgoed staan, want dit vond hij een mooie boom. Hij verhuisde met zijn Gerrie naar een seniorenwoning in het dorp Beekbergen.

In 1994 kwam Cees Vos, medewerker op de afdeling beheersplanning en onderzoek van het Geldersch Landschap, hier wonen. Hij heeft er maar kort van kunnen genieten want in 1996 overleed hij plotseling op veel te jonge leeftijd. Zijn partner Arianna Kraak, en tot voor kort ook hun zoon Tim Vos, woont sindsdien in dit bijzondere huis, midden in het bos, samen met haar twee IJslandse paarden, de witte geiten Marie, Ciel en Isabel, de honden, fretten, kalkoenen en katten.

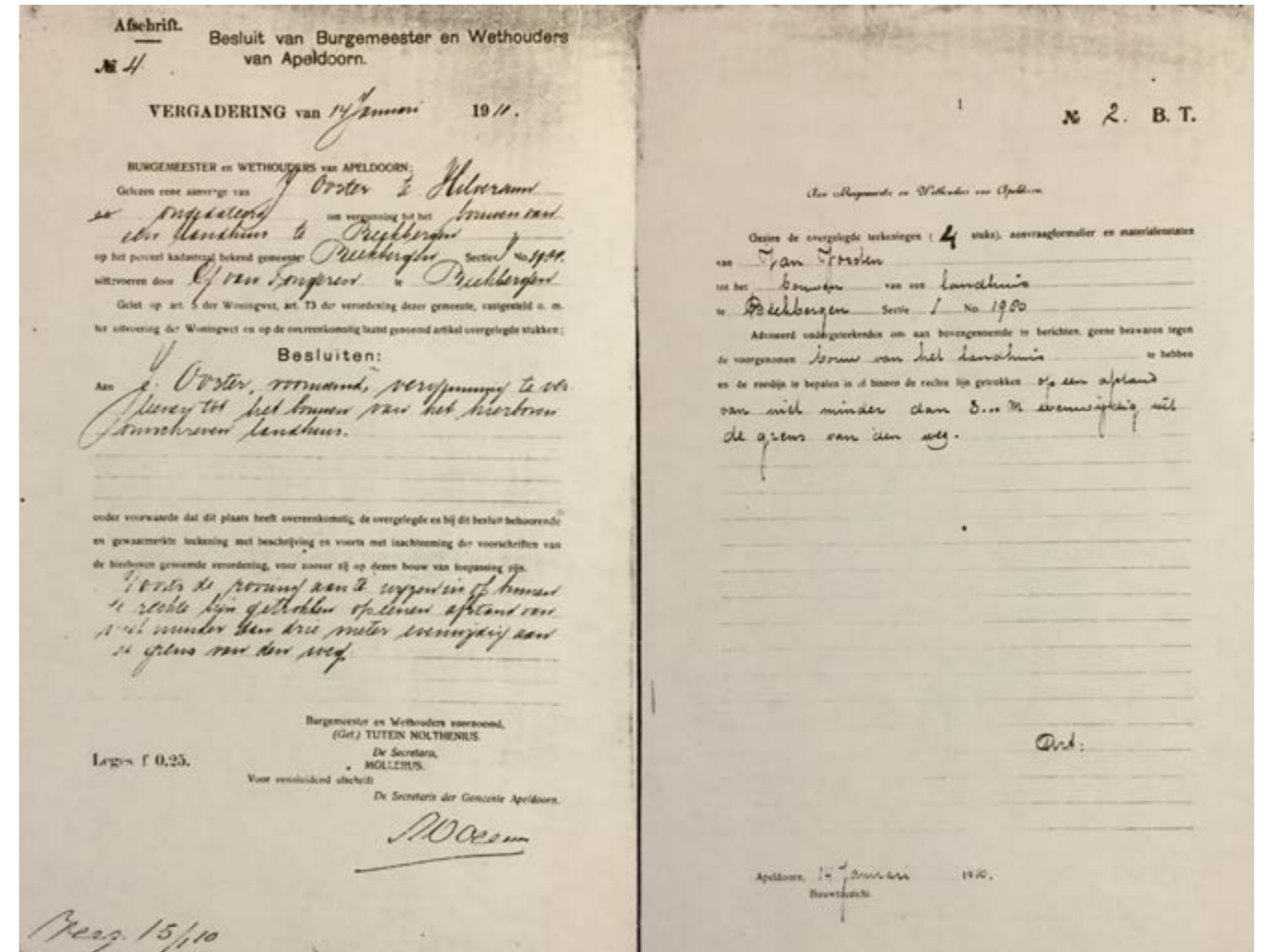
Opmerkelijk is dat bij deze woning een prachtige groep sequoia's staat. Ze zijn door de bewoonster 'de twaalf apostelen' genoemd. We vinden er ook nog andere bijzondere bomen. Als we denken aan de interesse van dr. Ooster voor uitheemse plantensoorten (zie hierna in het hoofdstuk over het Arboretum) is het heel waarschijnlijk dat hij ook verantwoordelijk is geweest voor de aanplant hier. Het zijn unieke overblijfselen uit een periode van experimenteren en zoeken naar geschikte bomen voor de woeste gronden van de Veluwe.

Afbeelding 6.17 Arianna Kraak met haar IJslander Rakel oprijlaan van nummer 22 in 2015 (foto: Marijke van Mansfeld)

6.4 Engelderholt nummer 20

Dr. Jan Ooster, die na zijn studie geneeskunde werkzaam was als scheepsarts, kocht in 1909 bij de Strømmen Traevarefabrik te Christiania (huidige Oslo) een bouw pakket voor een Noors Landhuis type 2, nummer 34 te plaatsen op Engelderholt 20 (het adres was toen nog Engeland D 37/3). In een boek over de Strømmen Traevarefabrik vermeldt het overzicht van de geleverde huizen dat er inderdaad in 1909

Afbeelding 6.18 Bouwvergunning van de gemeente Apeldoorn voor Noors landhuis Engelderholt 20

een villa nummer 34 voor Beekbergen is geleverd.⁵ Voor een meer uitgebreide beschrijving over de Noorse huizen zie ook hoofdstuk 7 over dit onderwerp en de digitale bijlage.⁶ Jan Ooster kreeg op 14 januari 1910 een bouwvergunning. Aannemer was Gijsbert van Tongeren uit Beekbergen. Bij de renovatie van de keuken stuitte we op een houten paneeltje waar aan de achterzijde met mooie krulletters was geschreven: "Johan van Tongeren Jr. Beekbergen Timmerman 1909 25 november".⁷

Vanaf 1911 staat dr. J. Ooster ingeschreven in het bevolkingsregister. De eerste jaren na de bouw woonde hij er zelf, maar blijkbaar werd het huis hem te klein. Hij bouwde een groter huis op 35 meter afstand (Engelderholt nummer 18) en verhuisde in 1919.

Om de grond rondom de huizen geschikter te maken voor zijn stinzenplanten liet hij mergelkalk uit Limburg komen en nog steeds vind je er kalkminnende soorten als sneeuwklrok-

⁵ Amundsen, 2002. p. 131.

⁶ Zie bijlage 4 op bijgevoegde dvd voor bouwtekeningen en materiaalstaat van Engelderholt 20.

⁷ Zie bijlage 5 op bijgevoegde dvd voor afbeelding van houten paneeltje met tekst.

Afbeelding 6.19 De daslook bloeit (foto: Marijke van Mansfeld)

jes, daslook, lelietjes van dalen, salomonszegel, holwortel, bosanemoon, aronskelk en dalkruid.

De Engelderholt was indertijd nog een pad. Het heette vroeger niet voor niets Grindweg van Ugchelen naar Beekbergen. De weg kreeg meer cachet door de rijen

Afbeelding 6.20 Aaltje van Tongeren op het trapje bij de keukendeur (foto: Coby Gelder)

berkenbomen die dr. Ooster aan de gemeente schonk om er langs te planten. De greppels aan weerszijden langs de weg zijn hier volgens Arie Steunenber nog een restant van.

Wat er aanvankelijk na zijn verhuizing in 1919 met het witte houten chalet, nummer 20, gebeurde is niet helemaal duidelijk. Waarschijnlijk woonden er af en toe vrienden, vakantiegangers, en pas in 1948 wordt ene Melissa genoemd in het bevolkingsregister. In 1950 kwam een Deense familie wonen. De Nederlandse vader van dit gezin verbleef eerst in de woning boven het koetshuis. Hans Sattrup uit Denemarken was nog een kind toen hij hier woonde. Hij bezocht het huis weer in 1995 en schreef daarna: "We waren erg verrast en jullie kunnen je niet voorstellen hoe fijn het voor ons was om ons paradijs te herzien. De relatief korte tijd dat wij er leefden heeft ons een goede 'ballast' gegeven, een jeugd vol avontuur in een omgeving die de fantasie aanspreekt. Misschien niet zo toevallig dat ik architect ben geworden met de specialisatie planologie en ruimtelijke ordening en ook erg geïnteresseerd ben in het vormen van landschap."

In 1951 kwam Johan Gelder met zijn vrouw Jacoba Gaasbeek, zoon Jan van 9 en dochter Coby van 2 uit Loenen naar Bruggelen. Johan was op dat moment werkzaam bij het Geldersch Landschap. Toen hij een aantal jaren later bij de Heidemij ging werken was er de mogelijkheid om op het landgoed te blijven en er toezicht te houden. Zoon Jan herinnert zich dat hij op de lagere school in Loenen nooit iets over breuksommen had geleerd. Nu hij op school in Beekber-

Afbeelding 6.21 Engelderholt, grindweg met berken in 1934 (foto: beeldbank Ugchelen Gert Woutersen)

Afbeelding 6.22 Familie Sattrup op Bruggelen in 1950. Hans is de jongen rechts (foto: Hans Sattrup)

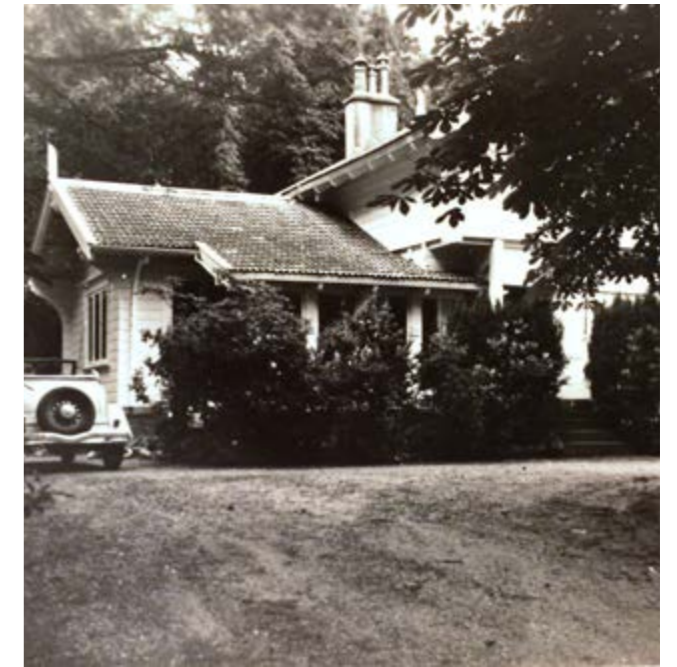
gen kwam liep hij dus achter, maar gelukkig heeft juffrouw Ooster hem de breuksommen bijgebracht. Coby Gelder vertelde: "Bruggelen was een paradijs voor kinderen!"

Er stond een poort aan het begin van de oprijlaan (zie afbeelding 6.23) met een bruin hek dat op zondag dicht ging. Coby en de kinderen van Van Essen stonden bij het hek te kijken of er een auto langskwam, dat was bijzonder!⁸ Een kantelende vrachtwagen met papierballen maakte een eind aan deze palen. Ze deden hier trouwens ook de truc met een portemonnee aan een touwtje op de weg.

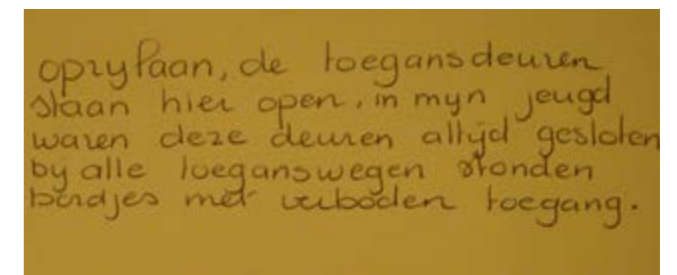
Toen Coby zes was moest ze het rapport komen laten zien bij juffrouw Ooster. Van haar leerde ze klokkijken en Mini van het Loo, de huishoudster, gaf een kopje thee met kaneelbeschuitjes. Met sinterklaas lag er altijd een spel op de keukentafel op de veranda. De vader van Mini, Jaap van het Loo, deed algemene klussen hier. Da Viergever was eerst de huishoudster. Ze woonde boven de garage in het koetshuis en ze fungeerde later als gezelschapsdame voor de juffrouw. Gert Jan Groenhuizen was de tuinman en was tevens verantwoordelijk voor de stookruimtes.

De douche was boven. 's-Winters was daar alles bevroren en stond er een zinken teil in de keuken. In de hoek van de wei, ten westen van het huis, stond een stalletje voor koeien. Ongeveer waar nu de brievenbus staat bij nummer 18 stond vroeger een pomp. Als juffrouw Ooster op pad ging, werd de koets uit het koetshuis in orde gemaakt. Later, in Coby's tijd, ging ze met een taxi. Als er pensiongasten waren, zoals 'tante de Waal uit Amsterdam', die gek was met Coby, woonden die in de huiskamer en boven in de slaapkamer. Wat

⁸ Zie bijlage 13 op bijgevoegde dvd voor foto's uit de album van Coby Gelder

Afbeelding 6.23 Ingang oprijlaan voor nummer 16, 18 en 20 aan de Engelderholt (foto: Coby Gelder)

nu het eetgedeelte van de keuken is, was vroeger de slaapkamer van haar ouders. De kleerkast van Coby stond hier ook en ze herinnerde zich dat ze dan via het raam naar binnen moest om haar kleren te wisselen, want de woonkamertoeegang was dan taboe.

In deze periode zorgden de 'buitenmensen' zelf voor het opruimen van het huishoudelijk afval. Op meerdere plekken rondom de huizen in het bos worden vandaag de dag nog

Afbeelding 6.24 Coby Gelder met haar moeder Jacoba Gelder Gaasbeek en beide ouders rond 1955 (foto: Coby Gelder)

glasscherven, stukjes porselein, bijna vergane rubberzolen, enzovoort door de wroetende varkens naar boven gehaald. Ook dit is verborgen verleden van het Engelderholt. Toen juffrouw Ooster overleden was, kwamen er nieuwe burens en moeder Coby Gelder werkte een halve dag in de week bij Annie Schoorl op nummer 18. Na het overlijden in 1972 van zijn vrouw Jacoba Gaasbeek, leerde Johan Gelder via een contactadvertentie mevrouw Wullink kennen, die hier met haar kind kwam wonen en hier ongeveer zes jaar gebleven is. Daarna kwam mevrouw Fintelman uit St. Annaparochie (Friesland), die paste beter bij hem. Haar vader had last van depressies. Op 2e paasdag 1983 kwam er een eind aan zijn leven in het bos.

6.5 De familie Roozen op de Engelderholt 20

Op 1 mei 1983 betrokken Ton Roozen, Marijke van Mansfeld, Erik (bijna 4 jaar) en Irene (1,5) de woning in het bos. De Sijkema's die toen op nummer 18 woonden waren blij met jonge kinderen als speelkameraadjes voor hun Marthijn. In mei 1984 werd Edwin geboren en in mei 1991 Femke. In 2014 kwam Edwin na zijn reis door Zuid Amerika hier voor een jaar met zijn Bianca wonen. Hun dochtertje Ayla werd hier geboren.

Marijke: "Het voelt goed, leven in zo'n sfeervolle houten woning met kinderen en huisdieren, met als reuze-wachter de 40 meter hoge sequoia vlak naast de deur .

Afbeelding 6.25 De mammoetboom (Sequoiadendron Giganteum) (foto: Marijke van Mansfeld)

We genieten van de heerlijke buitenruimte en investeren in de grote moestuin en in het comfortabeler maken van de woning. In 1995 is het huis met vier opgroeiende kinderen wel krap aan het worden en we krijgen toestemming om de bestaande schuur, die uit het lood was geslagen door een omgevallen boom na een storm, te vervangen door een groter bijgebouw, met onder andere een ruime werkkamer/atelier en een fijne zolderkamer. We gaan hiervoor zelf aan de slag, krijgen hulp van familie en vrienden en zelfs de kinderen helpen fanatiek mee en er verrijst een gebouw in dezelfde sfeer als de hoofdwooning. Het gebouw wordt opgetrokken uit Douglasshout, een rood pannendak en krijgt dezelfde houtversieringen rond de veranda. Om de eenheid tussen de houten woningen te benadrukken komt de kleurstelling overeen met die van nummer 18, veel bruin, wit

en geel. Hier zitten de pubers om de beurt een tijdje 'op kamers' voor ze echt buiten de deur gaan studeren.

Wat de moestuin betreft: zo goed als de oogst in het eerste jaar was (Gelder had de tuin geploegd en bemest voor zaaien en poten), zo is de opbrengst nadien nooit meer geweest. De bessenkooi was effectief tegen herten en vogels, maar was op een gegeven moment versleten. Het tuinieren is een eeuwig gevecht tegen arme zandgrond, onkruid, oprukkend bos en te vochtige nazomers. Maar sla of boontjes uit eigen tuin, dat blijft een delicatessen, zeker in een zomer waarin we vaak buiten kunnen eten.

Afbeelding 6.26 Bouw (1995) en resultaat van de nieuwe schuur (foto: Marijke van Mansfeld)

Afbeelding 6.27 De herten hebben de sla nog niet ontdekt (foto: Marijke van Mansfeld)

We stoken op hout dus er moet ieder jaar gezaagd, gesjouwd, gekloofd en gestapeld worden. We zijn zeer onder de indruk als we de wilde zwijnen op het grasveld zien wroeten, maar als ze dat twee keer per jaar helemaal op de kop zetten, zijn we toch wel blij met het wildraaster dat het Geldersch Landschap rond de huizen liet plaatsen. De reeën en herten springen er gewoon overheen; het is nog steeds adembenemend als we ze zien grazen vanuit het raam. Het ochtendconcert in de lente van alle nestelende vogeltjes, de paarden van Rob in de wei voor het huis, het ge-krao-krao van de raven, de glimwormen op een warme zomeravond, maar ook de makkelijke contacten met onze burens, inclusief jaarlijkse buurtbarbecue, dit alles maakt deze plek, ook voor onze katten en Welsummer kippen, tot een paradijsje. Voor de kinderen was het soms wel lastig dat ze altijd gehaald en gebracht moesten worden als het om vriendjes in het dorp ging, maar die kwamen hier gelukkig altijd graag spelen. In bomen klauteren blijft een uitdaging! Later was het wel even slikken als je op de koude donkere winterochtend dat achterlichtje tussen de bomen zag verdwijnen; de weg naar de middelbare school was het kortst door het bos. Maar wie kan nou zeggen dat ie even extra hard moest doortrappen omdat het langs het pad verdacht hard kraakte alsof er een zwijn wegschoot?!"

Afbeelding 6.28 Wilde zwijnen met hun jongen vanuit de moestuin (foto: Marijke van Mansfeld)

Afbeelding 6.29 Engelderholt 20 najaar 2015 (foto: Marijke van Mansfeld)

6.6 Engelderholt nummer 16

In het jaar 1913 werd de zogenaamde Vlaamse schuur gebouwd. Bedoeld als veestal voor de koeien, geiten en paarden. Dr. Ooster fokte met name Groningse paarden, die bekend stonden om hun goede afstammelingen.

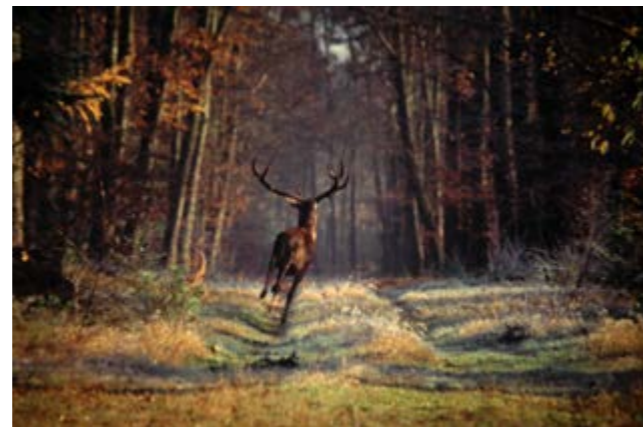
Afbeelding 6.30 Gerrit Jan van het Loo en Derk Jan Hamer (links) bezig met een glanzende 'Groninger' bij de veeschuur (Engelanderholt nummer 16), waarschijnlijk om een bietenmachine of strosnijmachine aan te drijven in 1923 (foto: Pieter Hamer)

Afbeelding 6.32 Als veeschuur niet meer in gebruik (Aquarel: Marijke van Mansfeld 1997)

Afbeelding 6.31 De veeschuur en de bungalow Engelanderholt nummer 16 (Aquarel en foto: Elwin Vink)

In 1961 werd bij de schuur een houten noodwoning, de bungalow, gebouwd voor Johan van Essen met zijn Coby en hun vier kinderen, Joop, Fred, Harm en Coby, zodat Johan, die op Engelanderholt 22 woonde wat dicht bij het vee kon wonen. Moeder Coby is helaas vrij jong overleden, in januari 1966: er heerste griep en de dokter wou niet komen. Dit is haar fataal geworden. Dicky Willemsen kwam voor het gezin zorgen en trok met haar twee zoons Paul en Erik bij Johan in. De kinderen waren toen 17-16-15-13-12-11, een mooi koppel speelkameraadjes, zo met elkaar! Dochter Coby van Essen trouwde in april 1975 vanuit deze woning en niet lang daarna verhuisden de bewoners en werd de bungalow betrokken door een neef van Coby: Herman Gerritsen met Marry en hun twee zoons Wim en Martin. Ze bleven hier tot 1992.

Daarna werd de woning, na twee jaar leegstand, verhuurd aan twee studenten van de Hogere tuinbouwschool in Velp. Zij moesten er na drie jaar uit omdat de woning gesloopt moest worden. Elwin vertelt: "Het was niet echt een comfortabel huis, wel genoeg ruimte en heerlijk buiten! Sommige mensen vinden het niet aantrekkelijk zo dicht bij de natuur, maar wij genoten van de mooie plek en zochten oplossingen voor de ongemakken: met een houtkachel van mijn schoonvader en een elektrische deken voor 's nachts hielden we het net warm. In de winter werden we meerdere keren 's-'s ochtends wakker met de kamertemperatuur onder nul! Onze kamerplanten hadden er meer moeite mee, die vroren dood. Ik herinner me hoe mijn vriendin Sinny (met enig gevaar) een jong zwijntje

Afbeelding 6.33 De veeschuur wordt grondig verbouwd in 2004. Zicht op zuidgevel en binnenkant (foto: Marijke van Mansfeld)

gered heeft dat achter het tuinhek was gekomen maar niet meer terug kon naar de moeder. De periode in Bruggelen hebben we vooral ervaren als een groot avontuur. Elk jaar komen we nog terug om een boswandeling te maken. We waren graag gebleven." Uit de studententijd van Elwin de Vink stamt nog een aquarel van woning en schuur tezamen, het was een schoolopdracht. De noodwoning werd afgebroken en het terrein is daarna een tijdje domein geweest van hangjongeren en een zwerver.

Lex Quartel uit Ugchelen had al lang geleden een zwak voor deze omgeving. Als kind struinde hij hier door de bossen en toen zijn kinderen jong waren gingen ze op Hemelvaartsdag altijd dauwtrappen via Bruggelen. Het bleek mogelijk om bij

de gemeente de woonbestemming van de bungalow naar de Vlaamsche schuur over te laten gaan. De familie Quartel kreeg de grond van het Geldersch Landschap in erfpacht en na een zeer grondige verbouwing verrees er een fraai woonhuis met atelier. Ze hebben er mooi de ruimte voor hun ruwharige teckels en de rottweilers en genieten van de grote vijver en het wild om hun erf. In 2013 kwamen dochter Riejet en schoonzoon Jan er bij inwonen.

6.7 Engelanderholt nummer 18

1919, Dat blijkt het jaar te zijn waarin het Strömmenhuus op Engelanderholt nummer 18 is opgebouwd. Vóór 1923 heette dit adres Engeland D37/5, pas vanaf dat moment wordt er melding gemaakt van het Engelanderholt als verbindingsweg

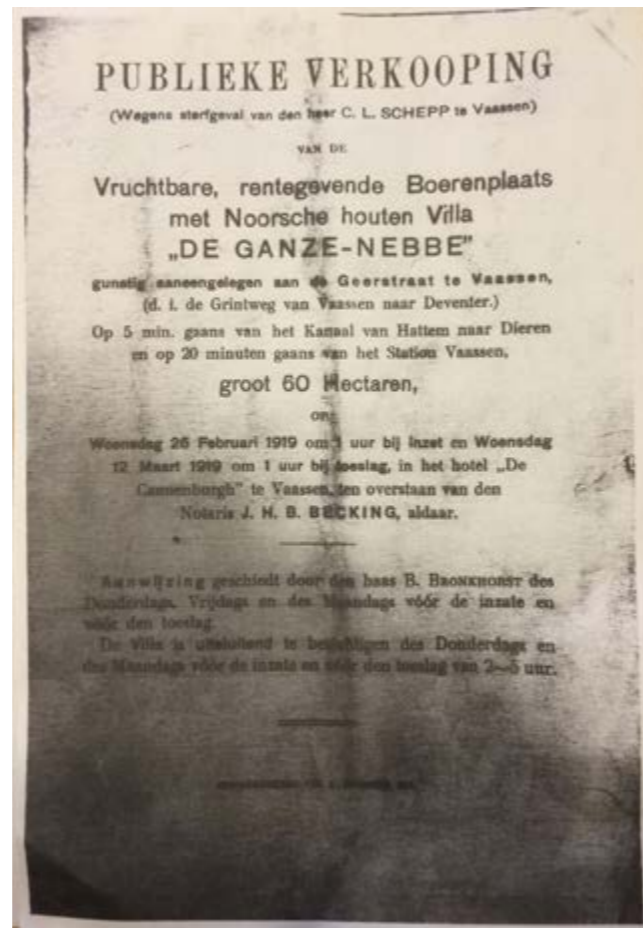

Afbeelding 6.34 Zicht op de zuidzijde van de tot woning omgebouwde veeschuur met kapschuur en vijver in 2015 (foto: Marijke van Mansfeld)

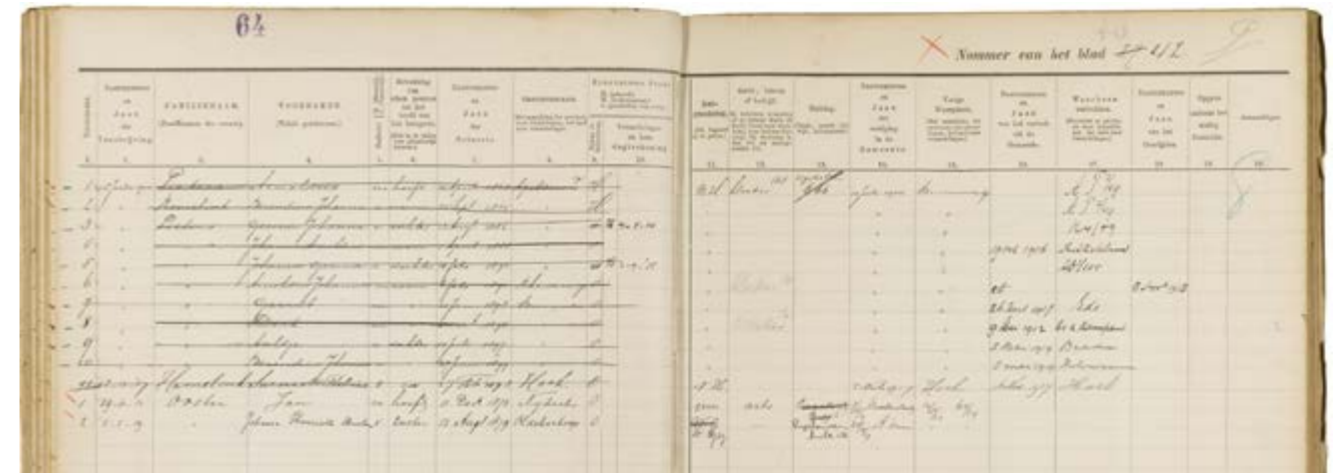
tussen Ugchelen en Beekbergen. In velerlei informatie over dit fraaie rijksmonument, o.a. bij het Geldersch Landschap en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, is steeds te lezen dat het hier in 1911 is gebouwd en dat dit huis 'Huis Bruggelen' heet. Dit is beide foutief. Huis Bruggelen is in 1913 de naam van het huis op Engelandersholt nummer 22 (zie hiervoor afbeelding 6.12). De vroegere bewoners van Bruggelen noemden nummer 18 'De Villa'. Wat het bouwjaar betreft: waarschijnlijk is 1913 het jaar dat het huis vanuit Noorwegen naar Nederland is gebracht, maar heeft het eerst op de Ganzenebbe in Vaassen gestaan. Uit onderzoek door leden van de werkgroep blijkt nu dat Jan Ooster in 1919 een Noorse Huis heeft gekocht met 5 ha.

Afbeelding 6.35 Aquarel door Marijke van Mansfeld van Engelandersholt 18 in 2006 vanwege de bruiloft van Christiaan 't Jong

Afbeelding 6.36 Aankondiging van de veiling van de Noorsche villa bij de Ganzenebbe 1919 (Streekarchief Epe, Hattum en Heerde)

Afbeelding 6.37 Inschrijving in het bevolkingsregister van Apeldoorn van Jan (1911) en Johanna (1919) Ooster

grond op een veiling van "Ganze-nebbe" aan de Geerstraat te Vaassen. Hij betaalde indertijd fl. 21.000,-.⁹ De villa bleek in 1913 door dhr. J. Th. Witkamp uit Rotterdam als catalogus-huis nummer 19, type 1, in Strömmen gekocht te zijn en geplaatst op het terrein van de landbouwonderneming de Ganzenebbe in Vaassen. De eigenaar van de Ganzenebbe was de heer C. Schepp, een schoonzoon van de heer Witkamp. De heer Schepp overleed onverwacht in november 1918 op 45-jarige leeftijd. In 1919 volgde de publieke veiling van de Ganzenebbe onder leiding van notaris Becking.

Dr. Jan Ooster kocht de villa met grond en moest binnen twee maanden de villa afbreken en verwijderen. De aanvraag bij de gemeente Apeldoorn voor de bouwvergunning (het verplaatsten van een bestaand landhuis naar de grindweg van Ugchelen naar Beekbergen door dr. J. Ooster) en de bouwverordening dateren uit juni 1919. Ondertekenend architect is Johannes Albertus Heuvelink. Deze documenten ondersteunen onze bewering dat het huis pas in 1919 op Bruggelen is geplaatst en niet in 1911.¹⁰ Het verhaal gaat dat er een krantenartikel is, waarin vermeld wordt dat dit huis via het Apeldoornsch kanaal op een schip naar Beekbergen (Lieren) is vervoerd, maar hier hebben we helaas ondanks spoorwerk geen verdere informatie over kunnen vinden.

In 1919 kwam ook de jongste zus van dr. Ooster, Johanna Henriëtte Christina Ooster (1879-1965) op Bruggelen wonen en zien we haar naam bijgeschreven in het bevolkingsregister. Zij was opgeleid tot lerares handvaardigheid. Aardig is te vermelden dat Pieter Hamer nog in het bezit is van houtsnijwerk van haar. Op een huisvlijttentoonstelling in Baarn in 1909 won zij een 'bestuursprijs' voor een werk met "Kartonnage en kleiarbeid". Of ze ook echt docent is geweest is niet bekend. Zowel zij als haar broer Jan zijn kinderloos gebleven.

⁹ Zie bijlage 6 op bijgevoegde dvd voor vijf documenten over veiling en aankoop Noorse Villa bij de Ganzenebbe.

¹⁰ Zie bijlage 7 op bijgevoegde dvd voor bouwverzoek en tekening Engelandersholt 18

Afbeelding 6.38 Dr. Jan Ooster met zijn zus Henriette Ooster in 1937. De jongen is wellicht een zoon van Gerrit Jan Groenhuizen, de verzorger van het vee in die tijd (foto: Pieter Hamer)

We weten niet hoe lang Jan Ooster actief is geweest als scheepsarts maar al snel heeft hij zich intensief beziggehouden met het inrichten van het landgoed, het inplanten van de bossen voor mijnhout en het experimenteren met verschillende boomsoorten op de arme zandgrond van de Veluwe. Hij paste de methode toe van het zaaien van beuken onder een scherm van grove dennen in de verwachting dat later na verdwijning van de dennen een beukenbos zou ontstaan.¹¹ Het gebied werd veel geteisterd door bosbranden. Er wordt in de krant melding gemaakt van brand in het bosgebied van dr. Ooster in 1917, 1922 (30 ha bos verloren gegaan), 1929, 1932 en 1933.

¹¹ Handboek Stichting Het Geldersch Landschap 1969 blz. 92.

Afbeelding 6.39 Zicht op de Noorse huizen vanaf de Engelderholt, rond 1923 (foto: Pieter Hamer)

In deze periode hebben er veel inwoners van Beekbergen op het landgoed gewerkt, bij de verzorging van het vee, als bosarbeider of in de huishouding. We horen namen als Jaap en zijn broer Gerrit Jan van het Loo. Hogewij werkte als chauffeur en ging met juffrouw Ooster naar Apeldoorn voor boodschappen. Naast Aaltje kwam ook Stien van Tongeren er soms werken. Door sommige bezoekers werd dr. Ooster gezien als een arrogante man. Als je als kind betrappt werd op het illegaal plukken van bosbessen op zijn terrein werden ze afgepakt en weggegooid. Mevrouw Reiny Wilbrink vertelde dat boswachter Borren, die een betaling kwam brengen, terug naar huis gestuurd werd om 5 cent op te gaan halen, want de rekening klopte niet precies. Mini van het Loo was 14 jaar toen ze in 1949 bij juffrouw Ooster kwam werken. Ze was er drie middagen in de week en kreeg fl. 1,50 per middag uitbetaald (zie bijlage). Ze herinnert zich nog goed hoe het een van haar taken was om het grote zwarte Atagfornuis blinkend schoon te houden en hoe ze samen met juffrouw Ooster de lakens netjes stond te vouwen om ze klaar te maken voor de waspers. In de tijd van Mini zaten er wilde katten in het bos. Mini was als de dood voor die dieren, maar ging ze toch op verzoek van de juffrouw een paar keer per week voeren. Ze ruikt nog de frisse geur van de kweeperen die haar vader uit de moestuin plukte; het schillen was een lastig karweitje maar de compote of gelei was heerlijk. In de keuken hing indertijd een 'bellenbord', als de maaltijd opgediend kon worden, kwam er een belletje vanaf de eetkamer en mocht ze komen. Ze herinnert zich juffrouw Ooster als een aimabele vrouw. Standsverschil was

in die tijd heel normaal, de elite werd duidelijk anders benaderd dan 'het gewone volk'. Het personeel dronk woensdag nog de oude koffie van maandag, met een flinke scheut warme melk, terwijl bezoek een kopje Nescafé kreeg, maar juffrouw Ooster was altijd vriendelijk attent met jubilea of verjaardagen.¹² Na 16 jaar kreeg Mini ander werk, bij de gemeente, maar ze heeft veel bij juffrouw Ooster geleerd en denkt met een soort heimwee terug aan de periode op Bruggelen.

Het paardenbedrijf van dr. Ooster was zeer succesvol: de gefokte paarden van Bruggelen waren erg gewild in de hippische wereld. In de jaarlijkse internationale menwedstrijden in Beekbergen, georganiseerd door Mieke van Tergouw, heeft hij een waardige opvolging gevonden. In 1946 overleed dr. Ooster onverwacht en in 1947 verkocht juffrouw Ooster het landgoed aan het Geldersch Landschap voor fl. 450.000,-. (372 ha 72 a 95 ca). De gemeente Apeldoorn verleende hiervoor een lening aan het Geldersch Landschap.¹³ Juffrouw Ooster huurde nummer 18 en 20 met de garage (het koetshuis) voor de duur van haar leven. In deze tijd zien we ook andere mensen op dit adres ingeschreven in het bevolkingsregister, wellicht werkzaam in de huishouding of als gezelschapsdame. Zo had Da Viergever haar woonvertrek boven de garage, maar ze sliep in het

¹² Zie bijlage 8 op bijgevoegde dvd voor kaarten van Juffrouw Ooster aan familie van het Loo.

¹³ Zie bijlage 9 op bijgevoegde dvd voor brief van HGL aan Juffrouw Ooster.

Afbeelding 6.40 Apeldoornse Courant 1919

grote huis. Pieter Hamer vertelt: "Toen ik in 1959 naar de onderwijzersopleiding wilde, bood 'de juffrouw' (zo werd zij genoemd als variatie op 'de freule') mij aan om naar de kweekschool in Apeldoorn te gaan en op Bruggelen te komen wonen. Ik kreeg het opkamertje achter de keuken, waar dienstbode Aaltje van Tongeren jarenlang had gewoond. Het was slechts voor één jaar, maar in de volgende vier jaren verbleef ik er steeds weekends en was 'oppas' als mijn tante, Da Viergever, met vakantie was. Juffrouw Ooster had een hekel aan woekerend springzaad en ging deze planten haast dagelijks met haar wandelstok plat slaan. Ze zei mij eens dat ze ondanks bezittingen geen geluk had gekend en daarom geen enkel persoon wilde laten erven".

In 1953 schonk juffrouw Ooster aan het Stadsarchief Amsterdam de familiepapieren van de familie Ooster.¹⁴ Uit deze papieren blijkt dat Matthijs Ooster, die zich in 1610 als lakendrapier in Leiden vestigde, de stamvader van de familie Ooster was. Zijn kleinzonen Matthijs en Wouter Ooster vestigden zich in Amsterdam, waar de familie Ooster tot ver in de 19e eeuw bleef wonen. Behalve deze archiefstukken schonk juffrouw Ooster een vijftiental huwelijkszangen van grotendeels Doopsgezinde families te Amsterdam. Ze waren waarschijnlijk afkomstig van de voorouders van Margaretha Catharina Willink, de tweede vrouw van hun grootvader, Mathieu Cornelys Ooster.¹⁵

In 1961 verkocht juffrouw Ooster grond in Beekbergen aan de gemeente Apeldoorn onder voorwaarde dat de helft van de oppervlakte van de grond bestemd zou worden voor de bouw van een bejaardencentrum. Dat werd 'De Vier Dorpen'. Een afbeelding van juffrouw Ooster hangt daar in de hal. Er is in

¹⁴ Stadsarchief Amsterdam, Toegangsnummer: 186. Periode: 1609 - 1898.

¹⁵ idem; Zie ook stamboom in bijlage 3 op de bijgevoegde dvd.

Afbeelding 6.41 Juffrouw Ooster in haar laatste jaren (foto: Pieter Hamer)

Beekbergen een Juffrouw Oosterweg en een Klein Bruggelen. Ook hiervoor lijkt grond door haar te zijn geschonken. In 1965 overleed juffrouw Ooster op 86-jarige leeftijd. Zij werd gecremeerd in Dieren, haar as werd bijgezet in het graf van haar broer.¹⁶ De steen op het graf heeft duidelijk behoefte aan renovatie, de eerste bewoners en oprichters van landgoed Bruggelen, broer en zus Ooster, verdienen beter.

De hele familie Ooster is altijd zeer sociaal bewogen geweest en met hun erfenis zijn dan ook verschillende goede doelen ondersteund. De inboedel werd, naar mededeling van Gerrit van het Loo, verkocht via Notarishuis Arnhem. Gerrit heeft hier nog een fraaie Delfts blauwe tabakspot aan overgehouden. De gigantische antieke beschilderde kist, die in de hal stond en waarvan hij als kind erg onder de indruk was, is helaas niet in zijn bezit gekomen.

¹⁶ Heidehof te Ugchelen. (1kl/73 grafnr. 132034).

Afbeelding 6.42 Graf van Jan en Henriette Ooster begraafplaats Heidehof Ugchelen (foto: Marijke van Mansfeld)

Het grootste gedeelte van de erfenis is naar de Algemene Doopsgezinde Sociëteit gegaan. Ze werd daar 'Fonds Brugchelen' genoemd en er is onder andere in 's-Graveland in de jaren zeventig een verzorgingstehuis mee gebouwd, dat ook de naam Huize Brugchelen meekreeg. Dit is in het voorjaar van 2014 weer afgebroken en maakt plaats voor sociale woningbouw. Haar archief ging grotendeels naar het Stadsarchief Amsterdam en we weten dat er ook sommige van haar bezittingen terecht zijn gekomen in het Frans Halsmuseum in Haarlem. Daaronder een damasten tafelkleed met bijbehorende servetten van omstreeks 1825. Andere bezittingen gingen naar het Kammuseum in Nijmegen. Bij het Rijksbureau voor Kunsthistorische documentatie (RKD) zijn bij de collectie van juffrouw Ooster 19 werken bekend: acht portretten als miniatuurportret, acht schilderijen, een tekening en twee silhouetten.¹⁷ In het najaar van 1965 komen er nieuwe bewoners op nummer 18, de familie Schoorl: professor dr. ing. Piet Schoorl, zijn vrouw Annie Borst met twee van hun zeven kinderen, Joost en Niek. Ze verhuizen vanuit de Arnhemseweg 572 naar Bruggelen, evenals huisvriend en medewerker Atze Oosterwoud en vriendin van Piet Schoorl: mevrouw van Erp. Piet Schoorl had in Wageningen gestudeerd, was in Indonesië hoogleraar in de voedingsleer aan de Universiteit van Bogor geweest en nu werkzaam op het pluimvee instituut Spelderholt.

¹⁷ Zie bijlage 10 op bijgevoegde dvd voor portretten Ooster bij RKD.

Afbeelding 6.43 Prof. Piet Schoorl werkzaam op het Spelderholt (foto: Peter Holsheimer)

Hij was onder andere adviseur bij Rector in Veenendaal en heeft aan de wieg gestaan van het bekende Roosvicee. Hij experimenteerde zelf met diverse soorten rozenbottels en deed onderzoek naar het vitamine-C-gehalte. Een van zijn kinderen vertelde dat ze eindeloos moesten proeven tot het product de gewenste smaak had. Op het Spelderholt heeft hij de relatie gevonden tussen de breuksterkte van een ei en de doorbuiging van de schaal bij een belasting met 500 gram, wist Atze Oosterwoud te vertellen. Op grond van die relatie heeft hij een doorbuigapparaat ontwikkeld dat wereldwijd werd gebruikt. Hij was lid van de Rotary en heeft een periode voor de PvdA in de gemeenteraad gezeten, waar hij zicht sterk heeft gemaakt voor de fluoridering van het drinkwater. Na zijn pensionering bleef hij geïnteresseerd in voeding. Hij heeft veel literatuur verzameld over het belang van vitamine C en was overtuigd van de heilzame werking daarvan ter voorkoming van griep en verkoudheid. Piet was overtuigd socialist, een vriendelijk gedistingeerd mens en uiterst sociabel. Piet heeft ruim 12 jaar op Bruggelen gewoond, hij is op 77-jarige leeftijd overleden. Zijn vrouw Annie reisde graag en ging dan op bezoek bij haar kinderen in Australië en Amerika.

Afbeelding 6.44 Familie Sipkema geniet van een zomerse dag ongeveer 1982 (foto: Cora Sipkema)

Afbeelding 6.45 Hok van de poelepetaten, tijdelijk bewoond door 't konijn van Marthijn in 1984 (foto: Cora Sipkema)

Verder deed ze aan spinnen en weven en daarvoor kocht ze wol in Australië. Atze vertelt verder: "Toen ik bij de familie in huis kwam, waren alleen Joost en Niek nog thuis. Zij gingen naar de middelbare school. Ik werd beschouwd en behandeld als een lid van het gezin en werd ook bij vele gezinsactiviteiten betrokken. Maar dat gold evenzeer voor andere betalende huisgenoten die kortere of langere tijd in huize Schoorl verbleven, zoals Albert Joolen uit den Haag en Tivardar Gaudenji uit Novi Sad. Ik heb daar leren bruggen. Ik kreeg de bovenkamer in de kleine uitbouw die door de familie de 'sleepout' genoemd werd. Joost sloep in het onderste kamertje. In deze tijd werd ook de tussenwand in de woonkamer verwijderd en er kwam een nieuwe keuken met in de gootsteen een 'garbage disposer', de trots van Annie." In

Afbeelding 6.46 Ria Teunis bij de bloeiende Rododendron in 2006 (foto: Marijke van Mansfeld)

oktober 1966 verhuist Atze, pas gehuwd, naar de bovenwoning van het koetshuis.

In 1978 zien we als bewoners de familie Sipkema. Piet en Greetje en twee van hun vijf kinderen, Annemiek en Hanneke. Naderhand kwamen er nog andere kinderen wonen, zoon Erik, terug van studiereis en Cora met haar zoontje Marthijn. Opa Sip, zoals wij hem noemden, was na zijn werk bij defensie werkzaam als inspecteur voor het onderwijs. Hij gebruikte het koetshuis boven als kantoorruimte voor zijn personeel. In het souterrain vonden ze nog een weefgetouw als erfenis van de familie Schoorl. In de tuin werd het stenen pomphuisje omgetoverd tot hok voor de poelepetaten. Deze dames mochten 's-middags aan de wandel en hun enthousiaste gekakel was tot diep in het bos te horen.

Cora herinnerde zich dat de was achter de moestuin werd opgehangen, niet vlak bij het huis, want dat misstond volgens haar moeder. We deden vaak samen het werk in de moestuin en ze memoreert met plezier onze blauwschokkers, de gekgevormde wortels, enorme courgettes, de bijenkasten van Ton en vooral de gezelligheid en de interactie met de natuur.

In 1984 overleed Geertje Sipkema en uiteindelijk bleef alleen Annemiek met haar grote Deense Dog Arthas en later Groenendaeler Ayla nog een tijdje op Bruggelen wonen. Ze gebruikte de woning boven het koetshuis. De kinderen en de kleinkinderen Sipkema beleefden een heerlijke tijd in het houten huis in het bos.

In 1986 namen Frank en Ria 't Jong-Teunis met hun zonen Christiaan (4) en Bernard (2) hun intrek in de villa.¹⁷ In 1987 werd dochter Eline geboren en in 1995 Matthias. Om deze blijde gebeurtenissen kracht bij te zetten werd het klokje van het koetshuis geluid (zie afbeelding 48). De wanden van de woonkamer waren nog voorzien van zogenaamd tengelbehang, een raamwerk van latjes waarover soort jutebehang was vastgezet met vele kleine duimnagels en hierover ging dan papieren behang. Soms kon je er de

¹⁷ Zie bijlage 11 op bijgevoegde dvd voor Ria Teunis, Wetenswaardigheden over Engelderholt 18.

Afbeelding 6.47 Muurvarentjes, terras Engelderholt nummer 18 (foto: Marijke van Mansfeld)

muizen achter hoorden ritselen. Toen dit verwijderd werd, wachtte de bewoners een leuke verrassing: achter een van de plinten troffen ze een nieuwjaarskaartje aan, gericht aan dr. Ooster, alsmede een wikkel van een lectuurblad met zijn naam uit dezelfde tijd. Dochter Eline vond dat zo fascinerend dat ze ook een briefje achter de nieuwe muurplaten deed, met haar naam en datum en "Ik heb hier met veel plezier gewoond". Over verborgen verleden gesproken....

Toen de familie er kwam wonen werd er nog op olie gestookt. Dit werd veranderd in propaangas, waarvoor een grote tank tegen de bosrand werd geplaatst en in 2006 werd het huis aangesloten op aardgas en riolering. In de loop van de tijd werd de keuken vernieuwd, de ramen kregen dubbel glas, de kamerindeling veranderde, maar het authentieke karakter van het huis is heel goed bewaard gebleven, mede dankzij de zorg van de schilders en timmerlieden van het Geldersch Landschap. De Rododendronhaag aan de zuidkant van het gazon wordt ieder jaar een stukje hoger en bloeit altijd overdadig. De bijzondere muurvarentjes op de muur rond het terras staan er florissant bij. Het lijken er ieder jaar meer. De zwaluwen keren met de lente terug naar de nok van het dak, alsmede de broedende meesjes naast de keukentrap en de vleermuis die af en toe zijn intrek neemt in het souterrain. Ik denk dat dr. Ooster tevreden zou zijn als hij het huis nu zou kunnen zien.

6.8 Engelderholt nummer 18a, het Koetshuis

Dr. Ooster had blijkbaar behoefte om zijn paardenkoetsen dichterbij onder dak te zetten en een chauffeurshok plus toiletruimte voor personeel leek ook gewenst. Op 4 januari 1927 kwam de bouwvergunning af voor het Koetshuis, annex garage. Aannemer was H. Willemsen uit de Mariastraat te Apeldoorn.¹⁸ De garage en de bovenwoning zijn uit steen opgetrokken. Speciaal is het klokje op het dak, dat werd geluid als om twaalf uur de bosarbeiders voor het middageten werden uitgenodigd. Nu wordt het geluid bij de jaarwising en als er weer een baby op Bruggelen geboren wordt.

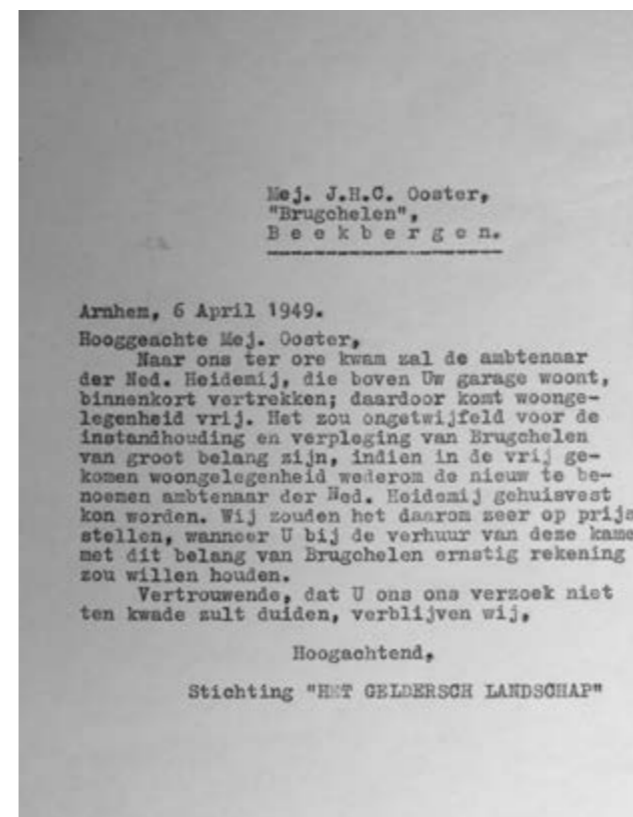
¹⁸ Zie bijlage 12 op bijgevoegde dvd voor bouwtekening en bouwaanvraag Koetshuis/garage Engelderholt 18a.

Afbeelding 6.48 Klokje op het koetshuis Engelderholt 18a (Foto Marijke van Mansfeld)

Over de bewoners van het koetshuis in de begintijd is niet veel bewaard gebleven. Er woonden, zeker na het overlijden van dr. Ooster meerdere mensen op nummer 18, maar dat zou best wel gedeeltelijk in het bovenhuis van het koetshuis geweest kunnen zijn. Het bevolkingsregister maakt hier geen onderscheid in. In 1948-49 woonde er een medewerker van de Heidemij.

Van 1954 is bekend dat mevrouw Da Viergever, zij was de huishoudster/gezelschapsdame van juffrouw Ooster, boven het koetshuis woonde. In 1961 woonde er Ben Jonker, in 1963 de fotograaf Hans van der Hof. Hij is hier ook getrouwd. In 1966 komt Atze Oosterwoud er wonen met echtgenote Trijntje Adema. Er was op dat moment weinig comfort, vertelt hij. De CV was stuk gevroren in de tijd dat het huis

Afbeelding 6.49 Brief van het Geldersch Landschap aan juffrouw Ooster uit 1949 (Archief Het Geldersch Landschap)

niet bewoond was. Ze verwarmden het huis met olikachels en de doucheruimte heeft hij er eigenhandig gemetseld. Van 14 december 1967 tot 1 april 1968 woonde boven de familie Hilkmeyer en in de garage fokte Piet Schoorl konijnen voor zijn onderzoek. In 1978 komt de familie Sijkema op nummer 18 wonen en dan wordt het koetshuis ingericht als kantoorruimte voor Piet Sijkema die werkzaam is bij de inspectie van het onderwijs. Er is dagelijks kantoorpersoneel dat in de middag een zonnig plekje in de moestuin weet te vinden voor de lunch. In 1985 komt de oudste dochter Annemiek er wonen en ze kan in het koetshuis blijven als de Sijkema's uit het grote huis verhuizen en de familie 't Jong daar komt. Annemiek overlijdt in 1987 en van 1989 tot 1992 wonen Rob van Ravenzwaaij en Mariska Zeevat boven de garage. Ook zij trouwen vanuit het koetshuis. Daarna komt Martin Gerritsen van de boerderij voor aan de weg, die met zijn vrouw Martina in afwachting was van een huis in Apeldoorn. Vervolgens staat de bovenwoning een tijdje leeg. De zonen van Ria wonen er af en toe, maar in 2005 wordt er fanatiek geschuurd en geschilderd door Wim Zeggelaar en Joëlle Boef. Ze genieten echt van het leven in het bos. Zeker Wim is zeer gespitt op al het wild. Hij hangt een kast op voor de bosuilen en het volgend voorjaar kunnen we uilskuikens bewonderen. Het kleine vogelspul rond huis krijgt 's winters een zeer gevarieerd menu.

We volgden op een regenachtige herfst dag voorzichtig een jonge das, die zich hier tegoed deed aan regenwormen en mestkevertjes. Wim maakt er prachtige foto's en filmpjes van

Afbeelding 6.50 Bruiloft van fotograaf Hans van der Hof voor het Koetshuis, Engelderholt 18a in 1963 (foto: Hans van der Hof)

Afbeelding 6.51 Wim en Joëlle, 2006 en Wim met Koen: je kunt er niet vroeg genoeg voor gaan oefenen! (foto: Joelle Zeggelaar)

de wilde zwijnen. We mochten met hen de bruiloft hier vieren en hun eerste kindje Koen werd hier geboren in december 2009. Na onenigheid met de verhuurder gingen ze verhuizen naar Apeldoorn, waar ze het leven in het bos node missen. De tweede zoon van Ria Teunis, Bernard 't Jong komt er met zijn vriendin Tirza wonen. Ook hier een kleintje: Evia werd in mei 2013 geboren en ook zij vierden hun bruiloft. Als ik dit schrijf is nummer twee op komst. Een veelheid aan verhalen, aan sweet en ook minder sweet memories, aan oude foto's, aan emoties om het verleden.

Afbeelding 6.52 Koetshuis westzijde Engelandersholt 18a (foto: Marijke van Mansfeld)

Afbeelding 6.53 Weer een koets op Bruggelen, nu bij de bruiloft van Bernard en Tirza in 2015 (foto: Marijke van Mansfeld)

Het was overweldigend, veel meer dan ik in eerste instantie verwachtte!

Wat de bewoners van Bruggelen met elkaar gemeen hebben is de liefde en de zorg voor dit prachtige stukje Nederland. Ik ben blij dat er nu een deel van hun geschiedenis is vastgelegd. Het is natuurlijk lang niet compleet, maar de leemtes kunnen ook achteraf worden ingevuld. Hartelijk, hartelijk dank voor jullie informatie en jullie belangstelling Arie Steunenbergh, Atze Oosterwoud, Cora Sijkema, Coby Gelder, Joop Borren, Pieter en Johanna Hamer, Willy Schut-Hogewerij, Ria (van Harm) van Essen, Herman en Marry Gerritsen, Karin Geerdink, Elwin de Vink, Ria Teunis, Wim en Joelle Zeggelaar, Bernard 't Jong, Arianna Kraak, Mini en Gerrit van het Loo, Hans Sattrup, Reiny Wilbrink, Lex en Dientje Quartel, Peter Holsheimer, Gert Woutersen, en ook die mensen die ik nu even vergeet.

Literatuur

Amundsen, K. et al. 2002: *Compleet Faerdige Huse*, Bonytt Forlag, Noorwegen.

Geldersch Landschap en kasteelen, 2014: *Beleef!*

Ruige, P.N., de Maretak, G.J., 1985: *Handboek het Geldersch Landschap*.

Bijlagen op bijgevoegde DVD

Bijlage 1 Excel bestand met woningen en bewoners over de periode 1900-2015

Bijlage 2 Erica -bestand Coda

Bijlage 3 Stamboom van de Familie Ooster van 1747-1965 door Susan Kramer

Bijlage 4 Bouwtekeningen e.d. Engelandersholt 20

Bijlage 5 Foto houten paneeltje

Bijlage 6 Veiling Ganzenebbe documenten

Bijlage 7 Bouwtekening e.d. Engelandersholt 18

Bijlage 8 Brieven en foto uit archief Mini van het Loo

Bijlage 9 Over verkoop Bruggelen, brief Door Geldersch Landschap.

Bijlage 10 Portretten uit Collectie Ooster

Bijlage 11 Wetenswaardigheden van Engelandersholt 18 door Ria Teunis

Bijlage 12 Bouwtekening e.d. Koetshuis Engelandersholt 18a

Bijlage 13 Foto's van Coby Gelder

7 De Noorse Huizen

Susan Kramer en Marijke van Mansfeld

7.1 Inleiding

Om een completer beeld te krijgen van de Noorse huizen aan het Engelandersholt (nrs. 18 en 20) hebben we besloten ook de geschiedenis van de fabriek waar ze gemaakt zijn te belichten. Het zoeken naar informatie was niet zo gemakkelijk, omdat er geen specifieke naam is voor dit bijzondere type huizen. Een aantal benamingen zijn: Noorse huizen, blokhuizen, huizen in de drakenstijl, huizen in de Sveitserstil, færdige huse en stabur. Zelfs de Noren hebben geen eenduidige naam voor hun prefab-erfgoed. Gaandeweg dook er steeds meer informatie op en ontdekten we prachtige foto's die ons verhaal ondersteunen.

7.2 De Strømmen Trævarefabrik

In 1884 kochten Gabriel Kielland Hauge (1857-1940) en Christen Arentz Segelcke (1858-1946) een houtzagerij in Strømmen, vlak bij Christiania, het huidige Oslo. Hauge en Segelcke hadden beiden gestudeerd aan de Technische Hogeschool van Dresden, Duitsland. De twee ingenieurs wisten in korte tijd een bedrijf op te zetten dat zijn producten niet alleen in Scandinavië leverde, maar over de hele wereld.¹

¹ <http://www.lokalhistoriewiki.no>, geraadpleegd op 7-9-2015

Afbeelding 7.1 Christen A. Segelcke (l) en Gabriel Kielland Hauge (r) (bron: Amundsen, K. et al. 2002. *Compleet Faerdige Huse*, Bonytt Forlag, Noorwegen. p. 27)

Eind 2014 las ik in de Stedendriehoek een advertentie waarin gevraagd werd naar mensen die wilden meehelpen met het ontrafelen van het verleden van het Engelandersholt. Met de donkere winterdagen voor de boeg, verder niets omhanden en een natuurlijke nieuwsgierigheid naar wat die 'klus' zou inhouden, heb ik contact opgenomen met Martijn Boosten van Stichting Probos. Ik ben zelf gek op vormgeving en architectuur. Dus toen ik me mocht vastbijten in de Noorse huizen was ik erg blij. Samenwerken met Marijke van Mansfeld was geweldig, omdat zij immers zelf in één van die twee huizen woont. Het bleef niet bij de Noorse huizen omdat het hele landgoed Bruggelen gesticht was door dr. Jan Ooster. Ik heb me toen ook nog op familie Ooster gestort, maar heb uiteindelijk enkel voor de stamboom gekozen omdat het verhaal van die familie te veel omvattend was en aan de andere kant de informatie van de laatste generatie te summier. Al met al was het een zeer leuke en leerzame ervaring die ik voor geen goud had willen missen.

Susan Kramer

Mijn 'veldonderzoek' bestond uit deskresearch en... lange tijd angst voor tocht!

De fabriek in de eerste jaren

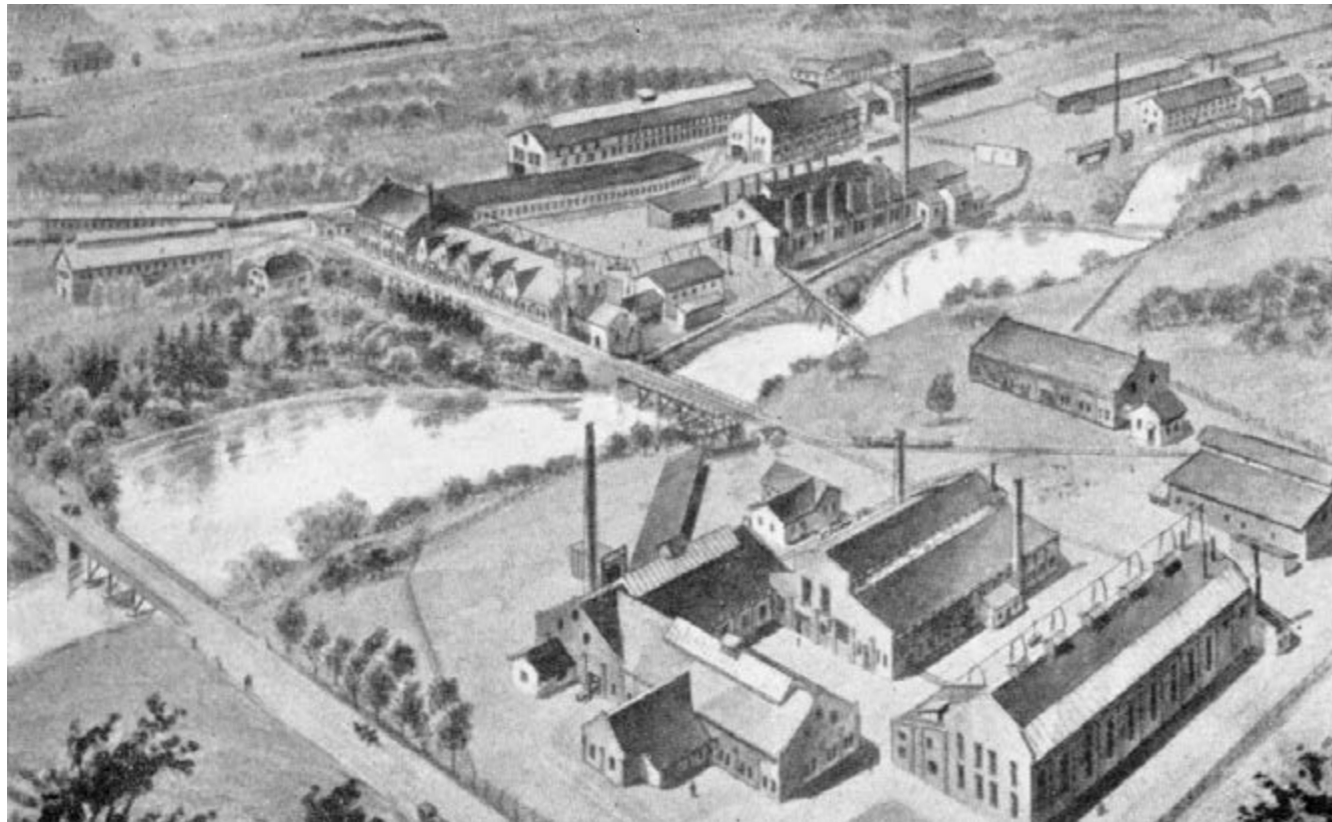
'Het begon allemaal met de fabricage van meubels, ramen, deuren en lijstwerk. Strømmen Trævarefabrik leverde toen al in landen als Nederland, Duitsland, Engeland en Spanje. In 1888 werkten 37 man bij de Strømmen Trævarefabrik. Tien jaar later waren dat er 60. In 1912 werkten er al 200 arbeiders en in 1919, toen de fabriek door brand werd vernietigd, waren het er ongeveer 360 werknemers.²

De architecten

Er hebben verschillende architecten voor Strømmen Trævarefabrik gewerkt. De meeste ontwerpen kwamen uit de koker van Olav Olson (1879-1945), die in loondienst was bij Strømmen, en Holger Sinding-Larsen (1869-1938), die als zelfstandig architect werkte. Sinding-Larsen zou later uitgroeien tot de meest gerenommeerde architect van Noorwegen.³

² http://www.industrimuseum.no/strommen_trevare, geraadpleegd op 7-9-2015.

³ <http://lokalhistoriewiki.no>, geraadpleegd op 7-9-2015.

Afbeelding 7.2 Strømmen Trævarefabrik (bron: Akershusmuseet, collectie AS Oslo Sporveier, Oslo Byarkiv A-40202_Ua_0014_001)

Hij was een groot liefhebber van de traditionele Noorse bouwstijl. Hij ontwierp verschillende chalets, villa's, jachthuizen et cetera die opgenomen werden in een catalogus waaruit de klant een keuze kon maken. Alle gebouwen van de Strømmen Trævarefabrik werden als bouwpakketten geleverd. Door het standaardiseren van ontwerpen, zoals men destijds bijvoorbeeld ook bij Ford met de T-Ford deed, kon er sneller en goedkoper gebouwd worden.

Het prefab systeem en de constructie

Prefab bestond al langer toen de Strømmen Trævarefabrik begon met de productie van huizen. Echter, het in serie produceren was relatief nieuw. Met de komst van stoomzaagmachines kon er bovendien veel meer geproduceerd worden. Hoewel veel huizen een standaard constructie hadden, werden ze eerst in een grote hal opgebouwd, waarbij alle onderdelen genummerd werden. Na het nummeren werd alles weer afgebroken en klaargemaakt voor transport. De huizen van Strømmen werden dusdanig geconstrueerd dat er geen spijker of schroef aan te pas kwam. Houtverbindingen van de wanden zorgden voor een zeer stevig geheel. Omdat alle onderdelen genummerd waren, kwam de bouw van de wanden min of meer neer op het in de juiste volgorde stapelen van de afzonderlijke delen. Voor overige delen zoals het dak, werden houtverbindingen zoals deувелverbindingen en pen-en-gatverbindingen gebruikt.⁴

Einde Strømmen Trævarefabrik

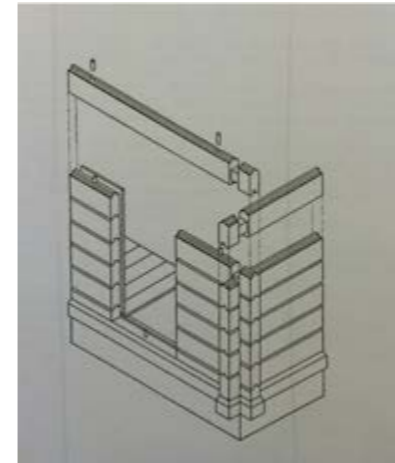
Na een succesvolle periode waarin de prefab bouwwerken hun weg vonden over de hele wereld, werden in 1919 de fabricagehallen voor de prefab huizen door een grote brand in de as gelegd. Vanwege de economische crisis vlak na de Eerste Wereldoorlog ontbrak het aan middelen om alles weer op te bouwen. Vanaf 1919 was er dan ook geen serieproductie van prefab huizen meer, maar werden er nog wel houten prefab gebouwen op bestelling gemaakt. In de fabriek werden verder nog meubelen vervaardigd, vooral kantoormeubilair (afbeelding 8). In 1929, tien jaar na de grote brand, viel het doek definitief voor de Strømmen Trævarefabrik.⁵

7.3 Noorse huizen aan het Engelandersholt

Ook vandaag nog zijn er op verschillende plaatsen in Nederland Noorse huizen van de Strømmen Trævarefabrik te zien. Twee van deze huizen staan nog steeds aan het Engelandersholt in Beekbergen (afbeelding 7.9). Engelandersholt 20 werd als eerste geplaatst, rond 1909. Dr. Jan Ooster had het type 34 uit de catalogus besteld (afbeelding 7.10) en het geheel kwam als bouwpakket naar Beekbergen. Hoogstwaarschijnlijk via de route Amsterdam, Kampen, Hattem en daarna verder via het Apeldoorns kanaal naar Beekbergen. Engelandersholt 18 werd door dr. Ooster aangekocht bij een openbare veiling in februari 1919 te Vaassen. De houten villa werd bij de Ganzenebbe afgebroken en waarschijnlijk via het

⁵ http://www.industrimuseum.no/strommen_trevare, geraadpleegd op 7-9-2015.

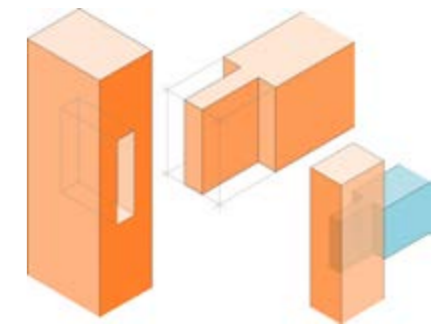
⁴ Doornenbal, J. 2000.

Afbeelding 7.4 Constructie buitenwanden (bron: J.H. Doornenbal, 't Behouden Huis, inventarisatie, realisatie en restauratie van het Noorse houten prefabhuis Hogeschool Utrecht, febr. 2007)

Afbeelding 7.5 Detail buitenwand Engelandersholt 20 (foto: Marijke van Mansfeld)

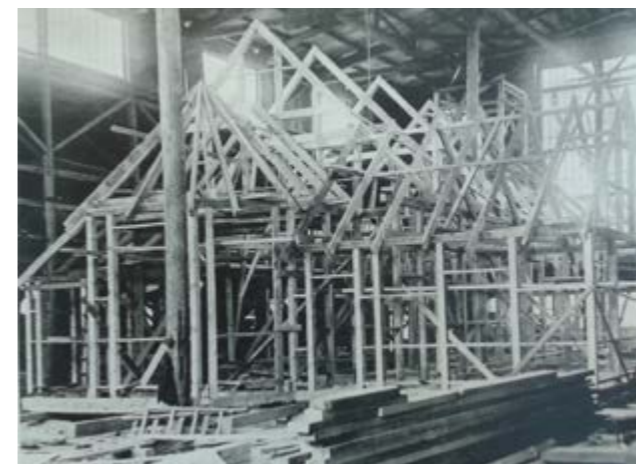

Afbeelding 7.6 Voorbeeld pen-en-gatverbinding (bron: Arend041 - Eigen werk. Licensed under CC BY-SA 3.0 via Wikimedia Commons)

Apeldoorns kanaal naar Beekbergen vervoerd. De villa is type 19 uit de catalogus van de Strømmen Trævarefabrik.

Bouwgeschiedenis Engelandersholt 20

Veel Noorse houten huizen zijn in de loop van de tijd aangepast en uitgebreid (en daarmee in de ogen van sommigen verpest) om te voldoen aan de wensen van de bewoners wat betreft ruimte en comfort. Een van de charmes van de Noorse huizen in ons onderzoeksgebied is dat ze met aandacht voor de historische waarde zijn behandeld, ook voordat ze in februari 2000 geregistreerd werden als rijksmonument. Het schilderwerk wordt altijd met veel zorg gedaan want het gevaar van vocht (houtrot) en klein gespuis als boktorren ligt bij houten huizen altijd op de loer. Nagenoeg alle details zijn bewaard gebleven, zoals de profilering van kozijnen en deuren, de zichtbaarheid van binnenwanden (geen isolering) en de originele raamsluitingen (afbeelding 7.11). Toch zijn er hier ook wel aanpassingen gepleegd, waarvan we er een paar zullen noemen.

Afbeelding 7.7 Bouw in de fabriekshal (bron: Amundsen, K. et al. 2002. Compleet Faerdige Huse, Bonytt Forlag, Noorwegen. p. 83)

De fraaie daknokversiering op beide huizen en de drankstaarten op de kopeinden bij nr. 20 zijn verdwenen. Waarschijnlijk zijn ze weggerot en vanwege het arbeidsintensieve onderhoud niet teruggeplaatst. Het is niet duidelijk wanneer dit gebeurd is, maar in ieder geval voor 1980. Het is voor de huidige bewoners een lang gekoesterde wens om deze charmante details weer terug te brengen. Bij nr. 20 is verder eind jaren zestig de open veranda voor de helft dichtgemaakt om als slaapvertrekje te dienen voor de zoon van de familie die er destijds woonde. In 1985 is van deze ruimte een badkamer gemaakt met toilet en douche.

Afbeelding 7.8 Catalogus voor kantoormeubelen. (Bron: Amundsen, K. et al. 2002. Compleet Faerdige Huse, Bonytt Forlag, Noorwegen. p.41)

Afbeelding 7.9 Beide Noorse huizen aan het Engelderholt met bijgebouwen (foto: Christiaan 't Jong)

Afbeelding 7.10 Uit de catalogus, type 34 (bron: archief Marijke van Mansfeld)

Afbeelding 7.11 Raamsluiting Engelderholt 20, westzijde (foto: Marijke van Mansfeld)

Toilet en douche bevonden zich tot dan toe op de bovenverdieping in een soort kast met tegeltjesboard. De veranda werd nog een stukje kleiner doordat er een halletje kwam waardoor je niet rechtstreeks van buiten de woonkamer inging, hetgeen in de winter erg prettig bleek. In 1986 is de oude schoorsteen vervangen. Er liepen houten balken doorheen die bij een schoorsteenbrand waren gaan smeulen, een gevaarlijke situatie in een houten huis. Tegelijkertijd kwam er een nieuwe schoorsteenmantel in de woonkamer. Omdat het huis, afgezien van de woonkamer, slechts over twee andere kamers beschikte is in 1988 aan de noordwestzijde van het huis een stuk aangebouwd. Hierin kwamen naast twee slaapkamers ook een badkamer. De aanbouw is verdiept om de daklijn te kunnen doortrekken. De timmerman van Het Geldersch Landschap, eigenaar van het huis, heeft zo goed mogelijk de details van het oorspronkelijke

Afbeelding 7.12 Situatie 1910: Engelderholt 20, links westzijde, rechts zuidzijde (foto's: archief Marijke van Mansfeld)

Afbeelding 7.13 Vernieuwd kozijn oostzijde Engelderholt 20 (foto: Marijke van Mansfeld)

Afbeelding 7.14 Engelderholt 18, zuidzijde, 1920-1927 (foto: archief Marijke van Mansfeld)

huis doorgetrokken. Dit gedeelte valt buiten het Rijksmonument. In 1999 is in de houten wand tussen de keuken en de kleine kamer een boog weggezaagd om een grotere eetkeuken te creëren. Recenter (2006) is in de oorspronkelijke raamsponningen met veel zorg dubbel glas (dikte 4-4-3) geplaatst en is de vloer in woonkamer en keuken geïsoleerd. Het raamkozijn en de omlijsting die overgebleven waren na de verbouwing van 1988, zijn in 2006 teruggeplaatst in het raam aan de oostzijde. Hier was, ergens tussen 1911 en 1970, een raam gemaakt, echter zonder de bewerkte omlijsting.

Omdat de huizen pas in 2006 zijn aangesloten op de riolering zitten er rondom de huizen om diverse plaatsen zinkputten en beerputten. De laatste is geplaatst in 1997. Bijna honderd jaar waren deze putten in gebruik, ook dit zijn verborgen geheimen van het Engelderholt. De kleur van de huizen is in de loop van de jaren enigszins aangepast. Bij nr. 18 waren de daklijsten en raamkozijnen in het begin wit met een licht contrasterend beige-geel. In de jaren '80 werden ze helemaal wit en na bezoek aan de regio waar de Strømmen Traevarefabrik staat (bij Oslo) is in 1993

Afbeelding 7.15 Engelderholt 18, zuidzijde, 1990 (foto: fam. 't Jong)

besloten tot een frisser wit met een iets warmer geel. Dezelfde kleuren komen nu ook bij nr. 20 voor.

Afbeelding 7.16 Engelandert 18, zuidwestzijde, 2005 (foto: fam. 't Jong)

Literatuur

Amundsen, K. et al. 2002: *Complet Faerdige Huse*, Bonnytt Forlag, Noorwegen.

Beusekom van, J.W. 2002: *Jaarboek monumentenzorg 2002*, Zwolle/Rijksdienst voor de monumentenzorg, Zeist. p. 126-127.

Doornenbal, J. 2000: *Noorse boerderettes in het Nederlandse landschap*, in *Heemschut: tijdschrift van de bond Heemschut*. 3: 31-33.

Doornenbal, J. 2007: *Op zoek naar Noorse houten huizen*. *Cuypersbulletin*. 4: 07-09.

<https://lokalhistoriewiki.no>, geraadpleegd op 08-12-2014 en 20-02-2015.

<http://digitaltmuseum.no>, geraadpleegd op 08-12-2014

<http://www.industrimuseum.no>, geraadpleegd op 20-02-2015.

8 Het Arboretum van Bruggelen

Marijke van Mansfeld

8.1 Inleiding

Een van de verborgen plekken van het Engelandert is het zogenaamde arboretum. 'Zogenaamd' omdat het niet als een botanisch park is aangelegd, maar meer als een kwekerij en proeftuin van uitheemse boom- en struiksoorten. Het arboretum ligt ten noorden van de Bruggelerweg en ten oosten van de tuin van de familie Quartel. Bomdeskundige Leo Goudzwaard beschouwt deze bijzondere verzameling bomen en struiken echter wel degelijk als een arboretum.

Als je er nu rondwandelt, waan je je in het boek 'De geheime tuin' van Frances Burnett. Er is geen padenstructuur en er is al tijden nauwelijks tot geen onderhoud gepleegd. Behalve een enkele boswachter en een bewoner van het landgoed komt er bijna niemand. Er staan en liggen prachtig verweerde dode bomen en je wordt telkens verrast door zeldzame boom- en struiksoorten, merkwaardige bladvormen, prachtige boomschorsen, wroetsporen en keutels van zwijnen, vraatsporen van reeën en herten, kleine zoogdier-tjes, een verdwaalde kikker, een dassenhol en een rijkdom aan vogels. Het arboretum is circa anderhalve hectare groot. In het midden ligt een min of meer open, grazige plek. Er zijn plekken met hoog oprijzende bomen. Andere gedeelten bestaan uit moeilijk begaanbaar struikgewas. Op de meeste plaatsen is de bodem bedekt met een kruidlaag. Er staan verschillende soorten stinzenplanten en oud bossoorten, als boshyacint, liebevrouwebedstro, lelietje van dalen, salomonszegel. Ook staan er meer algemene bosplanten zoals vingerhoedskruid, klein springzaad, brandnetels en bramen.

8.2 Beknopte geschiedenis

Zoals we nu kunnen reconstrueren heeft dr. Ooster hier in het begin van de negentiende eeuw geëxperimenteerd met het opkweken van zaden die hij van zijn reizen als scheepsarts meebracht onder andere uit Azië. Er zal ook (ruil-) handel geweest zijn in jong plantgoed zowel vanuit kwekerijen als via andere notabelen met eigen grond. Wellicht was Dr. Ooster ook wel geïnspireerd door J.T. Oudemans uit Putten, beheerder van het arboretum op Schovenhorst. Oudemans was een neef van de vader van dr. Ooster. Pieter Hamer, die in 1959 bij mevrouw Ooster inwoonde, wist zich te herinneren: "Iedere avond na het eten maakten we een wandeling, het liefst naar de oude kwekerij, die was opgezet door dr. Ooster met onder andere zaden die hij had meegebracht uit Azië als scheepsarts. Zij vertelde mij daar eens, leunend op haar wandelstok, dat ze eigenlijk na de dood van haar broer het bezit wilde verkopen aan de Vereniging tot Behoud van Natuurmonumenten, maar dat de directeur, Piet van Tienhoven haar onjuist had behandeld en dat daarom een overeenkomst werd gesloten met het Geldersch Landschap en dat het haar speet, want het

Geldersch Landschap behandelde het gebied niet naar wens". Dit was 10 jaar nadat het landgoed aan het Geldersch Landschap was verkocht.

De toenmalige bosbaas, de heer A. Steunenbergh, vertelde over het arboretum: "Er is in de jaren 90 door Het Geldersch Landschap een aantal bomen bij geplant, afkomstig van de gemeentekwekerij Arnhem, maar die zijn niet aangeslagen." Deze bosbaas vertelde ook dat dr. Ooster indertijd zijn personeel lopend met de kruiwagen naar station Arnhem stuurde om plantgoed te halen voor de bossen, terwijl hij toch zelf over voldoende vervoer zoals koetsen en paarden beschikte.

Er zijn in de loop der jaren verschillende inventarisaties van de bomen en planten in het arboretum uitgevoerd. In de archieven zijn de volgende inventarisaties opgedoken:

- Een inventarisatie uit 1958 door ene Ba/L. uit Beekbergen.¹
- Een inventarisatie uit 1985 door Hans Rottier en Ton Roozen.²
- Een inventarisatie uit 1988 door J.W. Duijm, gedeelte van grotere inventarisatie van Bruggelen.³
- Een inventarisatie uit 2001 door K. Bevaart.⁴

Uit de inventarisaties is op te maken dat er de afgelopen 50 jaar een aanzienlijk aantal zeldzame soorten is verdwenen. Soms was dit onvermijdelijk, zoals bij de grote groep bamboe, die na de wereldwijde bloei in de jaren 90 verdween.⁵

Na de inventarisatie door K. Bevaart, die ook advies gaf voor herstel van het arboretum, is er door het Geldersch Landschap enig onderhoud gepleegd.

8.3 Huidige toestand en de toekomst

Een aantal vrijwilligers heeft onder leiding van bomdeskundige Leo Goudzwaard in juni 2015 het arboretum opnieuw geïnventariseerd. Hierbij zijn ruim 120 bomen gelabeld, waaronder 86 verschillende soorten. Een paar bijzondere 'vondsten' zijn: twee gigantische zerkova's, Tartaarse esdoorn, geelhout, Perzisch ijzerhout, Kaukasische en Oosterse beuk, grijze eik, boomhazelaar, manna-es, verschil-

¹ Ba/L.1958. Overzicht houtsoorten in arboretum, Bruggelen.

² Rottier, H, Ton Roozen. 1985. Notitie Gelders Landschap m.b.t. het arboretum op Bruggelen.

³ Duijm, J.W. 1988. Inventarisatie rond Engelandert, Bruggelen.

⁴ Bevaart, K. 2001. Herstel arboretum - Landgoed Bruggelen.

⁵ Dit is een bekend fenomeen bij bepaalde bamboesoorten. Sommige bamboesoorten bloeien zelden of met grote tussenpozen. Tussen twee bloeiperiodes kan zelfs meer dan 150 jaar zitten. Na de bloei vindt vervolgens massaal achteruitgang of afsterven van de bamboe plaats. Omdat de bamboe in een groot gebied tegelijk of zelfs wereldwijd bloeit, kan er ook wereldwijde sterfte plaatsvinden.

Afbeelding 8.1 Gelabelde walnoot (foto: Marijke van Mansfeld)

Afbeelding 8.2 Het arboretum in 1950 (Luchtfoto gemeente Apeldoorn)

lende walnoten en de augurkenmagnolia, genoemd naar zijn op augurkjes lijkende vruchten. Alle gemerkte bomen zijn vastgelegd op foto, hebben een nieuw nummer en GPS- coördinaten gekregen en zijn op een kaart ingetekend. De hamvraag is: hoe verder te gaan met dit arboretum? Sommige van de oude exemplaren zullen al wel honderd jaar zijn. Ze hebben natuurlijk geen eeuwig leven, maar veel van deze bomen zien er nu nog vitaal uit. Een deel van deze oude bomen is ook gevoelig voor storm. Door de zomerstorm in juli 2015 zijn al twee kanjers geveld: de zeldzame geelhout is in tweeën gespleten en de witte bitternoot van 25 meter hoog ligt plat. Als er niets gebeurt, zullen de meeste bijzondere soorten uiteindelijk verdwijnen en zal de vegetatie steeds meer gaan lijken op het omringende bos. Hiermee zal

een stuk bijzonder stuk cultuurhistorie verdwijnen. Voor bijzondere bomen moeten de inwoners van Apeldoorn en omstreken naar Lunteren of Wageningen, het zou mooi zijn als ze ook in het Engelandersholt terecht kunnen. Dit is nog niet zo eenvoudig. Het gebied is nu niet vrij toegankelijk. Als het opengesteld wordt, zal het minder kunnen functioneren als rustgebied voor het wild. Openstelling houdt bovendien in dat er andere aanvullend beheer van risicovolle bomen nodig is om de veiligheid van de bezoekers te garanderen. Geldersch Landschap & Kasteelen is blij dat alle bijzondere bomen en struiken in dit arboretum weer in kaart zijn gebracht en zijn gelabeld. Zij kijkt momenteel hoe zij het beste deze bijzondere collectie kan beheren en behouden.

Afbeelding 8.3 Het arboretum (foto: Marijke van Mansfeld)

Afbeelding 8.4 Hemelboombladige walnoot (*Juglans ailantifolia*) (foto: Marijke van Mansfeld)

Afbeelding 8.5 Hongaarse sering (*Syringa josikaea*) (foto: Marijke van Mansfeld)

Afbeelding 8.6 Manna-es (*Fraxinus ornus*) (foto: Marijke van Mansfeld)

Afbeelding 8.8 Gladbladige bitternoot (*Carya glabra*) (foto: Harry Schotman)

Afbeelding 8.7 Herfstpaardenkastanje (*Aesculus parviflora*) (foto: Harry Schotman)

Afbeelding 8.9 Tartaarse esdoorn (*Acer tataricum*) (foto: Harry Schotman)

Afbeelding 8.11 Japanse Zelkova (*Zelkova serrata*) (foto: Marijke van Mansfeld)

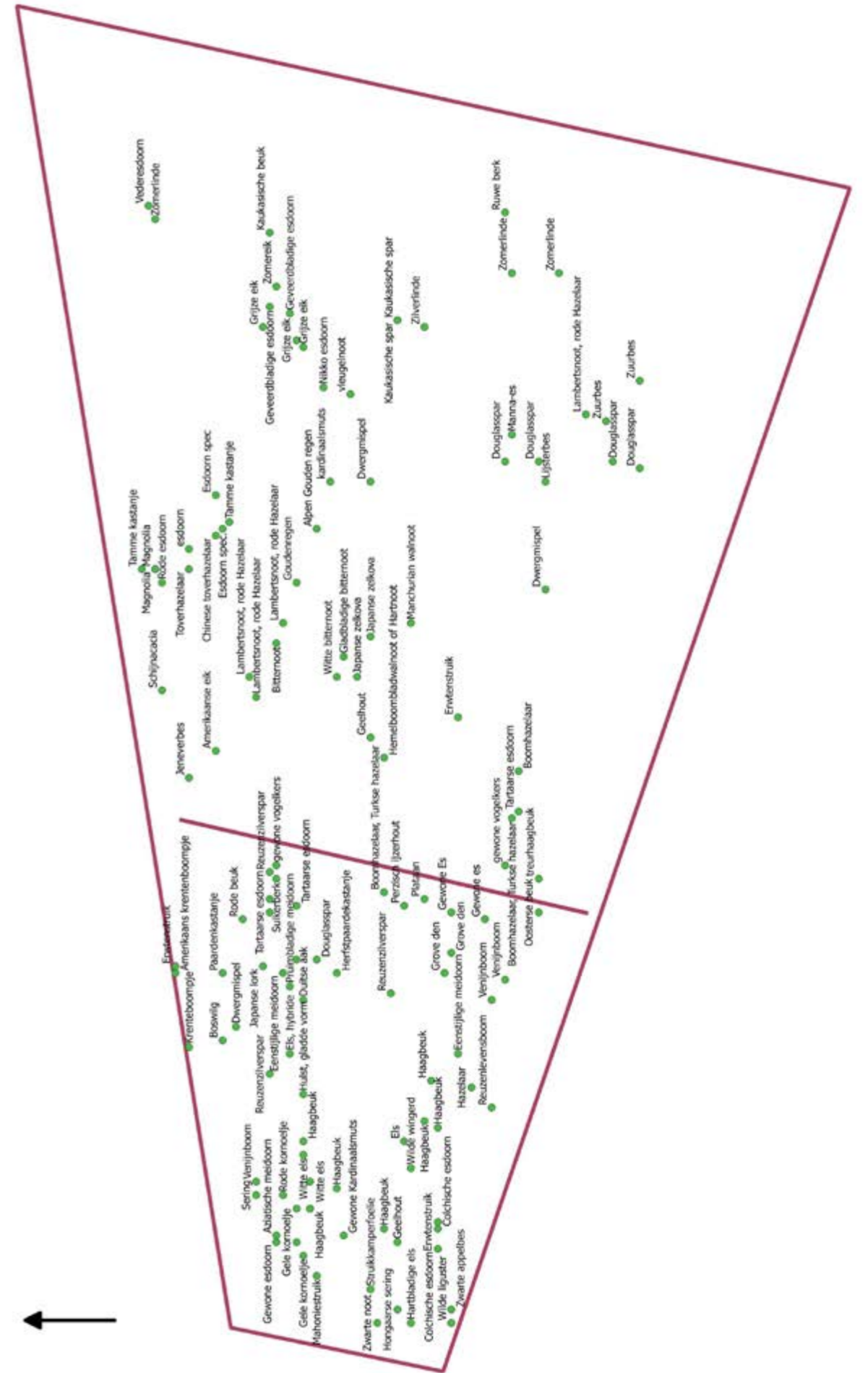
Afbeelding 8.13 Kaukasische beuk (*Fagus orientalis*) (foto: Marijke van Mansfeld)

Afbeelding 8.10 Zwarte noot (*Juglans nigra*) (foto: Harry Schotman)

Afbeelding 8.12 Augurkenmagnolia (*Magnolia acuminata*) (foto: Erik Roozen)

Afbeelding 8.14 Arboretum met in 2015 geïnventariseerde bomen en struiken

9 Spelderholt en Het Leesten

Dick Veenhuizen met medewerking van Jeffrey Ringrose

9.1 De periode van de particuliere ontginningen

Aan het einde van de 18e en in het begin van de 19e eeuw zag het er in Nederland niet rooskleurig uit voor de bosbouw. Eeuwenlang was het bos verwaarloosd. Er werd veel gekapt voor de brandstofvoorziening, bouw materiaal, geriefhout en schors, maar er werd weinig gedaan om door nieuwe aanplant het bos in stand te houden en de landbouw eiste de vruchtbaarste delen op. In de bossen vond vaak in sterke mate strooiselroof plaats en men brandde grote oppervlakten bos en heide af om jong gewas te verkrijgen als voedsel voor het weidevee. Daardoor ging de kwaliteit van de grond sterk achteruit en werd deze ongeschikt voor goed groeiend bos.

Toch was vooral sinds de tweede helft van de 18e eeuw naast de belangstelling voor de landbouw, ook de belangstelling voor ontginning en boscultuur groeiende.¹ In 1843 opperde de toenmalige Districtscommissaris van de Veluwe Baron Sloet tot Oldhuis dat ontginning van de woeste gronden geen gek idee zou zijn:

“Aan de noordzijde van Hoenderloo ligt eene vlakke, door de natuur met eiken kreupelhout bezet, eene aanwijzing, dat men deze nuttige houtcultuur op de Veluwe met vrucht zoude kunnen uitbreiden. (...) Achter dit bosch is eene onafzienbare heide gelegen, maar van de beste soort (...) Men vindt er tot anderhalven voet zwarte teelaarde. (...) Deze vlakke bezit een uitnemende geschiktheid tot cultuur; bij de grote landontginningen op Veluwe, waarvan sprake is, zal men wel doen, van deze streek vooral niet voorbij te zien”.²

Aan het extensieve gebruik door de marken (zie hoofdstuk 5) kwam een einde toen de grond in handen kwam van vermogende particulieren. Zij begonnen met het bebossen van de woeste gronden met als doel de houtproductie. Deze particulieren kwamen meestal van buiten de regio en wilden door middel van deze bebossingen hun vermogen goed investeren.³

Voorbeelden van voortvarende grondeigenaren uit die tijd zijn Arent A. del Court van Krimpen, die in 1845 ruim 800 ha in de zuidhoek van de Speldermark kocht, en Christiaan Pieter van Eeghen, die grond bezat in het huidige Hoenderlose Bos. Deze grondeigenaren werden bijgestaan door ene Johannes Marinus Bijdam, die zelf ook 600 ha in eigendom had. Bijdam was een geërfde in de Speldermark. In 1848 werd 364 ha gekocht door een groep mensen die zich de ‘Christelijke Vrienden’ noemden. Dit waren Guillaume Groen van Prinsterer (de bekende staatsman), Eduard Boissevain, Willem Boissevain, Hendrik Gildemeester, Johannes Nijenhuis, Jan Lodewijk Pierson en Jacob Rooseboom. Dominee Heldring, bekend van de ontwikkeling van het heidedorp

Naar aanleiding van een presentatie bij het Erfgoedplatform door Martijn Boosten vroeg het bestuur van het IVN afdeling Apeldoorn of er wellicht interesse was bij haar leden om mee te werken aan een onderzoek naar de cultuurhistorische geschiedenis van het gebied Bruggelen e.o.

Als oud-Staatsbosbeheerder had en heb ik veel belangstelling voor de ontwikkelingsgeschiedenis van een gebied. Want om een gebied te kunnen waarderen moet men de geschiedenis kennen.

Ik vond het dan ook alleszins de moeite waard om in archieven en bibliotheken op zoek te gaan naar gegevens over met name het Staatsbosbeheer deel van het project.

Het beheer van de bossen en woeste gronden ten tijde van de marken, de latere particuliere ontginningen en het uitgebreide bodemonderzoek van Firt gaven mij een veel beter inzicht in de betekenis van het gebied. Ook het voorkomen van plantensoorten, die wijzen op het feit, dat er locaties zijn waar al eeuwenlang bos heeft gestaan verbeterde mijn kijk op het ‘Wild en Bijster Land’.

Gegevens die ook bij de activiteiten van het IVN zeker gebruikt zullen gaan worden.

Dick Veenhuizen
IVN Apeldoorn

Hoenderloo, was de medeoprichter en centrale figuur van de ‘Christelijke Vrienden’. De groep ontplooidde vele maatschappelijke en kerkelijke activiteiten. Het ontginnen van woeste gronden was in hun ogen van belang voor de bestrijding van de grote armoede op de Veluwe.⁴ Jacob Voorhoeve bezat rond 1870 Het Leesten. Hij moest echter vanwege financiële tegenslag zijn bezit verkopen aan Guillaume Groen van Prinsterer. Naderhand kwam het gebied in eigendom van de kinderen van Van Eeghen, die het bezit

Door een collega-student bos- en natuurbeheer werd ik geattendeerd op een oproep voor vrijwilligers voor het project Engelandersholt. Ik heb altijd al een fascinatie gehad voor sporen in het landschap. Ik werd daardoor meteen gegrepen door het onderwerp dat deze fascinatie mooi combineerde met mijn interesse in bosbeheer. Ik stroomde over van enthousiasme en stelde mij voor iedere twee weken vanuit Utrecht naar de onderzoeklocatie te reizen. Al snel bleek dat ik veel te optimistisch was over de beschikbare tijd voor het project in combinatie met een deeltijdopleiding en werk. Het is dus belangrijk even goed na te denken over wat haalbaar is, omdat anders frustratie om de hoek kan komen kijken. Gelukkig kwam er genoeg motivatie en aanmoediging van projectleiders en collega vrijwilligers. Uiteindelijk heb ik daardoor ook erg veel plezier gehad aan het project.

Als ik met pensioen zou zijn zou ik het wel weten denk ik!

Jeffrey Ringrose
Student bos- en natuurbeheer

onderbrachten in de landontginningsmaatschappij ‘Hoenderloo’.⁵

Jhr. Teixeira de Mattos en het landgoed Spelderholt

Ook de bankierszoon Louis Frederik Teixeira de Mattos zag het omstreeks 1900 wel zitten om een deel van zijn grote vermogen te investeren in de ontginning en bebossing van een complex woeste gronden op de Veluwe. De Heidemaatschappij (Heidemij) wees hem er in 1905 op dat de eigenaar van het gebied Spelderholt en Het Groote Zand, Jhr. J. Loudon, buitengewoon Gezant en Gevolmachtigd Minister te Tokio, wilde verkopen. Jhr. Loudon had deze gronden waarschijnlijk gekocht tijdens de openbare verkopen van de omstreeks 1870 opgeheven Speldermarke. Aankoop van dit heuvelachtige terrein met de mogelijkheid om daar een villa te laten bouwen met uitzicht op de omgeving sprak hem wel aan.⁶

Op 30 januari 1906 kocht Jhr. L.F. Teixeira de Mattos, civiel ingenieur wonende te Den Haag 754,70 ha woeste grond, eikenhakhout en dennenbos van Jhr. J. Loudon. In de jaren daarna heeft Jhr. Teixeira de Mattos voor de afronding van het bezit nog wat gronden bijgekocht. Met als devies ‘Van Woestenij tot Lusthof’ wilde de jonkheer het gebied in eerste

⁵ Hartkamp, 1993.

⁶ GA 0924-284T4. Nota over aankoop van het landgoed.

Nota over den Aankoop van het landgoed⁷

Enige teksten uit de door Jhr. Teixeira de Mattos in 1905 geschreven nota:

“Naar aanleiding van mijn reeds vroeger aan de Directie van de Nederlandse Heidemaatschappij te kennen gegeven verlangen om er van in kennis te worden gesteld, wanneer een goede gelegenheid zich mocht voordoen tot aankoop van eenig gunstig gelegen landgoed waarop ontginning tot bosch kon ter hand worden genomen ontving ik, na eenige andere aanbiedingen die minder in mijn smaak vielen, den 16 augustus 1905 van genoemde Directie, de mededeling, dat haar thans een landgoed te koop bekend was ter grootte van circa 750 ha, gelegen in de nabijheid van Beekbergen, gemeente Apeldoorn.(...) Een bezichtiging vond daarop plaats, waarbij het aangeboden landgoed zoo wat ligging als wat geardeheid betref alleszins aan mijn overigens niet makkelijke eischen voldeed.”

Die ‘eischen’ waren in het kort:

“Aanwezigheid van een eenigszins belangrijke oppervlakte nog woest liggende grond, zóódanig dat ontginning daarvan tot bosch met behoorlijke kansen op welslagen en op matige rentabiliteit in het uitzicht kan worden gesteld. Daarnaast aanwezigheid van reeds bestaand bosch en van voldoende natuurschoon. Aanwezigheid op of in de onmiddellijke nabijheid van het landgoed, geschikt tot stichting van een geriefelijk woonhuis met bijbehorende tuinaanleg, moestuin, boomgaard, stalling en verdere aanhoorigheden. Gunstige ligging in de nabijheid van een grootere plaats, doch zodanig dat men, op het landgoed verblijf houdende, toch geheel buiten was en gemakkelijke bereikbaarheid per spoor.”

instantie laten omvormen tot een mooi buitenverblijf en een rendabel bosgebied.⁸

Bouw villa Spelderholt en aanleg park

Nog voordat de officiële koopakte was getekend gaf Jhr. Teixeira de Mattos opdracht aan de Heidemij (waar hij commissaris van was) om een Algemeen Ontginningsplan te maken. Daarbij werd afgesproken op welke locatie een buitenverblijf met park zou moeten worden aangelegd. De architect Haitsma Mulier uit Haarlem kreeg de opdracht om een bouwplan te maken voor de villa en bijgebouwen. De bekende landschapsarchitect Leonard A. Springer kreeg de opdracht om de tuinen en het park te ontwerpen. Om met de bouw van de villa te kunnen beginnen, moest de Heidemij eerst het bouwterrein egaliseren en een toegangsweg aanleggen. Ook werd er een waterput geslagen. Daarna kon met de bouw van een drietal woningen worden begonnen. De woningen werden in november 1906 opgeleverd.

⁷ 0924-284T4. Nota over aankoop van het landgoed.

⁸ GA 0922. Algemeen ontginningsplan no. 2370. 1906.

Jhr. Louis Frederik Teixeira de Mattos (1872-1945)⁹

Jhr. Louis Frederik Teixeira de Mattos stamde uit een vermogend Portugees-Israëlitisch geslacht. De vader van Louis Frederik was de stichter van de Amsterdamse bankiersfirma Gebr. Teixeira de Mattos. Louis Frederik werd op verzoek van zijn moeder op 10 december 1892 geadeld. Na zijn afstuderen als civiel ingenieur in 1896 te Delft trouwde hij en maakte met zijn vrouw de overstap naar de Waals-Hervormde kerk.

Kort daarna trad hij in dienst van de Provinciale Waterstaat van Overijssel en heeft daar belangrijke publicaties geschreven over de waterhuishouding in het gebied van de Dedemsvaart. Dankzij zijn familievermogen kon hij zich veroorloven van een normale ambtelijke loopbaan af te zien. In zijn brief van 14 mei 1902 laat hij Gedeputeerde Staten van Zuid-Holland weten dat hij van plan is "zijne krachten te beproeven aan eene beschrijving van de waterkeeringen, waterschappen en polders der provincie Zuid-Holland". Maar in 1909 geeft hij aan met zijn arbeid aan het boek te staken omdat hij gaat verhuizen naar de villa op het Spelderholt.

In die tijd was Teixeira de Mattos nauw betrokken bij de plaatselijke en regionale politiek. Met zijn zwager mr. N.G. van Taack Tra Kranen behoorde hij in 1904 tot de oprichters van de Nationaal Historische Partij, die in 1912 opging in de Christelijke Historische Unie. De fusie leidde ertoe dat Teixeira de Mattos van 1913 tot 1917 zitting

kreeg in de gemeenteraad van Apeldoorn. Daarna werd hij van 1917 tot 1923 Wethouder Openbare Werken in Apeldoorn. Zijn politieke activiteiten zette hij daarna voort door in 1923 lid te worden van Provinciale Staten. Hij beëindigde dat in 1924 vanwege zijn verhuizing naar Den Haag.

Jrh. Teixeira de Mattos kwam in het nieuws toen hij in een raadsvergadering van begin oktober 1919 vanwege de ontwikkeling van de vliegtuigtechniek pleitte voor een vliegterrein in de buurt van Apeldoorn. Nog nadrukkelijker kwam hij in het nieuws door zijn ambitieus stedenbouwkundig uitbreidingsplan om het dorpse Apeldoorn een stadse allure te geven. Nieuwbouwwijken met winkelcentra, parken en een ziekenhuis, rondwegen, verplaatsing van het station en de ondertunneling van de spoorlijn bij het station werden in het plan genoemd. De overwegend conservatieve Apeldoornse gemeenteraad verwierp echter dat moderne en dure plan. Een deel van de plannen is pas veel later alsnog uitgevoerd.

De familie Teixeira heeft tot 1920 op het landgoed gewoond. Ze verhuisden daarna naar Apeldoorn in de buurt van paleis Het Loo. De villa, met zo'n 14 ha grond, schenkt hij in 1921 aan de Staat der Nederlanden onder voorwaarde dat op het landgoed "een of meer openbare instellingen in het belang van bos-, land- of tuinbouw" zouden worden gevestigd. Een opmerkelijke actie van de jonkheer, want in juli 1920 had hij de buitenplaats met 17 ha grond middels een veiling te koop aangeboden. De verkoop mislukte, vermoedelijk omdat het bod naar zijn mening te laag was. In Apeldoorn ging toen het

gerucht dat de schenker op deze wijze de post van Minister van Waterstaat wilde verwerven.¹⁰

Jhr. Teixeira de Mattos heeft voor het dorpsleven van Beekbergen belangrijke dingen gedaan. Hij was beschermheer van de muziekvereniging Juliana. De nog bestaande muziektent in het Teixeira de Mattospark is van hem afkomstig. De grond voor het park schonk hij in 1911 aan de gemeente. Het stuk grond werd door hem tot park en terrein voor feestelijkheden ingericht en ter beschikking gesteld aan de inwoners van Beekbergen en aanhorigen. Verder speelde hij een vooraanstaande rol in het 'Veeverzekeringsfonds' en zeker ook in de Nederlands Hervormde kerk. Vroegere bewoners van het Spelderholt noemden hem een bekwaam man, maar ook zeer wispelturig.¹¹ Zijn interesse voor de bosbouw en jacht deelde Teixeira de Mattos met onder andere Prins Hendrik, die dan ook regelmatig op het landgoed te vinden was.

Eind 1923 legde hij al zijn functies in Gelderland neer en ging weer in Den Haag wonen. Daar hervatte hij zijn publicistische waterstaatkundige werk waar hij tot aan zijn overlijden vrijwel constant mee bezig is geweest. Het werd een standaardwerk op waterstaatsgebied: 'De Waterkeeringen, waterschappen en polders van Zuid-Holland'.

Een bijzonder bewijs van waardering voor dat belangeloze werk kreeg hij van Gedeputeerde Staten van Zuid-Holland die hem op 23 juli 1945 begiftigden met "den honorairen rang van Administrateur-Titulair Provinciale Griffie van Zuid-Holland".¹²

Daarin kwam de eerste tuinbaas te wonen die de leiding kreeg bij de uitvoering van het tuinontwerp.¹³

In mei 1908 werd de monumentale villa opgeleverd. Deze werd gebouwd door de Apeldoornse aannemer G. Wegerif Hzn. Het lichtrood stenen huis bezat toen twee torens.

Een van de torens was niet rond maar achthoekig en bovendien minder hoog. Dat stond Jhr. Teixeira de Mattos toch niet aan. Hij liet deze toren een paar jaar later afbreken. De inrichting was voor die tijd modern en voornaam. De villa had een eigen elektrische centrale. Een 26 meter diep reikende 'diepwelpomp' vormde de watervoorziening. Achter het huis bevond zich een rosarium. In de omgeving lagen landhuisjes voor het personeel, kweekkassen, een moes- en fruittuin en een 800 meter lange oprijlaan.

Oorspronkelijk werd de villa alleen in de zomer bewoond, maar toen de familie in 1909 permanent op het Spelderholt ging wonen werd er eerst een centrale verwarming aangelegd.

Afbeelding 9.1 Huize Spelderholt omstreeks 1920 (bron: AA Beeldbank GA-017540)

Behalve de villa, de dienstwoningen, koetshuis en kassen waren er ook een paardenstal, een koeststal en een varkensstal gebouwd. In de paardenstal waren boxen voor zes paarden. In de koeststal heeft werkelijk een koe gestaan, die melk leverde aan de bewoners van het landgoed. De varkensstal bleek te klein en heeft nauwelijks als zodanig gefunctioneerd.¹⁴

Springer ontwierp het park in de Engelse landschapstijl, met daarin veel slingerende paden. Het terrein werd diepgeploegd. Om de grond geschikt te maken voor zijn plannen gebruikte Springer 25 treinwagons met compost. In het bomenbestand werden verschillende exoten opgenomen. De nu nog steeds aanwezige Mammoetbomen (*Sequoiadendron giganteum*) behoren tot de grootste exemplaren in Nederland. Ook staan er nog een Japanse Cipres (*Cryptomeria japonica*) en een drietal door Springer in 1908 aangeplante imposante Kaukasische vleugelnoten (*Pterocarya fraxinifolia*) op het landgoed.¹⁵

De familie leefde het leven van een landedelman met de nodige bedienden, zoals een kamerheer, een huisknecht, kamermeisjes, keukenmeisjes, een koetsier en voor de dochter een gouvernante. Voor het onderhoud van het park had Teixeira de Mattos een tuinbaas en tien tuinknechten in dienst.

Afbeelding 9.2 Stenen poeren als toegang tot het landgoed Spelderholt (foto: D.R.Veenhuizen)

Ontginning en bebossing van de woeste gronden.

De Heidemij presenteerde op 27 september 1906 een rapport "betreffende de ontginning, verbetering en hervorming" van de bezittingen 'Spelderholt' en 'Grote Zand' (rapport Afdeling Boschwezen nr. 2370). Op basis van een gedegen terreinbeschrijving en uitgebreid bodemonderzoek werd daarin het ontginningsplan beschreven. Doelstelling van het plan: "zal de bezitting eene voldoende rente kunnen afwerpen, dan is het nodig de woeste gronden in cultuur te brengen en de bosschen op rationele wijze te

⁹ Janss, 2006.

¹⁰ Terpstra 1981.

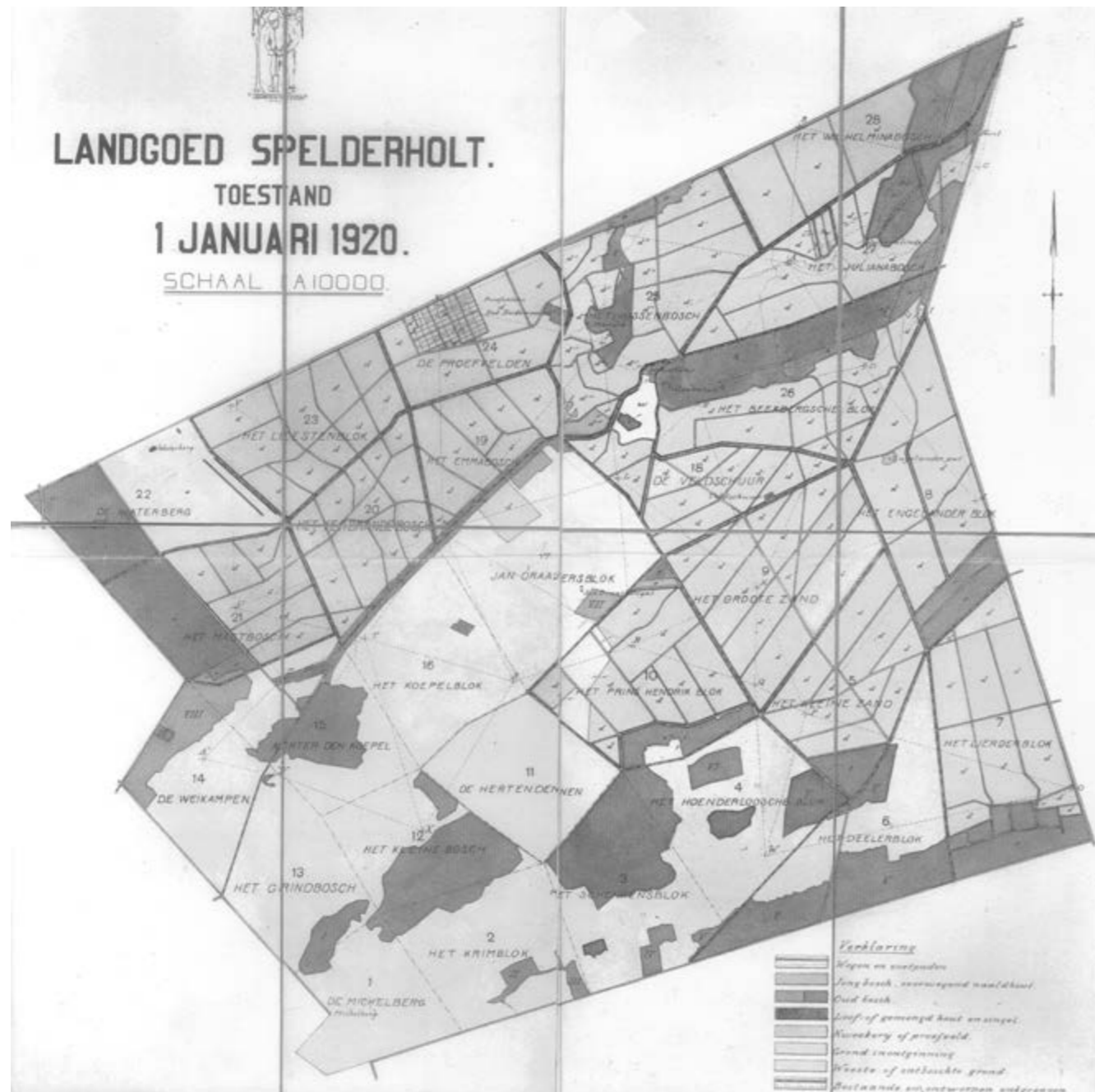
¹¹ AA-154. Dagen van Weleer. Lezing gehouden door M. Leverland voor het personeel van het Instituut voor de pluimveeteelt "Het Spelderholt" te Beekbergen op 23 april 1952.

¹² Janss 2006.

¹³ SB4, 2005.

¹⁴ Terpstra, 1981.

¹⁵ IVN afd. Apeldoorn, 2014.

Afbeelding 9.3 Landgoed Spelderholt in 1920. Ieder jaar werd door de Heidemij de stand van zaken t.a.v. de bebouwing op een overzichtskaart aangegeven (bron: GA-0922)

exploiteren¹⁶. In goed twintig jaar zou het plan uitgevoerd moeten kunnen worden.

Voor al dat werk waren natuurlijk veel arbeiders nodig. Die kwamen uit de omliggende dorpen. Op instigatie van Teixeira de Mattos zorgde de Heidemij voor huisvesting. Op 'Randwijk' werden 23 huizen gebouwd, allen voorzien van een flink stuk tuin, te huren door de bosarbeiders.¹⁷

Het terrein werd verdeeld in 28 vakken, gescheiden door grotendeels nieuw aan te leggen wegen. Langs de wegen werden waar mogelijk drie tot vier meter brede loofhoutsin-

gels aangelegd voor landschapsverfraaiing en tegen brandgevaar. De stroken werden volledig gespit en ingeplant met drie rijen berken met bijmenging van beuk en Amerikaanse eik. De langs de buitenkant van het landgoed aangelegde wegen, de Noordweg, de Oostweg en de Zuidweg zijn nog in het terrein aanwezig.

De bij de aanvang van de ontginning reeds aanwezige dennenbossen (125 ha) groeiden over het algemeen goed. "Alleen is het te bejammern, dat zij vroeger zoo verwaarloosd zijn."¹⁸ Zorgvuldige dunningen waren dan ook nodig.

Om deze bossen meer aantrekkelijk te maken werd het plan opgevat de holle plekken in het bos van onderplanting met schaduwhoutsoorten als beuk, zilverden, tamme kastanje, Amerikaanse vogelkers en douglas te voorzien. "Eene dergelijke onderplanting is vrij kostbaar, doch zij verhoogt niet alleen de aantrekkelijkheid van het bosch, maar ook een betere groei van de overblijvende dennen kan verwacht worden, dankzij door eene verbeterde humusvorming gunstiger wordende grond. Voorts zullen ook de vogels deze bosschen meer opzoeken, die door hunne nuttige werkzaamheid, het bewaren van het evenwicht in de insectenwereld, zoo hoogst nuttig zijn voor het bosch. Het aanbrengen van kunstmatige vogelwoningen kan tevens zeer veel bijdragen om vogels te lokken".¹⁹

Grote zorg werd uitgesproken over de sterke mos- en heidegroei in de bossen, dat "zeer nadeelig op het bestand inwerkt. Immers het hemelwater, dat anders voor een groot deel het hout ten goede zou komen, wordt in dit geval bijna geheel door de mos- en heidelaag opgenomen." "De vrije toetreding van lucht wordt door zulk eene vochtige laag in hooge mate belemmerd, waardoor eene verzuring in den bodem ontstaat."²⁰ Dus moest er getracht worden vooral de mossenvegetatie te verwijderen. De eikenhakhoutbossen (53 ha) waren over het algemeen van matige kwaliteit. Het grootste deel zou worden omgevormd naar opgaand bos en op spaartelgen²¹ worden gezet.

Verreweg het grootste deel (572 ha) bestond echter uit woeste grond, een groot deel daarvan uit zandverstuivingen. Veel van de stuivende gronden werden geploegd tot een diepte van vijftien tot twintig cm met een gewone ploeg. De voren werden daarna om en om door jongens met heide opgevuld. In de andere voor werden dennen ingeplant. De niet-stuivende gronden werden diepgeploegd (in de eerste jaren met zes ossen, later met paarden) om de vruchtbare lagen en humus aan de oppervlakte te brengen en storende lagen te doorbreken. Afhankelijk van de terreinomstandigheden kon er ook volledig of in voren gespit worden, een of twee steken diep. In de eerste jaren werd na het ploegen direct geplant. In latere jaren werd eerst stikstoffixerende lupine verbouwd, gevolgd door een of twee jaar roggeteelt. De opbrengst van de rogge kon de kosten van deze ontginningmethode weer dekken.

De percelen werden na het ploegen bestrooid met slakkenmeel en kaïniet. Vervolgens werd de grond geënt met entaarde, waarna gele lupine werd uitgezaaid. Daarna werden ook hier weer dennen en eiken geplant. Als plantmateriaal werden meest eenjarige en soms tweejarige dennen gebruikt. Deze werden opgekweekt in een van de drie op het landgoed aanwezige kwekerijen. Behalve grove den werden er ook Japanse lariks, douglas, berk, acacia, lijsterbes en Amerikaanse vogelkers opgekweekt. Het dennenplantsoen werd geplant met een dichtheid van 17-20.000 per hectare. Na de aanplant werd het bos grotendeels met rust gelaten tot de eerste dunningen 15 à 20 jaar later. Bij de aanplant was het plan om de bomen na circa 40 tot 60 jaar te kappen.

Zijn belangstelling voor de bosbouw blijkt ook uit het feit dat Teixeira de Mattos al in 1905 kosteloos zo'n 7 ha grond ter beschikking stelde aan de Heidemij voor het nemen van bosbouwproeven. De Heidemij heeft hier dankbaar gebruik van gemaakt.

Naast het zakelijke aspect van de ontginning en het bosbedrijf werd er ook aandacht besteed aan de recreatieve en esthetische aspecten. Naast brede afvoerwegen voor hout en brandwerende loofhoutsingels werden ook brede lanen aangelegd die naar mooie plekken in het bos leidden en kronkelende paadjes naar uitzichtpunten met banken en paviljoens. "Het behoeft geen betoog, dat bij een zoodanige hoogteligging, gepaard aan de zeer groote doorlatendheid van den bodem, de ontginning in hooge mate waterarm is." "Enkele van de oude bestaande waterputten, die tot dusver steeds water bevatten (Waterberg, Jan Draaiersgat en Engelderput) worden dan ook geducht in eere gehouden." "Ter verhooging van den aantrekkelijkheid zoowel voor den landheer als zijn gasten en om 't Spelderholt het karakter van een echt Gelders landgoed te doen behouden wordt op de ontginning ook getracht een behoorlijk jachtveld te verkrijgen."²²

Bosbouw moest echter wel de hoofdzaak blijven.

Op de aangekochte gronden rustte toen overigens nog 'Het Heerlijke Jachtrecht van het Kroondomein'. De konijnenjacht was wel vrij. In de jachtwet van 1923 werden die aloude Heerlijke Rechten afgeschaft. Dat het inderdaad oude rechten betrof blijkt uit het feit, dat op 30 juli 1683 Koning-Stadhouder Willem III tijdens zijn Parforcejacht (op het paard met honden op het spoor van in dit geval een hert als prooi) van Warnsborn naar Putten het Spelderholt aandede.²³

Rijksinstituut voor pluimveeteelt

Op 21 maart 1921 schenkt Jhr. Teixeira de Mattos een gedeelte van het buitenverblijf bestaande uit het landhuis, enkele woningen en erven, een moestuin, een tuin, bos en wei- en bouwland met een totale oppervlakte van circa 14 ha aan de Staat der Nederlanden, onder voorwaarde dat op het landgoed "één of meer openbare instellingen in het belang van bos-, land- of tuinbouw" zouden worden gevestigd.²⁴ Tot grote teleurstelling van de jonkheer kwam hier echter al snel na de schenking niet het door hem begeerde bosbouwproefstation maar het 'Rijksproeffokstation voor de Pluimveeteelt' (het latere Rijksinstituut voor Pluimveeteelt), dat uitgroeide tot de bakermat van het pluimveeonderzoek in Nederland.²⁵

"Jhr. Teixeira de Mattos die in de commissie van toezicht van het te stichten proefstation was benoemd, was toen hem de aard van dit proefstation bekend werd, hierover zo ontdaan, dat hij de Staat een proces aandede. Doch heeft hij dit

¹⁶ GA 0922. Algemeen ontginningsplan no. 2370. 1906.

¹⁷ Terpstra 1981.

¹⁸ GA 0922. Algemeen ontginningsplan no. 2370. 1906.

¹⁹ GA 0922. Algemeen ontginningsplan no. 2370. 1906

²⁰ GA 0922. Algemeen ontginningsplan no. 2370. 1906.

²¹ Een spaartelg is een hakhoutstobbe waarvan men één loot spaart om deze te laten doorgroeien tot een opgaande boom.

²² GA 0922. Algemeen ontginningsplan no. 2370. 1906.

²³ Heijgen, 2015.

²⁴ AA-154. Ketelaars, 1992.

²⁵ SB4, 2005.

Heerlijke rechten

In 1748, toen Willem IV tot stadhouder werd benoemd, schonken de Staten van Gelderland hem de hoge en lage jurisdictie van de Hoge Heerlijkheid Het Loo. Die heerlijke rechten hadden vooral betrekking op gezagshandhaving en belastingheffing. Maar ook kreeg hij door die schenking de private jachtrechten op de gronden in deze Heerlijkheid. De huidige grens van de gemeente Apeldoorn komt voor een groot deel voort uit de voormalige grens van de Hoge Heerlijkheid Het Loo.

In 1863 werd de wet op het Kroon domein aangenomen. De oude heerlijkheidsgrenzen verloren toen hun bestuurlijke betekenis, maar markeerden nog wel het gebied waar de Oranjes konden blijven jagen.²⁶

Door uitzetting van klein wild (hazen en fazanten), de aanleg van voerakkers, het plaatsen van afrasteringen en niet in het minst door een goede surveillance (stroperij werd hier "schier onbelemmerd uitgeoefend") is veel gedaan "ter verbetering van den Wildstand".²⁷ Die wildstand

bestond in de beginperiode van het landgoed hoofdzakelijk uit haas, konijn, fazant, korhoenders en enkele patrijzen.

Het landgoed werd opengesteld voor het publiek, maar: "Ten einde ongewenste elementen te kunnen weren, wordt de toegang tot het landgoed ontzegd aan een ieder die niet voorzien is van een wandelkaart of van een vergunningskaart".²⁸ De op het landgoed wonende boswachter moest voor het nodige toezicht zorgen.

verloren en sindsdien zou hij die locatie nooit willen terugzien".²⁹

In de jaren dertig van de vorige eeuw werd het complex flink uitgebreid. Toen werd 29 ha grond met daarop het koetshuis annex paardenstal en bos aangekocht van Teixeira de Mattos.

De in 1901 opgerichte 'Vereeniging tot bevordering der pluimveehouderij in Nederland'³⁰ wilde door middel van lezingen, cursussen en publicaties de kippenfokkerij in betere banen leiden en deugdelijk fokmateriaal verspreiden.

Als gevolg van de invoer van goedkoop Amerikaans graan was in Nederland tussen 1880 en 1895 namelijk een landbouwcrisis met grote problemen in de akkerbouw ontstaan. Voor de pluimveehouderij was deze crisis het begin van een tijdperk van groei. Veel kleine 'zandboeren' gingen zich toeleggen op het houden van kippen. Het ministerie van Landbouw in 1904:

"Kleine burgers en kleine landbouwers, inziende, dat in die teelt eene niet onbeduidende bijverdienste kan worden gevonden, gaan zich er allerwege meer op toeleggen. Vooral begint men meer aandacht te schenken aan rasverbetering, goede verpleging en tijdige opruiming van oude hoenders."³¹

In 1915 stichtte voornoemde vereniging op landgoed Birkhoven in Amersfoort een proeffokstation voor pluimveeteelt. Al snel bleek dat het station het niet kon bolwerken, zodat het in 1921 moest worden geliquideerd. Het Rijk vond de verdere verbetering van de pluimveehouderij erg belangrijk en nam personeel en materiaal over. Met grote voortva-

Afbeelding 9.4 De laatste kip van Spelderholt. Herinnering aan 80 jaar pluimveeonderzoek (foto: D.R. Veenhuizen)

rendheid werd het proeffokstation overgeplaatst naar het kort daarvoor in eigendom gekregen Spelderholt en kreeg de naam 'Rijksproeffokstation'.³²

Onder leiding van een Rijkspluimveeconsulent kreeg het instituut in de eerste plaats tot taak de bedrijfspluimveehouderij van praktische en wetenschappelijke voorlichting te voorzien. Aanvankelijk legde het station zich vooral toe op het organiseren van legwedstrijden en de verspreiding van goed fokmateriaal. Ook als onderwijsinstelling moest het

²⁶ Bleumink en Neeffjes, 2010.

²⁷ GA 0922. 1913. Het Landgoed Spelderholt. Eigenaar J.F.Teixeira de Mattos. Korte beschrijving.

²⁸ GA 0922. 1913. Het Landgoed Spelderholt. Eigenaar J.F.Teixeira de Mattos. Korte beschrijving.

²⁹ AA-154. Dagen van Weleer. Lezing gehouden door M. Leverland voor het personeel van het Instituut voor de pluimveeteelt "Het Spelderholt" te Beekbergen op 23 april 1952.

³⁰ Later 'Vereeniging tot bevordering der pluimveehouderij en tamme-konijnenteelt in Nederland'.

³¹ AA-154. Ketelaars, 1992.

³² AA-154. Ketelaars, 1992.

Konijnen en nertsen

Onderzoek naar pluimvee stond dan wel voorop, maar met name in de oorlog kwamen ook tamme konijnen naar het instituut. Veel mensen wilden toen hun vleesbehoefte aanvullen door het houden van konijnen, maar wisten niet hoe daarmee om te gaan en vroegen bij het instituut om advies. Door middel van veel lezingen en het maken van vlogschriften werd getracht daaraan tegemoet te komen. Veel proeven zijn er toen genomen naar de groei, huisvesting, (on)kruiden en bijvoorbeeld giftige planten. Doordat er op de vliegvelden veel gras groeide, hielden de bezetters bij elk vliegveld een groot aantal

konijnen en wel speciaal angora's. Deze angora's werden geschoren en de wol werd gebruikt voor vliegvesten. Dit gebeurde ook op vliegveld Teuge. Direct na mei 1945 werden de daar aanwezige hokken overgeplaatst naar het instituut. In het begin van de jaren vijftig werden er door onderzoekers ook mestproeven gedaan met konijnen. Die dieren kregen toen karnemelk met haver en tarwemeel. Dit voer kregen ze een paar weken voor de slacht. Voor die tijd kregen ze alleen koolbladeren te eten. Door een poelier werden deze dieren daarna geslacht en gekeurd. Bezuinigingen en de nog maar geringe vraag van buiten zorgden

ervoor dat in het begin van de jaren zeventig het instituut stopte met het onderzoek op konijnen.³³ In de Tweede Wereldoorlog en nog meer daarna werd het werk op het instituut op verzoek van de overheid en de sector flink uitgebreid met het onderzoek op nertsen. Uitgebreid wetenschappelijk onderzoek werd er verricht naar het gedrag van nertsen, naar verbetering van de voeding en huisvesting, naar de noodzaak van zwemwater en zeker ook naar diverse welzijnsaspecten van deze dieren door medewerkers van het instituut en van de universiteiten van Utrecht en Wageningen.³⁴

instituut een grote rol blijven spelen middels cursussen, excursies en diverse publicaties.

Al na een paar jaar kwam de nadruk meer te liggen op wetenschappelijk onderzoek ten behoeve van de productie en verwerking van eieren en pluimvee (kip, eend en kalkoen en later ook gans en fazant). Veel aandacht werd besteed aan verbetering van de broedmachines en voeding. Voor het noodzakelijke praktijkonderzoek werden in het gebied rijen legtoomhokken, opfokhokken voor jonge en oudere kuikens,

broedhokken voor stamboekkippen en kruisingen daarvan gebouwd.^{33,34}

Voedings-, belichtings- en verwarmingsproeven werden opgezet. Hieronder vielen onder andere voedingsproeven met levertraan, met verschillende voedselrantsoenen op afzonderlijk gehuisveste hennen en bijvoorbeeld kuikenverwarming. In het zogenaamde rattenhuis (de voormalige wagenloods) werden in 1934 vitamineproeven op ratten

³³ Terpstra 1981.

³⁴ Terpstra 1981.

Afbeelding 9.5 Huize Spelderholt en de eerste kippenhokken op het landgoed in 1920. (bron: AA. Beeldbank. GA-017547)

Afbeelding 9.6 De bedrijfsgebouwen in 1990 (bron: AA. Beeldbank, GA-013248)

gedaan. Handel in broedeieren, kuikens en jonge hennen en hanen vroeg ook de nodige tijd. Onderzoek naar ziekten en het voorkomen daarvan hoorde daar ook bij. Veelal gebeurde dit in samenwerking met de Landbouw Hogeschool in Wageningen.³⁵

De onderzoekers hebben altijd veel aandacht besteed aan de oud-Nederlandse kippenrassen. Door de krappe voedselsituatie in de Tweede Wereldoorlog werden deze oude rassen naar het instituut gehaald om te voorkomen dat ze verloren zouden gaan. Onder andere de Groninger Meeuw, het Fries hoen, het Drents hoen, de Assendelfter en de Brabanter waren rassen die daar toen zo goed mogelijk verzorgd werden.³⁶

In 1942 werd het Spelderholt gevorderd door de rijkscommissaris Seyss-Inquart en Wimmer, generalcommissaris für Verwaltung und Justiz. Bang voor een aanval lieten zij het landhuis aanpassen en werden de uitbouwen verwijderd. De toenmalige directeur van het pluimvee-instituut, Jan Groen Tukker, diende de villa te verruilen voor het tuinmanshuis. Aan het eind van de oorlog nam Prins Bernhard als bevelhebber van de Nederlandse strijdkrachten een tijdje zijn intrek in de villa.³⁷

Mede omdat het instituut na de oorlog onder een andere afdeling van het Ministerie van Landbouw kwam te vallen vond er in 1946 een reorganisatie plaats en werd de taak van het instituut uitgebreid. De taken werden in 1946 omschreven als: "Het verrichten van praktisch en wetenschappelijk onderzoek op het gebied van de pluimveehouderij, de konijnen- en pelsdierteelt, inclusief de behandeling, bewaring en eerste bewerking van de productie."³⁸

Door investeringen van de overheid en zeker ook van het bedrijfsleven werd het instituut toen flink uitgebreid. Niet alleen werden er verspreid over het terrein nieuwe hokken voor kippen gebouwd maar dus ook voor konijnen en nertsen. Men kreeg ook de beschikking over een eigen

mengvoederinstallatie, eigen broedmachines en een uitgebreid laboratorium. Later vond, geheel naar de eisen van de tijd, een sterke uitbreiding plaats van het welzijns- en milieuonderzoek.³⁹

Eind 1993 werd het Instituut voor Dierhouderij en Diergezondheid opgericht, waarin ook het pluimvee-instituut werd opgenomen. Gevolg daarvan was dat daarna in de loop van de jaren steeds meer afdelingen van het Spelderholt werden overgeplaatst naar Lelystad, voor het laatst in 2003. De villa en een deel van het landgoed zijn daarna door het Rijk in erfpacht uitgegeven aan de Stichting Parc Spelderholt, die zich richt op het ontwikkelen en vergroten van de integratiemogelijkheden van mensen met een beperking.⁴⁰

9.2 De periode van Staatsbosbeheer

Om de zandverstuivingen bij Kootwijk te beteugelen had de Rijksoverheid rond 1897 circa 2000 ha zandverstuiving en 600 ha heide aangekocht om door de Heidemij te laten bebossen. De leden van de Tweede en Eerste Kamer stemden met die aankoop bijna unaniem in, maar vonden ook dat de Rijksoverheid eigen verantwoordelijkheid moest nemen voor het bebossen en beheren van deze gronden. Dat betekende de oprichting van Staatsbosbeheer in 1899. "Om staatsbossen te beheren en nieuwe bossen aan te leggen op grond die niet geschikt was voor de landbouw".⁴¹ Begin 1900 startte Staatsbosbeheer met het vastleggen en bebossen van de stuifzanden bij Kootwijk.

De bezittingen van Staatsbosbeheer in deze regio namen al snel toe door de aankoop van het Ugchelse Bos in 1917. Deze aankoop hield verband met een dreigende velling ten behoeve van de mijnhoutvoorziening in oorlogstijd.⁴²

Spelderholt

Zijn intentie om weer door te gaan met het waterstaatkundig onderzoek en het wonen op afstand na zijn verhuizing naar Den Haag in 1924, zorgden er kennelijk voor dat de belangstelling van Teixeira de Mattos voor zijn landgoed zodanig verminderde dat hij het landgoed wel wilde verkopen. Zowel in 1931 als in 1935 werd er met een makelaar onderhandeld over algehele verkoop van het landgoed. Die onderhandelingen liepen op niets uit vanwege de prijsverschillen.⁴³ Wel verkocht Teixeira de Mattos in 1932 circa 134 ha aan de gemeente Apeldoorn ten behoeve van de werkverschaffing in die gemeente.

De in 1938 gestarte onderhandelingen met Staatsbosbeheer hadden voor beide partijen vervolgens wel positieve gevolgen.⁴⁴ Op 25 februari 1939 kocht Staatsbosbeheer van Jhr. Teixeira de Mattos ten behoeve van de werkverschaffing het dan nog 609 ha grote landgoed Spelderholt. De koopprijs werd door de toenmalige afdeling Werkverschaffing en Steunverlening van het Departement van Sociale Zaken betaald.

³⁹ Mulder e.a., 2003.

⁴⁰ Mulder e.a., 2003.

⁴¹ Buis en Verkaik, 1999.

⁴² Hartkamp, 1993.

⁴³ GA 0922. Algemeen ontginningsplan no. 2370. 1906.

⁴⁴ GA 0924-284T4

In deze periode werden veel werklozen in het kader van de werkverschaffing ingezet voor werkzaamheden in het bos. Houtvester F.W. Wessels van Staatsbosbeheer verwoordde de voordelen van de werkverschaffing in een artikel in 1939 als volgt: "De werkverschaffing biedt het groote voordeel, dat men boschverbeteringen van allerlei aard kan aanbrengen, die onder normale omstandigheden niet tot uitvoering kunnen komen; in werkverschaffing kan veel boschwerk intensiever of met kans op grooter of spoediger succes geschieden. Door de aankoop van Staatswege, van bedoelde bosschen, die bij uitstek van betekenis zijn voor het natuurschoon, blijven deze voor het nageslacht behouden; dankzij de werkverschaffing kunnen zij worden verbeterd, verfraaid en economischer gemaakt."⁴⁵

Het Leesten

Het indertijd in particulier eigendom zijnde gebied Het Leesten lag als een enclave tussen de bij de Staatsbosbeheer in eigendom zijnde Ugchelse bossen en het Spelderholt. Om één groot aaneengesloten Staatswildreservaat te ontwikkelen, vond de Rijksoverheid het nodig deze enclave aan te kopen. Vooral op aandrang van de toenmalige directeur van de Dienst Faunabeheer van het Ministerie van Landbouw, W.J. Schuitemaker, kon in 1954 van de 'N.V. Ontwikkelingsmaatschappij Hoenderloo' Het Leesten worden gekocht.⁴⁶ In het bedrijfsplan van Staatsbosbeheer voor de boswachterij Ugchelen-Orderbos uit 1949 wordt gesteld dat "de beheerstaak bestaat in het algemeen in het vestigen en leiden van een duurzaam bosbedrijf. Hiertoe moet allereerst de bodem productief worden gemaakt door bebossing van de woeste grond, terwijl de productiviteit van bestaande beboste gronden in stand moet worden gehouden en liefst verhoogd."⁴⁷

Was de doelstelling in het verleden vooral gericht op houtproductie, in de loop van de tijd verschoof het accent meer naar recreatie en natuurbehoud en was er net als in de rest van Nederland meer sprake van 'geïntegreerd bosbeheer'. In 1981 luidde de doelstelling als volgt: "Het beheer dient gericht te zijn op de instandhouding, het herstel en de ontwikkeling van het meer oorspronkelijk Veluws landschap met zijn flora en fauna en in het bijzonder het edelhert, met inachtneming van de belangen van de bosbouw, de recreatie en het natuurbehoud."⁴⁸

Staatswildreservaat Ugchelen-Hoenderloo⁴⁹

In de jaren dertig van de vorige eeuw en zeker ook in de Tweede Wereldoorlog werd er op de Veluwe veel gestroopt. Zelfs zoveel dat voor het voortbestaan van het Veluws edelhert werd gevreesd. De arme Veluwse bodem leverde ook te weinig natuurlijk voedsel en de herten zorgden daardoor voor veel schade aan de bossen. Gepaard gaande met de inwerkingtreding van de jachtwet in 1954 vond de Rijksoverheid het nodig speciale aandacht te schenken aan een beter beheer van een aantal diersoorten,

⁴⁵ Wessels 1939.

⁴⁶ Schuitemaker 1981.

⁴⁷ Staatsbosbeheer 1949.

⁴⁸ Boo 2001.

⁴⁹ Schuitemaker 1981.

Afbeelding 9.7 Eén van de indertijd aangelegde wildweidjes op het Spelderholt (foto: D.R. Veenhuizen)

met name het edelhert. Het sluiten van de jacht op die soort, een selectief afschot, een beter toezicht op de stroperij en het geven van voorschriften over het gebruik van wapens en munitie waren het directe gevolg van dat beleid. Vooral op aandrang van de heer W.J. Schuitemaker, het toenmalige Hoofd van de afdeling Wild- en Vogelschade en Jacht van het Ministerie van Landbouw, wees de minister op 2 augustus 1956 de volgende terreinen aan als Staatswildreservaat: Hoog Buurlo, het Ugchelse Bos, Het Leesten en het Spelderholt. Deze terreinen waren eigendom van Staatsbosbeheer en vormden een aaneengesloten wildreservaat. Naast de functie 'bos' kreeg het gebied als belangrijke nevenfunctie het in stand houden van grofwild, in het bijzonder van het edelhert. Die beheerdoelen waren in die tijd niet zo gemakkelijk op elkaar af te stemmen en zorgden dan ook voor de nodige spanningen: het ontwikkelen van een flinke edelhertenstand met als gevolg schade aan het bomenbestand versus een zekere beperking van de hertenstand met daardoor minder kans op schade aan het bomenbestand.

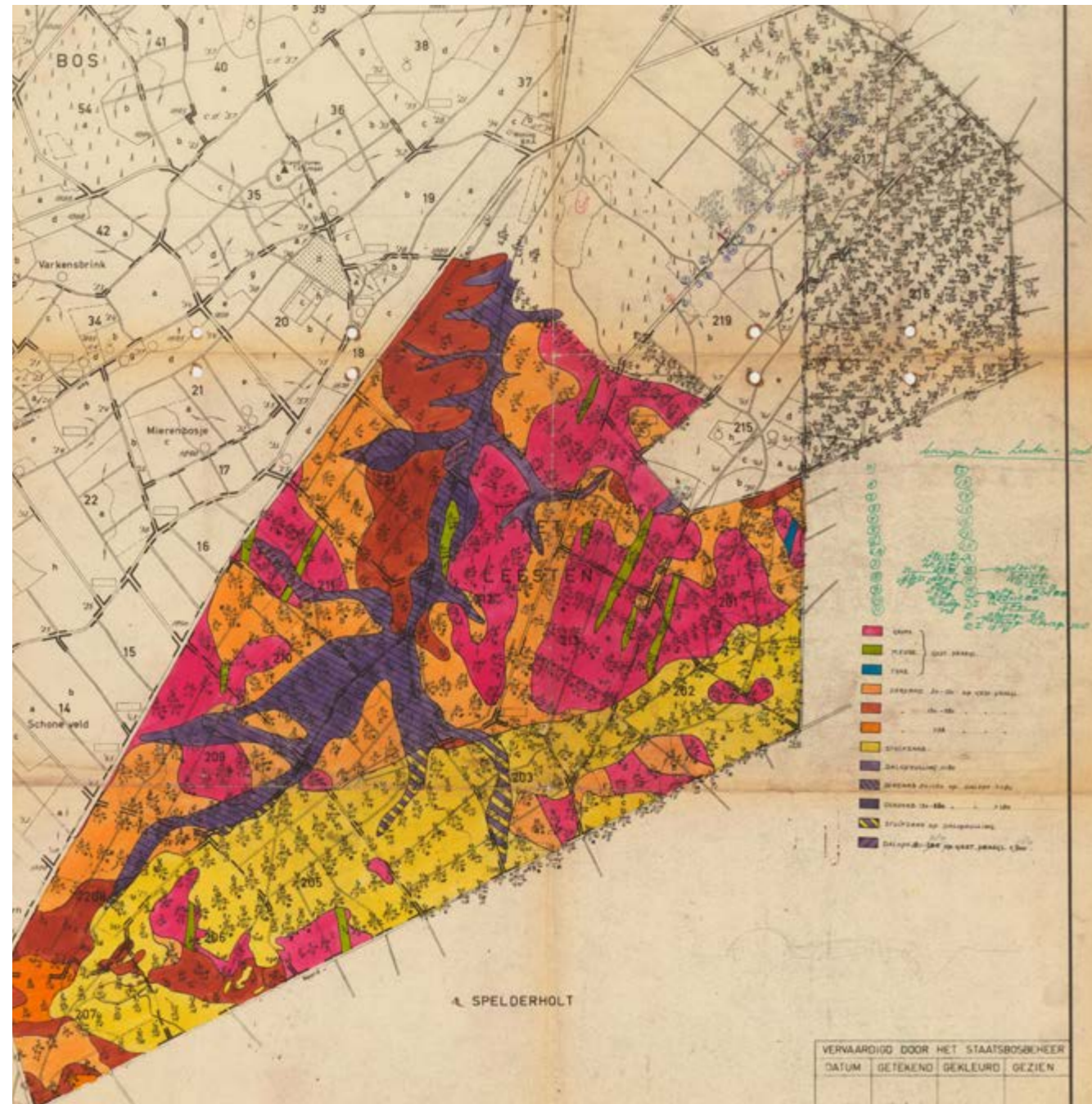
Het bosbeheer bleef bij Staatsbosbeheer, maar het wildbeheer werd een taak van de directie Faunabeheer van het Ministerie, die ook het afschot van de herten regelde. Roodwildwerende rasters werden geplaatst en op zo'n vijftien plaatsen, waaronder plekken op Het Leesten en in het Spelderholt, werden wildweidjes en voerakkers aangelegd. Hier werd onder andere rogge, bladramanas en voederknollen geteeld. Kunstmatige drinkplaatsen werden aangelegd, evenals voerkelders om in de winter aardappelen te kunnen bijvoeren. Deze kelders zijn later omgebouwd tot vleesmiskelders.

Door de benoeming van rijksjachttopzieners en de instelling van veldpolitie werd de stroperij met succes teruggedrongen. Het Staatswildreservaat heeft goed gewerkt, de hertenstand groeide voorspoedig.⁵⁰ Vanaf 1966 werd het wildbeheer weer door Staatsbosbeheer gedaan, maar omdat er nog gescheiden afdelingen waren, was er nog niet echt sprake van een gecoördineerd beleid. De jacht werd door Staatsbosbeheer toen in eigen beheer gedaan, gebaseerd op de doelstelling van het wildreservaat voor de instandhouding van een goede edelhertenstand.

⁵⁰ Boo, 2001.

Er kwam steeds meer kritiek op de kunstmatige situatie in het reservaat. De herten zaten zwaar beschermd opgesloten. Ze werden volop bijgevoerd en produceerden veel jongen die daarna weer afgeschoten moesten worden om overbevolking te voorkomen. Vanaf 1988 werden de rasters rond het reservaat weggehaald en werd het bijvoeren gestaakt. De dieren kregen voortaan een driemaal zo groot leefgebied tot hun beschikking: de 'vrije wildbaan'. Sinds 1999 is het jachtbeleid ingrijpend veranderd. Er wordt niet meer gejaagd, tenzij dat nodig is om schade aan de natuur of aan omringende landbouwgronden te voorkomen.⁵¹

⁵¹ Buis en Verkaik, 1999.

Afbeelding 9.8 Door J. Firet gemaakte geologische kaart van Het Leesten. Op de kaart is heel mooi het erosiedal te zien (bron: archief J. Firet, Collectie Rienk Jan Bijlsma, Alterra Wageningen)

Bodemkundig onderzoek door J. Firet⁵²

Voor de bosbouw is het van groot belang te kunnen beschikken over goede bodemkaarten. Die heeft de beheerder nodig om beter te kunnen bepalen welke houtsoort op welke plaats het beste tot zijn recht kan komen.

In 1958 gaf Staatsbosbeheer opdracht aan de Stichting voor Bodemkartering te Wageningen bodemkaarten te maken van de Staatsboswachterijen Ugchelen en Hoenderloo, waartoe ook het Spelderholt en Het Leesten behoren. Doelstelling was een geschiktheidsclassificatie van deze bosgronden op te stellen voor de in dit gebied belangrijke Japanse lariks,

⁵² Firet, 1984.

J.F. Firet (1921-2007)⁵³

De heer Joop F. Firet was bosbouw- bodemkundige, later groeiplaatsdeskundige. Al in de oorlogsjaren begon hij bij Staatsbosbeheer te werken. Eerst als vrijwilliger, later als arbeidscontractant. Per 1 januari 1950 kreeg hij een vast contract voor een volledige werkweek. Van 1951 tot 1964 was hij gedetacheerd bij de Stichting voor Bodemkartering in Wageningen. Uit een brief van Staatsbosbeheer d.d. 15-2-1951: "De betrokkene zal eerst aan een van de karteerders worden toegevoegd om het vak te leren". Al vanaf die tijd heeft hij aan de bodemkartering van Ugchelen en omgeving gewerkt. In die tijd waren er nog geen dienstauto's. Firet had wel een motor waarmee hij het bos inreed. Eind vijftiger jaren werd deze ingeruild voor een dienstauto, een besteelend (Citroën 2CV). Het karteren van de bodem was een intensief werk. In die periode schilderde Firet onder andere ook aquarellen van bodemprofielen, die vervolgens in het bodemrapport gevoegd werden, want kleurenfoto's waren toen nog geen gemeengoed. Een andere manier om het bodemprofiel vast te leggen was met lakprofielen. Een lakprofiel wordt gemaakt door met lijm een afdruk te maken van de bodem en die op een plank vast te leggen. Sommige zijn juweeltjes die nog menig kamerwand sieren.

Afbeelding 9.10 Door J. Firet vervaardigd lakprofiel van een podzol (foto: M. Firet)

Naast zijn werk deed hij diverse cursussen en opleidingen, zoals bij de Heidemij, de Nederlandse Houtacademie en (zoals het in 1954 heette) het Ministerie van Landbouw, Visserij en Voedselvoorziening. Hij deed dit jarenlang, vanaf 1941 tot ongeveer

1964, en klom zo op van het niveau van de lagere landbouwschool naar dat van het hoger beroepsonderwijs in de bosbouw. Dit was voor hem heel belangrijk omdat zijn ouders in zijn jeugd onvoldoende geld hadden om hem te laten studeren. Op verzoek is hij parttime les gaan geven op de Bosbouwschool in Arnhem, later Velp. Hij was voorstander van aanschouwelijk onderwijs en bezocht met zijn studenten vele profielkuilen. Hij had veel gevoel voor humor. Soms liet hij dit op verrassende momenten blijken. Bijvoorbeeld door bij een bodemtest op school een potje bruine suiker rond te laten gaan. Dat dat werd gewaardeerd bleek wel uit de reacties van collega's en studenten. Later in zijn carrière trof hij veel gelijkgestemden op internationale congressen, zoals in Polen en Canada. De heer Firet reisde het hele land door naar boswachterijen en soms ook landgoederen om bodemkarteringen en later groeiplaatsanalyses te doen en op basis daarvan adviezen voor de bosbouw te geven. Hij heeft het gebied van Ugchelen-Hoenderloo goed leren kennen en is daar vaak geweest. Zo heeft hij de ontwikkeling van het bos in de tijd kunnen volgen. Al die informatie heeft hij in 1984 in een rapport bijeengebracht.⁵⁴ In 1985 ging hij met een welverdiend pensioen.

douglas en grove den. De bodemkarteringen werden uitgevoerd door J. Firet.

Het mag vrij uitzonderlijk genoemd worden dat dit gebied zo uitgebreid en gedetailleerd bodemkundig is gekarteerd. De interesse van Firet voor dit gebied zal daarin een grote rol hebben gespeeld. Voor zover bekend zijn er maar weinig boswachterijen waar zo intensief bodemkundig onderzoek heeft plaats gevonden.

Het belangrijkste landschapsbepalende element in dit gebied zijn de stuwwallen, die sterk versneden zijn door erosiedalen. Vooral in de omgeving van Apeldoorn komen op de stuwwal grote complexen dekzand en stuifzand voor.

Het Spelderholt ligt voor een groot deel op een hoog plateau van de stuwwal (80 tot 90 meter boven NAP). Dit plateau-

rakter is ontstaan door de aanwezigheid van een tweetal grote, wijde erosiedalen, waarvan een op Het Leesten.

Waar oorspronkelijk dekzand aanwezig was, werd dat nooit helemaal weggeblazen. De fijne en lemige lagen boden blijkbaar voldoende weerstand tegen verstuiving. Het niet-lemige, grove deel van het stuifzand werd echter wel verplaatst en elders in het gebied als dikke humusarme stuifzandpakketten gedeponeerd. De hoogste delen van de stuifzandruggen vormen duidelijk een paraboolduin. Een lange smalgerekte gordel van uitgestoven laagten heeft een lengte van bijna drie kilometer en verbindt het Spelderholt met het Lierderbos.

Tijdens het zeer gedegen onderzoek in 1958 bleek dat de ligging en de aard van geologische afzettingen de groei van het bos sterk beïnvloeden of wellicht zelfs bepalen. Vooral de aanwezigheid van een enkele decimeters dikke lemige zandlaag, die een pakket lokaal dekzand scheidt van de ondergrond, blijkt zeer belangrijk te zijn voor de boomgroei.

⁵³ E-mail 24-6-2015, door M. Firet. Het verhaal van mijn vader. Archief Alterra. R.J. Bijlsma archiefdozen Firet. Wageningen.

⁵⁴ Firet, 1984.

Afbeelding 9.9 Voorbeeld van een in het gebied aangetroffen keienlaag onder dekzand (bron: archief J. Firet, Collectie Rienk Jan Bijlsma, Alterra Wageningen)

Met name het meest humeuze deel was goed doorworteld. Juist op dat bodemtype bleek de groei van de grove den optimaal te zijn. Centraal in het onderzoek stond dan ook de relatie tussen een lemige laag in de ondergrond en de boomgroei daarboven.

De veldwaarnemingen werden uitgevoerd in een groot aantal opstanden van verschillende boomsoorten en van verschillende leeftijden. Het betrof karteringen op basis van grondboringen in proefplekken, in transsecten en in profielkuilen.

Daarnaast werd door Firet ook onderzoek verricht naar de relatie tussen het bodemprofiel en de ontwikkeling van het wortelgestel van bomen, vooral grove den. De aard en afmetingen van het wortelgestel bleken een nauwe samenhang te vertonen met het geologische substraat tot soms enkele meters diep. Een paar keer vond hij wortels tot bijna vijf meter diep.

Kort na de Tweede Wereldoorlog vond Hein J. Schimmel, toen medewerker van Staatsbosbeheer, later van het Rijksinstituut voor Natuurbeheer, in een doorgraving van de dekzandrug in de buurt van Hoog Buurlo een vrij zware keienlaag, met daarboven een iets humeuze lemige laag. Ook Firet kwam deze lagen op verschillende plekken in zijn onderzoeksgebied tegen, soms met een naar verhouding hoog leemgehalte. Dat lemige mengzand heeft niet alleen een vrij hoog vochtleverend vermogen door de aanwezigheid van leem en lutum. Een zeer dun laagje ijzeroxide, ontstaan

in of op de keienvloer, vormt tezamen met leem en kleideeltjes een waterdichte laag, die een tijdelijke stagnatie van het inzijgende neerslagwater veroorzaakt. Voor de vochtvoorziening van de bomen betekent dit een gunstige omstandigheid, gezien de onbereikbare diepe ligging van het echte grondwater.

In een gedeelte van de stuifzandgronden heeft zich na het tot rust komen van het zand een micro-humuspodzol ontwikkeld, dat een dikte van circa 40 cm overschrijdt en een 'bospodzol' wordt genoemd. Hierbij wordt ervan uitgegaan dat de bodemvorming is begonnen op het moment dat de verstuiving is geëindigd.

Schelling onderzocht enkele van deze dikke bospodzolen in het Spelderholt, die een totale dikte van circa 70 cm hadden bereikt. Door vergelijking met dergelijke podzolen elders kwam hij tot een vermoedelijke leeftijd van de bospodzolen in het Spelderholt van 160 à 310 jaar.

Deze zijn waarschijnlijk gevormd onder een begroeiing van inlandse eik, die gedurende een vrij lange periode geëxploiteerd werd als hakhout.

Verondersteld kan worden dat het hogere humusgehalte van deze bospodzolen het gevolg is van grote productie van organische stof, omdat een beter groeiend bos altijd meer strooisel produceert dan een slecht groeiend bos. Door deze 'pompwerking' van de bomen kan een hoger humusgehalte

c.q. chemische vruchtbaarheid van de bospodzol zijn bewerkstelligd.

Firet vond het opvallend dat in de bodembegroeiing op de lagere delen van de rug, waar de bomen duidelijk beter groeien, behalve dominante soorten als adelaarsvaren en sporkehout, ook de vrij zeldzame zevenster (*Trientalis europea*) en dalkruid (*Majanthemum bifolium*) werden aangetroffen.

Bosrelicten en oud-bossoorten

"Ras bevonden wij ons op eene onafzienbare heide, (...) Wij zagen hier om ons zoo wijd het oog reiken kon niets dan lucht en heide."⁵⁵ schreef Jacob van Lennep in 1823. Over bos werd in de 19e eeuw nauwelijks gesproken. Het lijkt er daardoor op of er geen of maar weinig bossen te zien waren. Toch staan er op de Veluwe en ook op Het Leesten en in het Spelderholt plantensoorten die wijzen op het feit dat er locaties zijn waar al eeuwenlang bos moet hebben gestaan. In het verleden wellicht een combinatie van

hakhoutbossen en meer open heideachtige bosschages en strubben.

De flora van deze bosrelicten op de Veluwe is karakteristiek voor het bos- en heidelandschap, zoals dat vanaf de late Middeleeuwen tot circa 1800 op armere bodems heeft gefunctioneerd. Als bosrelicten gelden alle bossen, strubben en beplantingen op wallen langs wegen en dergelijke die als landschapselement al rond 1800 aanwezig waren.⁵⁶

In bossen ouder dan circa 200 jaar komen diverse plantensoorten voor die in jongere bossen ontbreken. Deze zogenaamde 'oud-bossoorten' kunnen zich moeilijk verspreiden over grote afstanden en zijn gebaat bij groeiplaatsen die gedurende lange tijd gunstig zijn voor vestiging. Clerkx en Bijlsma vroegen zich in 2003 af waarom oud-bossoorten als adelaarsvaren, dalkruid, hengel, zevenster en groot gaffeltandmos op Het Leesten en in het Spelderholt te vinden zijn, ondanks het feit dat op oude kaarten voor dat gebied geen bos staat aangegeven, maar vooral heide en heide met strubben.

⁵⁵ Lennep, 1942.

⁵⁶ Clerkx en Bijlsma, 2003.

Afbeelding 9.11 Oude bossoort dalkruid. (foto: Mark van Benthem)

Afbeelding 9.12 Hakhoutrestant (foto: D.R. Veenhuizen)

Toen ze de eerste kadastrale kaart van 1832 en de eerste topografische kaart van 1845 met elkaar vergeleken, kwamen ze tot de conclusie dat er beduidend meer bosschages of strubben op de Veluwe zijn geweest dan gedacht. Het huidige voorkomen van de oud-bossoorten kon duidelijk gekoppeld worden aan de landschapselementen die in 1832 werden aangeduid als slecht groeiend hakhout en heide met kreupelhout.⁵⁷

Met andere woorden: op Het Leesten en in het Spelderholt komen nog diverse oude bosrelicten voor.

In Het Leesten is een complex van 41 ha door de Minister van Landbouw en Visserij in 1987 aangewezen als bosreservaat. Dat is een geselecteerd bosgebied waarin geen ander beheer plaatsvindt dan het weren van storende invloeden van buitenaf. Hoewel het reservaat in de tweede helft van de 19e eeuw is bebost, wijzen verschillende soorten erop dat het bosreservaat deel heeft uitgemaakt van een oud boslandschap. In dit bosreservaat komen nog individuele en groepen van oude wintereikenstrubben voor. Zelfs nog een met een aaneengesloten oppervlakte van zo'n 5 ha oud hakhout van zomer- en wintereik met stoven van zes tot twaalf meter omvang.⁵⁸ Verspreid voorkomende populaties van dalkruid, witte klaverzuring, mannetjesereprijs, adelaarsvaren en hengel geven aan dat het een oud boscomplex is.⁵⁹

Ook in het Spelderholt zijn nog oude bosrelicten te vinden, bijvoorbeeld in het oosten van het gebied tussen de Noordweg en de Wilhelminaweg. Misschien is dat ook wel het gebied waar in 1912 de toen al zeldzame zevenster werd gevonden.

Literatuur

Bijlsma, R.J., 2002: *Bosrelicten op de Veluwe*. Wageningen.

Bleumink, H. en J. Neefjes, 2010: *Kroondomein Het Loo*. Utrecht.

Boo, M. de, 2001: *Bomen, beesten en buitens. Staatsbosbeheer in Gelderland*, Arnhem

Buis, J. en J.P. Verkaik, 1999: *Staatsbosbeheer 100 jaar werken aan groen Nederland*. Utrecht.

Clerkx, S. en R.J. Bijlsma, 2003: *Veluwse heide blijkt open boslandschap na ecologische interpretatie van het kadastrale archief van 1832*, in: De Levende Natuur 104(4): 148-155.

Firet, J.F., 1984: *Invloed van de geologische gesteldheid van de bodem op de bosgroei. Delen I en II*. Oosterbeek.

Hartkamp, J., 1993: *De bosgeschiedenis van de boswachterij Ugchelen / Hoenderloo AV 93-23*. Landbouwhogeschool Wageningen.

Heijgen, E.J. van, 2015: *De Veluwe als jachtlandschap*. Rijksuniversiteit Groningen. Masterscriptie. Geraadpleegd via <http://www.rug.nl>. (15-11-2015)

IVN afd. Apeldoorn, 2014: *Ommetje Parc Spelderholt. Een waardevol landgoed. Een wandeling over het landgoed*.

Janss, J.M.A.E., 2006: Uit: Biografisch Woordenboek Gelderland, deel 5, *Bekende en onbekende mannen en vrouwen uit de Gelderse geschiedenis*. Redactie: dr. J.A.E. Kuys (eindredactie), drs. C.A.M. Gietman, drs. R.M. Kemperink, E. Pelzers en dr. P.W. van Wissing. Verloren, Hilversum, 2006, pagina's 130-133. Geraadpleegd via http://www.biografischwoordenboekgelderland.nl/bio/5_Louis_Frederik_Teixeira_de_Mattos. (15-11-2015).

Ketelaars, E.H., 1992: *Historie van de Nederlandse Plumveehouderij. Van Kippenboer tot specialist*. Barneveld.. Geraadpleegd via AA-0154.

Lenep, J. van, 1942: *Nederland in den goeden ouden tijd. Zijnde het dagboek van hunne reis te voet, per trekschuit en per diligence van Jacob van Lenep en zijn vriend Dirk van Hogendorp door de Noord-Nederlandsche provintiën in den jare 1823* (ed. M.E. Kluit). Utrecht, geraadpleegd via <http://www.dbnl.org> (15-11-2015).

Mulder, R. e.a., 2003: *Het Spelderholt. Plumveeonderzoek 1921-2003*. Ter gelegenheid van het "Eindfeest Spelderholt" op 17 okt. 2003.

Rövenkamp, C.J.A., en N.C.M. Maes, 2002: *Inheemse bomen en struiken op de Veluwe autochtone genenbronnen en oude bosplaatsen*. WCL Veluwe, Provincie Gelderland.

SB4 Bureau voor Historische tuinen, parken en landschappen, 2005: *Historische verkenning. Het Spelderholt te Beekbergen*. Wageningen projectnr. 6590.

Schuitemaker, W.J., 1981: *De oprichting van het Staatswildreservaat*, in: Het Edelhert, zomer 1981.

Sloet tot Olthuis, B.W.A.E. 1843: *Tijdschrift voor Staathuishoudkunde en Statistiek*, pp. 237-254.

Staatsbosbeheer, 1949: *Bedrijfsplan voor de boswachterij Ugchelen-Orderbos*. Januari 1949 en 31 december 1985. GA 3150, SBB, Boswachterijen op de Veluwe.

Terpstra, K., 1981: *Lang leve het Spelderholt, de Kippenren*: Ter gelegenheid van het 60-jarig bestaan van het Spelderholt (1921-1981). Beekbergen.

Wessels, F.W., 1939: *Het Staatsboschbeheer en de werkverschaffing*, in: Gedenkboek ter gelegenheid van het 40 jarig bestaan van het Staatsboschbeheer. Staatsdrukkerij, Den Haag.

Archieven

AA	Apeldoorns Archief 0154 Collectie Frings-Huisman.
GA	Gelders Archief 0922 Heidemij, Landgoed Spelderholt 0924 Heidemij, Algemene Technische Dienst

Dankwoord

Met dank aan mevr. Anneke Terpstra-Dorst voor het beschikbaar stellen van haar boeken over het instituut Spelderholt, Willem van Ark (Staatsbosbeheer) voor de interessante gegevens over Staatsbosbeheer, mevr. Marianne Firet voor haar verhaal over haar vader, de heer Rienk Jan Bijlsma (Alterra te Wageningen) voor het beschikbaar stellen van het Firet-archief en Martijn Boosten (Probos te Wageningen) voor zijn hulp bij het afwerken van dit verhaal. Ook dank aan de medewerkers van CODA-kenniscentrum te Apeldoorn en van het Gelders Archief te Arnhem voor de hulp bij het zoeken naar relevant materiaal voor dit project.

⁵⁷ Clerkx en Bijlsma, 2003.

⁵⁸ Rövenkamp en Maes, 2002.

⁵⁹ Bijlsma, 2002.

10 Herenhul, rechtspraak in het Engelandersholt

Ciska van der Genugten

10.1 Inleiding

Het Herenhul. Op dit moment is het een heuvel langs de A1, tussen Beekbergen en Ugchelen. Het is een open plek in het bos met een steen erop. Verder weinig bijzonders. Eeuwenlang was het echter een belangrijke gerichtplaats. Hier zetelde het Hoge Gericht van de Veluwe. Het was zelfs zo dat 'Engelandersholt' eeuwenlang synoniem was met dat gericht en niet alleen een aanduiding van een lokaal bos. Schriftelijke aanwijzingen voor rechtspraak in het Engelandersholt zijn er vanaf de 13e eeuw. Hoe kwam het dat hier, midden op de Veluwe, ver van alle steden verwijderd, recht gesproken werd? Om die vraag te beantwoorden moeten we in de geschiedenis van het Engelandersholt en de rechtspraak in zijn algemeenheid duiken.

Rechtspraak, en zeker de hoge rechtspraak die over halszaken gaat, is omgeven met rituelen en protocollen. Historisch wordt dit dingtaal genoemd: het geheel van formules bij het procederen voorgeschreven.¹ Nog steeds is het zo dat als niet aan alle procedures op de juiste wijze voldaan is, een verdachte vrijgesproken kan worden. Van procedures kan niet zomaar afgeweken worden, omdat daarmee de rechten van de gedaagde aangetast kunnen worden. Dit maakt dat veranderingen in de rechtspraak maar zeer langzaam gaan en zelfs eeuwen kunnen overspannen.

De omgeving van het Engelandersholt was in de prehistorie al in gebruik, zichtbare overblijfselen daarvan zijn onder andere de grafheuvels in het gebied. In 7e -10e eeuw lag het Engelandersholt bovendien in het hart van de ijzerindustrie (zie paragraaf 3.5). Hier kunnen de wortels liggen van wat later het Hoge Gericht van de Veluwe zou worden.²

10.2 Rechtspraak bij de Germanen

Over de prehistorische bewoners van het Engelandersholt en omgeving zijn geen schriftelijke bronnen bekend. Alles wat we weten, komt uit archeologisch onderzoek, zoals over hun nederzettingen, hun akkers en hun grafheuvels. Als er contact is met de Romeinen komen we meer te weten over de immateriële wereld van de Germanen. Diverse Romeinse schrijvers schreven over de volkeren waarmee ze in contact kwamen. De bekendste is Publius Cornelius Tacitus (56-117 na Chr.).

Tacitus schreef in 98 na Chr. zijn *Germania*. Hierin beschrijft hij de Germanen, hoe ze wonen, welke stammen er zijn, hun gewoonten etcetera. Tacitus was zelf waarschijnlijk niet in Germanië geweest, maar kreeg zijn informatie van Romeinen die wel in contact waren met de Germanen, via strijd of handel. Waarschijnlijk geeft Tacitus in de *Germania* een redelijk beeld van de Germanen, zo komt een deel van zijn

Als Specialist Natuur en Cultuurhistorie bij Geldersch Landschap & Kasteelen zie ik de geschiedenis als een soort stroom, beginnend in een ver verleden en reizend naar de toekomst. De basis daarvan is het dynamische landschap, door de mens voortdurend aangepast aan veranderende behoeften. Niets in het landschap komt zomaar uit de lucht vallen, maar ontstaat door een samenstel van factoren juist op die plek of op dat moment. Wat eens een belangrijke stroom was kan veranderen in een klein zijstroompje, of zelfs verdwijnen, en vice versa. Het Engelandersholt, ooit een van de belangrijkste plekken in Gelderland, is hier een prachtig voorbeeld van.

Ciska van der Genugten
Geldersch Landschap en Kasteelen

beschrijvingen overeen met wat archeologisch gevonden wordt, zoals de bouw van huizen, kleding en de manier van begraven. Zeker zullen we het alleen nooit weten. Tacitus schrijft ook over de rechtspraak, deze gewoonten en gebruiken komen soms overeen met wat enkele eeuwen later ook nog beschreven wordt.

Tacitus beschrijft onder andere dat de Germanen volksbijeenkomsten hielden.³ Deze vergaderingen werden 'ding' genoemd. Deze naam kennen wij nu nog, in de Scandinavische landen heet het parlement -ding/-thing. In de rechtspraak kennen we geding, dingtaal, dingvrede. In het landschap zijn de oude gerechtplaatsen soms nog herkenbaar aan een -dingnaam.

In deze volksvergaderingen werd van alles behandeld: rechtshandelingen, twisten, maar ook strafzaken. De volksvergaderingen waren met godsdienstige plechtigheden verbonden en door priesters voorgezeten. De bijeenkomsten werden gehouden in de open lucht, in het woud, op een ruime weide, in de nabijheid van water, in diepten of groeven, op berg of heuvel of bij een of andere grote steen.⁴

Afbeelding 10.1 Germaanse volksvergadering op de 'Zuil van Marcus Aurelius' in Rome, circa 193 na Chr.. (bron: <https://commons.wikimedia.org/wiki/thing>)

Volgens Tacitus vonden de Germanen het in strijd met de majesteit van de goden om hen binnen tempelwanden op te sluiten. Wouden en bossen dienden daarom als tempels.⁵ Dit is waarschijnlijk de reden dat ook rechtspraak in de open lucht plaatsvond.

Over zaken van minder belang beraadslaagden alleen de stamhoofden, over die van meer gewicht alle vrije mannen tezamen. De vergaderingen werden doorgaans op vaste dagen gehouden. Bij voorkeur bij nieuwe of volle maan omdat het geluk bracht als men op zo'n tijdstip begon met het behandelen van staatszaken.⁶

Op het ding mochten ook aanklachten worden ingediend en processen wegens halsmisdaden aanhangig worden gemaakt. De straffen verschilden per misdrijf. Verraders en overlopers werden aan dorre bomen opgehangen. Lafaards, deserteurs en bedrivers van ontucht werden in een moddersloot begraven, waarover een vlechtwerk van roeden en biezen geworpen werd. De opvatting daarbij was dat de bestraffing van misdaden openlijk ten toon gesteld moest worden, maar dat schanddaden daarentegen verborgen moesten worden.⁷

In het ophangen aan een bladerloze boom herkennen we de latere galg. Deze boom stond doorgaans op een kruispunt van wegen, aan de noordzijde van het kruispunt. Hij was dor en bladerloos als zinnebeeld van de dood. Hij stond aan de openbare weg als afschrikwekkend voorbeeld, soms werden er nog verachtelijke dieren, als wolven of honden, naast gehangen. Tijdens het gericht was de beschuldigde naar het noorden gekeerd, dit was de grimmige hoek, waar alle kwaad, dood en verderf vandaan kwam.⁸

In dezelfde dingvergaderingen werden de hoofden gekozen, die recht moesten spreken in gouwen en dorpen. Aan elk hoofd werden honderd bijzitters uit het volk toegevoegd, die zijn raad vormden en hem aanzien verleenden.⁹

Om vijanden met elkaar te verzoenen, echtverbintenissen te sluiten, hoofden te verkiezen en zelfs als het gaat om vrede of oorlog werd beraadslaagd tijdens feestmalen. Geen moment werd meer geschikt geacht om de ziel te ontsluiten

⁵ Tacitus 98. paragraaf 9.

⁶ Idem, paragraaf 11.

⁷ Idem, paragraaf 12.

⁸ Telting 1862. blz 23.

⁹ Tacitus 98. paragraaf 12.

voor een eerlijke, of in geestdrift te brengen, voor een grootse gedachte. Tijdens zo'n maal kwam ieders mening open en bloot aan het licht. De volgende dag werd de zaak dan opnieuw behandeld. Dit bood het beste van beide: beraadslagen met spijs en drank, besluiten zonder afleiding.¹⁰

Uit Tacitus' beschrijvingen herkennen we een aantal zaken die ook in later eeuwen nog voorkomen, zoals het vergaderen in de open lucht, op een markante plek zoals op een heuvel, onder een boom of bij een steen, het ophangen en tentoonstellen aan een galg, etcetera.

In de noordelijke Nederlanden zijn een aantal plaatsen bekend waar eeuwenlang in de open lucht vergaderd werd. Enkele daarvan zijn de Bisschopsberg (Drenthe), de Spoolderberg (Salland), Praest (bij Arnhem), Markeberg (Twente). Ze liggen meestal op een kruispunt van wegen, of op de grens van water- en landwegen. Bijna altijd is het een natuurlijke verhoging in het landschap.¹¹ Soms is het juist een laagte, zoals de Balloër Kuil (Drenthe). Plekken op de Veluwe die wellicht met volksvergaderingen geassocieerd kunnen worden zijn de Goudsberg (Gouwberg) bij Lunteren, de Keienberg bij Velp en 't Hemelte (Heimaal) aan de rand van de Loenermark.

Het Herenhul is ook zo'n markante plek in het landschap. Het is een heuvel die wat vooruitgeschoven ligt in het IJsseldal, los van de rest van de Veluwe en op de overgang tussen hoog en laag. Dit is goed te zien op een hoogtebeeld van de omgeving van het Engelandersholt. De heuvel ligt op het kruispunt van, mogelijk al prehistorische, wegen: de weg oost-west, die door een laagte in de Veluwe loopt en de weg noord-zuid, langs de rand van de Veluwe. Wellicht is ook het ontbreken van grafheuvels op deze plek (maar wel in de buurt) een aanwijzing dat dit een plek voor de volksvergaderingen was. Je legt geen grafheuvels op een plek die al een andere (heilige) functie heeft. In 1847 noemt Engelen het een 'aanmerkelijke hoogte' waar vandaan je een prachtig vergezicht hebt over de IJssel en een deel van de Graafschap.¹²

10.3 Vroegmiddeleeuwse rechtspraak

Van de rechtspraak in de Vroege Middeleeuwen weten we het een en ander. In ca 500 na Chr. liet de eerste Frankische koning Clovis (466-511) de wetten, die tot dan toe mondeling werden doorgegeven, optekenen. Deze Salische wetten (Lex Salica) zijn een weergave van de rechtspraak van de Salische Franken die rond 400 vanuit de omgeving van de Veluwe naar het zuiden waren getrokken en daar uiteindelijk het Frankische Rijk stichtten. Om dat rijk te kunnen besturen was het noodzakelijk om de wetten op te schrijven. De Salische wetten zijn ongeveer 300 jaar in gebruik geweest, overgeschreven, geamendeerd, etc.

De Lex Salica noemt voornamelijk welke straffen op welk vergrijp van toepassing zijn. De proloog beschrijft hoe de wet tot stand kwam:

¹⁰ Idem. paragraaf 22.

¹¹ Smit 2010. blz 86.

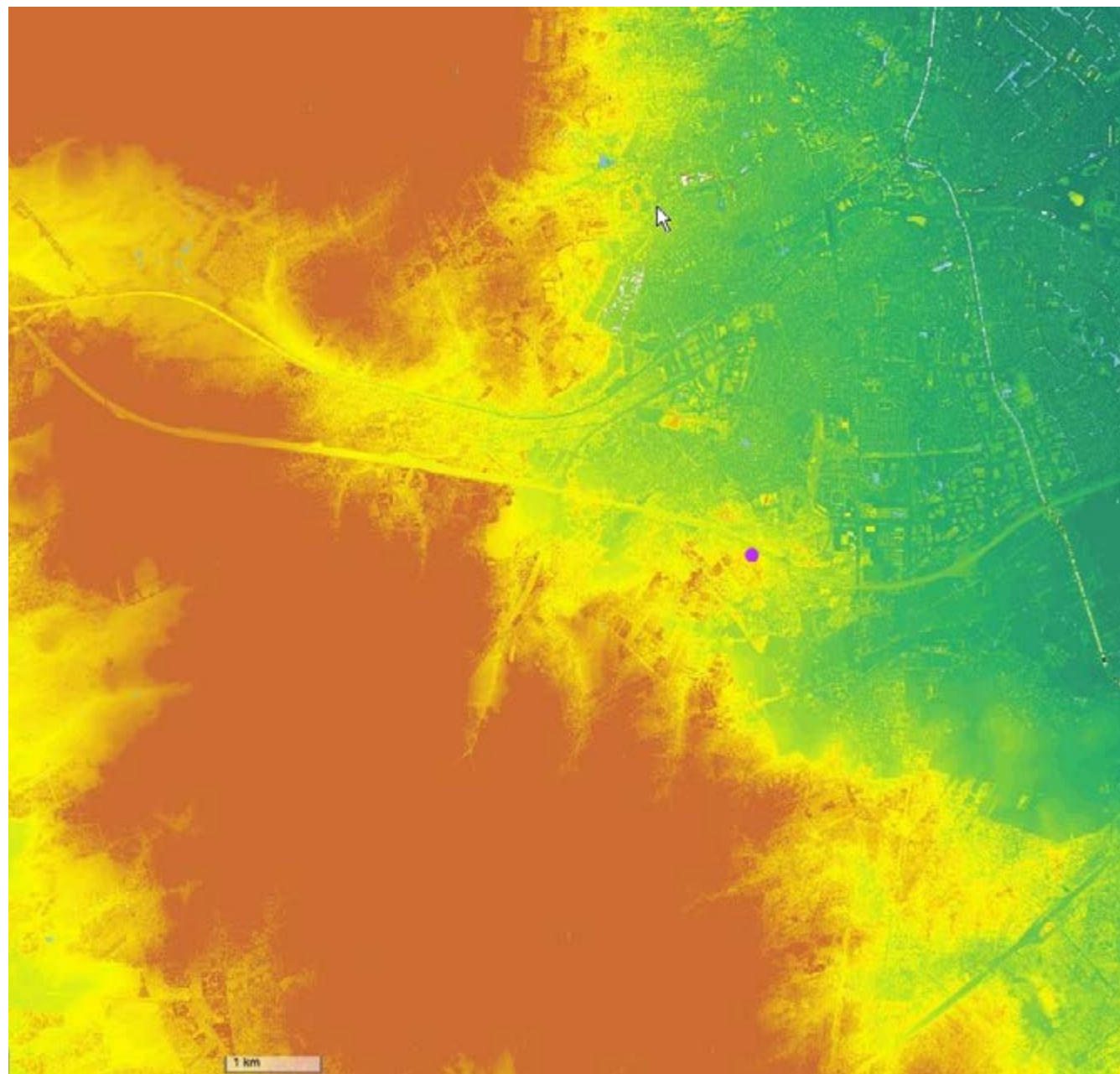
¹² Engelen 1847. blz 55

¹ www.INL.nl 'dingtaal'

² Andere benamingen zijn: de Hoge Bank van het Veluws Landgericht en het het Klaringsgericht te Engelandersholt.

³ Tacitus 98. paragraaf 6.

⁴ Telting 1862. p. 26.

Afbeelding 10.2 Het Herenhul op een weergave van het AHN-2

“Er zijn uit velen vier mannen gekozen, genaamd Wisogast, Bodogast, Salogast en Windogast (...). Deze hebben in drie rechtsvergaderingen bijeenkomsten (oorspronkelijk: “tres Mallos convenientes”) gehouden, de oorsprong der twistgedingen nauwkeurig besproken, in bijzonderheden behandeld en hebben op die wijze de rechtspraak bepaald.”¹³

Het Latijnse *Mallum* in de Lex Salica betekent ‘gerecht’. We herkennen dit nog in toponiemen als Malberg(en), Heimaal, Hemmel: plekken waar recht gesproken werd.¹⁴ Een ‘maalman’ is iemand die aan de rechtspraak meedoet of aan een

bepaalde rechtspraak onderworpen is. Markegenoten worden ook malen of maalmannen genoemd.¹⁵ Het drie keer behandelen komt vaker terug in de Lex Salica en bijvoorbeeld ook het drie keer aanzeggen voordat verdere stappen werden ondernomen. Dit geeft aan dat er volgens vastgestelde procedures gehandeld werd, de eerder genoemde dingtalen.

Op het plegen van een moord stond een boete van 8.000 *denari*, als de moord gepleegd was op een gerechtsplaats dan was de boete 72.000 *denari*.¹⁶ Dit verwijst mogelijk naar de dingvrede, die uitgeroepen werd zodat men naar een zitting kon komen, de zitting kon bijwonen en weer naar huis kon, zonder aangevallen te worden. Deze vrede verbreken

was een grote zonde. Het afkondigen van de dingvrede was waarschijnlijk onderdeel van het openingsritueel van een zitting, het ‘spannen’ van de bank. Soms werd met een ‘sauvegarde’ aangegeven dat ergens de dingvrede heerste (zie hoofdstuk 11 over de klaarbank).

Op diverse plaatsen in de Lex Salica staat dat een ‘tien- of honderdman’ de rechtsdag belegt en in deze rechtsdag een schild zal hebben.¹⁷ Mogelijk zijn dit de opvolgers van de hoofden die Tacitus noemde en die elk 100 bijzitters hadden. Het schild is wellicht een voorloper van de sauvegarde. Er staan ook boetes op het afnemen van iemand van de galg (origineel Latijn: *furca*) of op iemand van de paal of van de boomtak waaraan hij gebonden is te bevrijden.¹⁸ Een betere vertaling voor *furca* is schandpaal of vork. Kennelijk was het tentoonstellen (dood of levend) een straf die opgelegd kon worden en gebeurde dat aan een paal, boomtak of galg. Dit is vergelijkbaar met de dorre boom die Tacitus noemt. Ondanks dat er minimaal 400 jaar zit tussen Tacitus en de Lex Salica blijken er dus nog overeenkomsten in de rechtspraak, zoals procedures en straffen. Dat maakt het waarschijnlijker dat er ook aan de locatie van de rechtspraak weinig veranderd zal zijn.

In de 7^e tot 10^e eeuw werd er in de omgeving van Apeldoorn veel ijzer gewonnen en over heel Noordwest Europa verhandeld. Dit vereist een goed georganiseerde samenleving. In zo’n samenleving zal de rechtspraak ook goed geregeld zijn en het Engelandersholt lag middenin dit gebied, aan enkele mogelijke transportroutes.

Engeland is zelfs een van de eerst vermelde plaatsen in de omgeving. Een oorkonde uit 801 maakt melding van een gehucht Engeland en een bos dat Braclog heet.¹⁹ Een zekere Hrodulfus geeft aan de abt Liudgeri een *curtile* (hoeve) in de *villa* (plaats) Engeland in de *pago* (gouw) Veluwe, en twaalf delen in het bos Braclog (volledige tekst):

“Notum fieri desidero omnibus et presentibus et futuris, qualiter ego Hrodulfus, filius quondam Wibaldi, tradidi ad reliquias sancti Salvatoris et sancte Marie semper virginis et in manus Liudgeri abbatis particulam hereditatis mee in pago Felum, in villa que dicitur Englandi, id est curtile unum et duodecimam partem in silvam que dicitur Braclug, cum pascuis et plena dominatione, que iure legali ad illud curtile pertinere conpertum est. Hec omnia tradidi in elimosinam meam ad reliquias superius memoratas et in manus iam dicti abbatis, traditaque in perpetuum esse volo et per nulla temporum curricula ulterius inmutari, sed ad perpetuas usus ecclesie Dei ipse abbas Liudgerus quicquid exinde facere voluerit, liberam et firmissimam a me et ab omnibus habeat potestatem, stipulatione subnixa.

Acta est autem publice in loco, qui dicitur Wigtmundi, ad ecclesiam sancti Salvatoris, anno XXXIII regni domni nostri regeiosissimi regis Carli, VII kal. Septembris, coram testibus ac manummissoribus, quorum nomina subtus notantur. Et ut hoc traditionis testamentum firmiter perseveret in eternum, notavi tempus, diem, locum, quo scriptum est. Ego Thiatbaldus presbiter, rogatus scripsi et subscripsi.

¹⁷ Idem. pp. 207, 208.

¹⁸ Idem. p. 222.

¹⁹ Sloet 1872. oorkonde nr. 22.

Sig. Hrodulfi, qui hanc traditionem dominante menu perfecit et subtus firmavit. Sig. Hildigeri. Sig. Liudgeri. Sig. Evurwini. Sig. Liudgeri. Sig. Meginberti. Sig. Engilberti. Sig. Oodhelmi. Sig. Germundi.”

Wie Hrodulfus was weten we niet, maar Liudgeri was waarschijnlijk de missionaris Liudger (742-809), die tussen 794 en 800 na Chr. in Wichmond onder Zutphen een kerk gesticht had, waar hij meegenomen relieken uit Rome van Sint Salvator onderbracht.²⁰ Aanwijzingen daarvoor zijn de ondertekening in Wigtmundi en de vermelding van Sint Salvator.

Verder kunnen we uit de oorkonde opmaken dat Engeland in de gouw Veluwe ligt. Een gouw was een bestuurseenheid in het Frankische rijk en werd bestuurd door een gouwgraaf. Dit was destijds nog een bestuurstitel, geen adellijke titel.

De gouwgraaf was ook voorzitter van de gouwding, de bijeenkomst van dinggenoten, de vrije en weerbare mannen, op gezette tijden (meestal drie keer per jaar), op een vaste plaats (oorspronkelijk in de open lucht). Daar werd rechtgesproken volgens het volksrecht en werden andere grote beslissingen genomen. Naast de drie vastgestelde echte of geboden dingen waren er de ongeboden dingen voor bijzondere gevallen. De dinggenoten waren dingplichtig, dat wil zeggen dat zij verplicht aanwezig moesten zijn. Karel de Grote veranderde de dingplichten door een afvaardiging van *scabini*, waarvan afgeleid schepenen (wethouders).²¹

Over waar de naam Engeland vandaan komt leven verschillende theorieën. Slichtenhorst dacht dat de naam een eerbetoon was aan Eleonora van Engeland, gemalin van Reinald II van Gelre²², maar die leefde in de 14e eeuw.

Engelen dacht dat de naam afgeleid was van de Germaanse stam de Angelen.²³ Het kan ook afgeleid zijn van ‘eng’, een akkercomplex.²⁴ Er is zelfs een theorie die stelt dat het te maken heeft met rechtspraak, met name hoge rechtspraak waar de doodstraf uitgesproken kon worden.²⁵ De ‘eng’ in Engeland zou dan dezelfde afleiding hebben als eng: bedreigend, griezelig, naar.

Verder werden twaalf delen in het woud Braclog geschonken. Er was in die tijd dus een bos waarin je delen kon hebben. We herkennen dit later bij de marken, waar je ook een bepaald aandeel in het gebruik van gemeenschappelijke grond (bos, hei, weide, etcetera) kon hebben.

Of dit Braclog het latere Engelandersholt is, is niet bekend. Het lijkt waarschijnlijk dat het bos in de buurt van Engeland ligt, omdat het in dezelfde schenking voorkomt en je in die tijd waarschijnlijk nog in de buurt moest wonen om delen in gemeenschappelijke grond te hebben. Later konden hoeve en gebruiksrechten gesplitst raken.

De oorkonde heeft het niet over het Engelandersholt, waardoor het niet duidelijk is of dit al bestond. Algemeen wordt aangenomen dat Braclog later verbasterde tot het huidige Bruggelen, dus wellicht was Braclog een onderdeel

²⁰ www.wikipedia.nl ‘Liudger’ geraadpleegd 11-8-2015.

²¹ www.wikipedia.nl ‘Gouw’ geraadpleegd 11-8-2015.

²² Slichtenhorst 1654. H 185.

²³ Engelen 1847. p. 56.

²⁴ Schönfeld 1980. p. 15.

²⁵ Spamer 2014. pp. 58-63.

¹³ Zinnicq Bergmann, 1872. p. 178.

¹⁴ Schönfeld, 1980. blz 162.

¹⁵ www.INL.nl ‘maal’.

¹⁶ Zinnicq Bergmann, 1872. p. 204.

van een groter Engelandersholt. Brac in Braclog is Oudnederlands (braka) voor kreupelhout, struikgewas.²⁶ De uitgang -log is waarschijnlijk vergelijkbaar met -lo, wat (open plek in het) bos betekent.²⁷ Braclog is dus waarschijnlijk een struikbos geweest. Mogelijk was dit hakhout. Voor het verwerken van klapperstenen tot ijzer was veel houtskool nodig.

10.4 Laatmiddeleeuwse klaringen

Vanaf de 13e eeuw vinden we schriftelijke aanwijzingen dat er recht gesproken werd in het Engelandersholt. Belangrijkste bron hiervoor zijn de ‘klaarboeken’²⁸, waarin circa 400 vonnissen vermeld zijn, hoofdzakelijk uit de 15e eeuw, beginnend in 1423.²⁹ De laatste klaring in de klaarboeken is uit 1470. De term ‘klaarboek’ komt van het Middelnederlandse ‘claren’: een duister en betwist punt of rechtskwesitie door een beslissing oplossen, vonnissen, in het bijzonder in hoger beroep³⁰.

De eerste vermelding van een rechter in het Engelandersholt dateert uit een oorkonde uit 1227, waarin een *Henricus iudex in Engelant* getuige is.³¹ Hij moet een belangrijk man zijn geweest gezien de status van de andere getuigen, waaronder gravin Margaretha, de bisschop van Roermond, de iudex (rechter) van Herven en diverse edelen.

In 1243 is er sprake van de overdracht van land “in het volle heimaal op de Uchtelerberge, waar het land bijeen was gekomen”. Onder de getuigen voorname edelen van de Veluwe en het graafschap Zutphen, pastoors van Apeldoorn en Beekbergen, kanunniken, rechter en schepenen van Zutphen.^{32 33} Uit deze oorkonde blijkt dat men op een berg bijeenkwam en dat iedereen aanwezig was. Hoewel de naam Uchtelerberg later weinig meer voorkomt, lijkt het waarschijnlijk dat dit de berg tussen Ugchelen en Engeland was (het Herenhul). Het moet een drukte van belang geweest zijn bij een volle heimaal met de graaf, alle edelen, geestelijken, schepenen, allemaal met hun gevolg.

Na 1470 lijken er een tijdlang geen klaringen in het Engelandersholt geweest te zijn. Het was een roerige tijd met Bourgondisch-Habsburgse pogingen het gezag over Gelre te krijgen. Dat pleit werd pas in 1543 beslecht, toen Gelre opgenomen werd in het Habsburgse Rijk. Op kaarten van Gelderland, gemaakt door Jacob van Deventer in 1543, en de kaarten die daarop gebaseerd zijn, komt het Engelandersholt niet voor. Dit is vermoedelijk te wijten aan het feit dat hij zijn kaarten moest maken terwijl zijn opdrachtgever (Karel V) nog in oorlog was met Gelre. Daardoor heeft hij zijn werk niet overal nauwkeurig kunnen doen.³⁴

In 1563 komt men voor het eerst weer in het Engelandersholt bijeen. Blijkens een bewaard gebleven brief is het voor het eerst in 90 jaar dat er weer een klaring in het Engelandersholt

gehouden wordt.³⁵ Men bouwt hiervoor maar gelijk een nieuwe klaarbank. De zitting wordt echter vrijwel direct weer gestaakt, omdat er onenigheid was tussen de ridderschap en de stadhouder over de rol van de raadsheren van het Hof.³⁶ Het duurt tot 1571 voor er weer een klaring wordt gehouden. Op een van de eerste septemberdagen van 1571 kwamen stadhouder, kanselier, raden en een veertigtal leden der ridderschap en stedengezetanten te Engelandersholt samen, nadat de gerichtsbank in vier dagen tijd was opgesteld en met beschrijving en afkondiging de overgeleverde formaliteiten in acht waren genomen.³⁷ Dat er in de open lucht vergaderd werd, wil niet zeggen dat men maar informeel bij elkaar zat. In het Gelders Archief zitten schetsen uit 1563 voor de bouw van de klaarbank.³⁸ (zie Hoofdstuk 11 van dit rapport). Tussen de klaringen werd de bank uit elkaar gehaald en ergens opgeslagen. Het spannen van de bank of van de vierschaar was een openingshandeling. De ruimte waarbinnen recht werd gesproken werd oorspronkelijk met 4 touwen of banken omspannen.³⁹ Daarbinnen golden de regels van de rechtbank zoals de dingtalen, dingvrede, etcetera. Zo'n rituele handeling kan zijn oorsprong hebben in de volksvergaderingen, waar ook recht werd gesproken. Het afpalen van de vergaderruimte schept een ‘binnen de vergadering’ en ‘buiten’, zodat in de vergadering vrijelijk gesproken en gediscussieerd kan worden, zonder dat je dat nagedragen kan worden als de vergadering voorbij is.

Slichtenhorst beschrijft in 1654 (of overgenomen van Pontanus uit 1639) dat de zittingen in de open lucht waren:

“Van vonissen in Velouwen geveld word geklaerd aen 't Engelandersholt onder den blauwen hemel: doch om beter gemak en gerack te hebben word er gemeenlyken nu een andere plaets wtgezocht.⁴⁰ Hoewel nu meest eenighe andere plaetz, daer meerder gemak en overvloed is, tot dese wigtighe handelingh werd gekozen.”⁴¹

In diverse archieven zijn sporen te vinden van hoe het oproepen voor een zitting in zijn werk ging. Steden en adellijke families kregen een brief. Voorbeelden hiervan zijn:

- Convocaties voor Wilt van Broickhuysen om deel te nemen aan de klaring te Engelandersholt, 1571-1573.⁴²
- Missive van den stadhouder aan de Veluwse Steden, houdende oproeping tot het bijwonen van de klaring aan Engelandersholt op 22 september a.s. van 5 augustus 1573.⁴³

³⁵ GA 0124-656-1589.

³⁶ Smit 2010. p. 94.

³⁷ Riemsdijk 1874. p. 177.

³⁸ GA 0012-592, 1743, K315.

³⁹ www.Ethymologiebank.nl ‘vierschaar’ Geraadpleegd 11-8-2015.

⁴⁰ Slichtenhorst, 1654. H48.

⁴¹ Idem. H185.

⁴² GA 0418-304.

⁴³ GA 0124-992-3542.

Abbeelding 10.3 Op de kaart van het Hertogdom Gelre van Christiaan 's Grooten uit 1558-1559 en de kaarten die daarop gebaseerd zijn, staat het Engelandersholt aangegeven. Het is het enige bos dat met naam op deze kaart staat en het lettertype is gelijk aan dat van de dorpen, maar geen stip, zoals de dorpen. Hier een kopie uit 1573 (Gelders Archief 0509 KV1)

- Oproeping van Johan Frederick van Pallandt heer te Keppel voor den klaardag te Engelandersholt. 27 Maart 1655.⁴⁴

De zittingen werden aangekondigd in kerken: Adolph, hertog van Gelre, bericht aan Arnt op ter Horst, scholt ter Elborch, dat hij op 1 October a.s. te Engelandersholt gericht zal houden, en beveelt hem, dit in alle kerken van zijn ambt te doen afkondigen. 5 september 1470.⁴⁵

In sommige uitnodigingen is sprake van het komen ‘spannen van de bank’:

- Oproeping van cantzler en raden van Gelre, van wegen den koning, voor Carl van Middachten, om te komen op den Claardach te Engelandersholt op 28 september 1574 “s morgens ter goeder tijd, om mede die bancke te helpen spannen, trecht te becleden, uwe stemme te geven en verder allet to doen woe dan sulcx gebruijckelick”, van 12 augustus 1574.⁴⁶
- Akte van commissie door burgemeesters, schepenen en raad van de stad Harderwijk aan Wolter van Wynbergen om uit haar naam de bank in Engelandersholt te helpen spannen, 1626.⁴⁷

⁴⁴ DA 0617-255.

⁴⁵ SNV 1001-377.

⁴⁶ GA 0522-197.

⁴⁷ HCO 1447.1 - 3280.

10.5 Het einde van de rechtspraak op het Herenhul

Vanaf 1593 wordt voortdurend aan de rechtsregels van het landrecht van de Veluwe gesleuteld en gaan er steeds meer stemmen op om de klaring af te schaffen en de rechtspraak in hoger beroep aan het Hof van Gelderland te brengen.⁴⁸ De vergadering van 1571 duurde, door de grote achterstand in de afhandeling van zaken, gelijk 3 weken. Het vergaderen in het afgelegen Engelandersholt, op houten banken, zal men goed gevoeld hebben en de gehechtheid van de ridderschap aan het ‘oud gebruik’ aardig aan het wankelen hebben gebracht. In 1573 werd daarom, nadat de bank te Engelandersholt was gespannen, de terechtzitting ingeleid en een proces opgelezen was, de zitting voortgezet in Arnhem. Nadat de oordelen op schrift waren gesteld keerde men terug naar het Engelandersholt om ze daar in volgorde op te lezen.⁴⁹

Langzamerhand werd de plek van vergadering minder belangrijk. Vandaar dat, toen er in het jaar 1626 een klaring gehouden moest worden, er voorgeschreven werd dat de leden van het gericht in den avond van 15 mei te Nijkerk bijeen zouden komen. Daar de tijd te ver gevorderd was om de zitting nog omtrent *Lamberti* (17 september) plaats te laten vinden, werd op voorstel van het hof voor ditmaal

⁴⁸ Smit 2010. p. 94.

⁴⁹ Riemsdijk 1874. p. 179.

dispensatie van die laatste verplichting verleend. Dat overigens bij die terechtzitting zoveel mogelijk het oude gebruik in acht genomen werd, blijkt uit de omstandigheid dat zij binnen een houten, op de binnenplaats van een klooster opgeslagen, gerichtsbank gehouden werd.⁵⁰ Ook daarna werden er nog klaringen gehouden, tot ongeveer 1655, niet meer in het Engelandersholt, maar in Ede of Barneveld.

Uit deze archiefstukken blijkt dat er lang vastgehouden werd aan procedures en tradities, zoals het vergaderen in de open lucht, het spannen van de bank, het tijdstip (omstreeks St. Lambertus) en zelfs de inrichting van de klaarbank en de locatie.

Literatuur

Riemsdijk, Th. H.F. van, 1874: *De Hooge bank van het Veluws landgericht te Engelandersholt*. Proefschrift Hoogeschool te Utrecht.

Schönfeld, M. 1980: *Veldnamen in Nederland*. Ongewijzigde herdruk van de 2e uitgave 1950. Arnhem.

Slichtenhorst, Arend van, 1654: *XIV boeken van de Geldersse geschiedenissen*. Arnhem.

Sloet, Mr. L. A. J. W., 1872: *Oorkondenboek der Graafschappen Gelre en Zutphen tot op de Slag van Woeninge, 5 juni 1288*. Eerste gedeelte, tot den dood van Graaf Gerard, 22 oktober 1229's Gravenhage.

Smit, H., 2010: *Het Herenhul te Engelandersholt*, in: B.G.J. Elias, W.Smit-Buit, H.A.M. Ummels en A.C. van Woerden. *Veluwe en andere geschiedenissen*. Hilversum.

Spamer, T., 2014: *Het begon in Vreekwijk, de ontwikkeling van Deurne (700-1300), een historisch geografische en toponymische studie*.

Tacitus, Publius Cornelius, 98 AD: *Germania*. Engelse vertaling, German Tribes. Opgenomen in: A. J. Church, W. J. Brodribb, L. Cerrato, reprinted 1942. Complete Works of Tacitus. New York, Random House, Inc. Nederlandse vertaling: Dr. B. H. Steringa-Kuyper. 1902. Amsterdam, S.L. van Looy.

Telting, I., 1862: *Over de sporen van Oud-Germaansche Strafrecht in de Germania van Tacitus* (voorlezing). Workum. Vredenberg-Alink, J.J., 1975: *Kaarten van Gelderland en de Kwartieren*. Arnhem.

Zinnicq Bergman, F.J.E. van, 1877: *De Salische wet - Pactus legis Salicae - haar oorsprong, voortgang en werking, vertaling en vertolking*. 's Hertogenbosch.

Archieven

AA	Apeldoorns Archief 154 Collectie E. Frings-Huisman betreffende de geschiedenis van Beekbergen
DA	Drents Archief
GA	Gelders Archief 0012 Gelderse Rekenkamer 0124 Hof van Gelre en Zutphen 0203 Oud Rechterlijk Archief Veluwe en Veluwezoom 0418 Huize Nettelhorst en De Heest 0509 Kaartenverzameling 0522 Huis Middachten
HCO	Historisch Centrum Overijssel
SNV	Streekarchivariaat Noordwest Veluwe

11. De klaarbank

Marijn van der Gaag en Bram van de Pas

11.1 De klaarbank

Het Herenhul in het Engelandersholt heeft een lange historie als gerechtsplaats. Het zou zelfs een van de eerste gerechtsplaatsen in Nederland zijn (Engeland wordt al in 801 genoemd) en wellicht was de plaats al in gebruik als Germaanse dingplaats (afbeelding 11.1). In de periode vanaf de 13e tot de 17e eeuw zetelde hier het Hoge Gerecht van de Veluwe, de rechtbank of klaarbank die over halszaken in het kwartier van Gelre ging. Veel van de procesdossiers van de klaarbank zijn bewaard gebleven (te vinden in het Gelders Archief). De

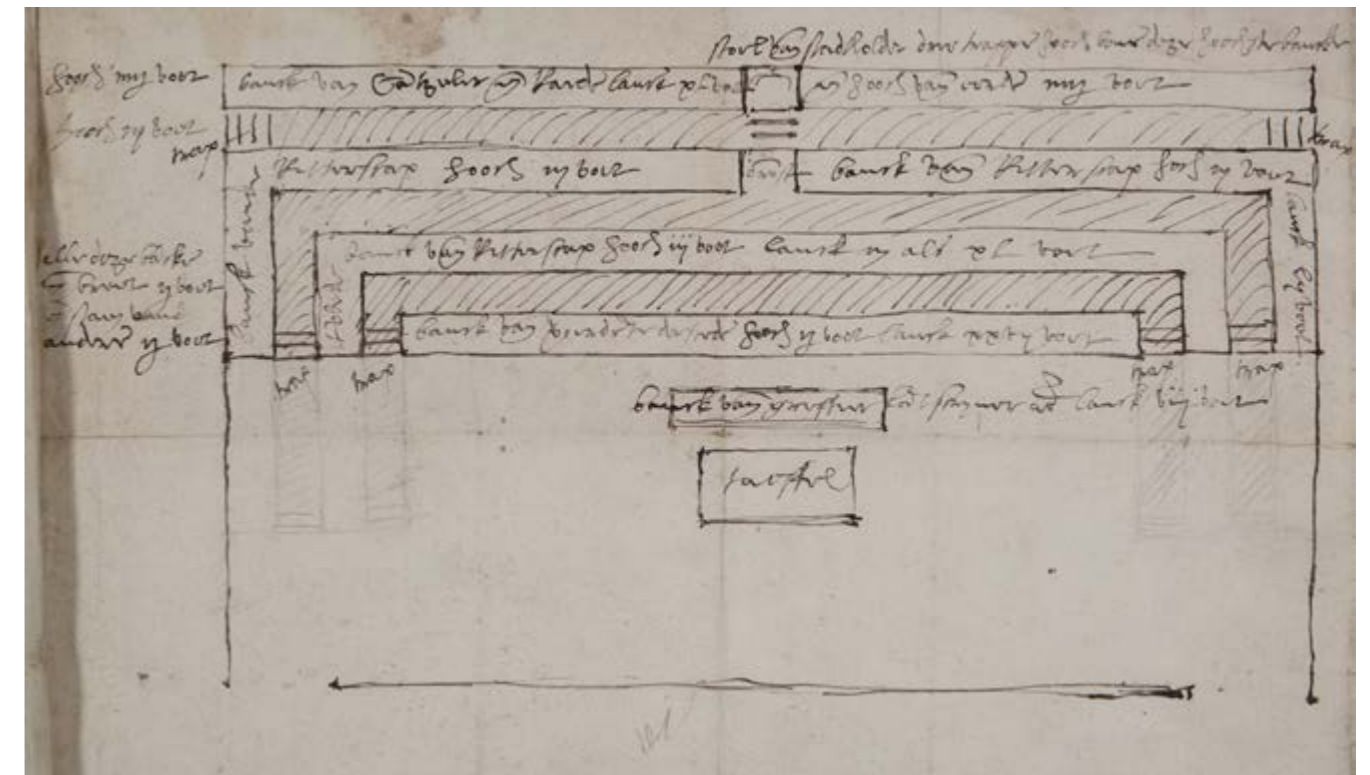

Afbeelding 11.1 De huidige Herenhul (foto: B. van de Pas)

In het najaar van 2014 werden wij benaderd door Gelders Landschap en Kasteelen (GLK) met de vraag of wij advies konden geven over een historisch verantwoorde reconstructie van het meubilair van de klaarbank in het Engelandersholt. GLK was op zoek naar mensen met kennis op het gebied van Laat Middeleeuws-Renaissance meubilair en waren via onze blog bij het Sint Thomasgilde uitgekomen. Dit gilde is een klein levende-geschiedenis-gezelschap dat een schrijnwerkersgroep met gezinsleven uit de Late Middeleeuwen uitbeeldt. Dit laten wij zien op verschillende plaatsen, bijvoorbeeld als huisgilde van kasteel Hernen. Vanuit het gilde hebben Bram en Marijn een jarenlange ervaring met het maken van replica's van meubels en gereedschappen uit deze periode. Op het verzoek om een representatie van de klaarbank te maken zijn wij graag ingegaan. Maar een echte uitdaging is het werkelijk namaken van de klaarbank, met name de hertogszetel.

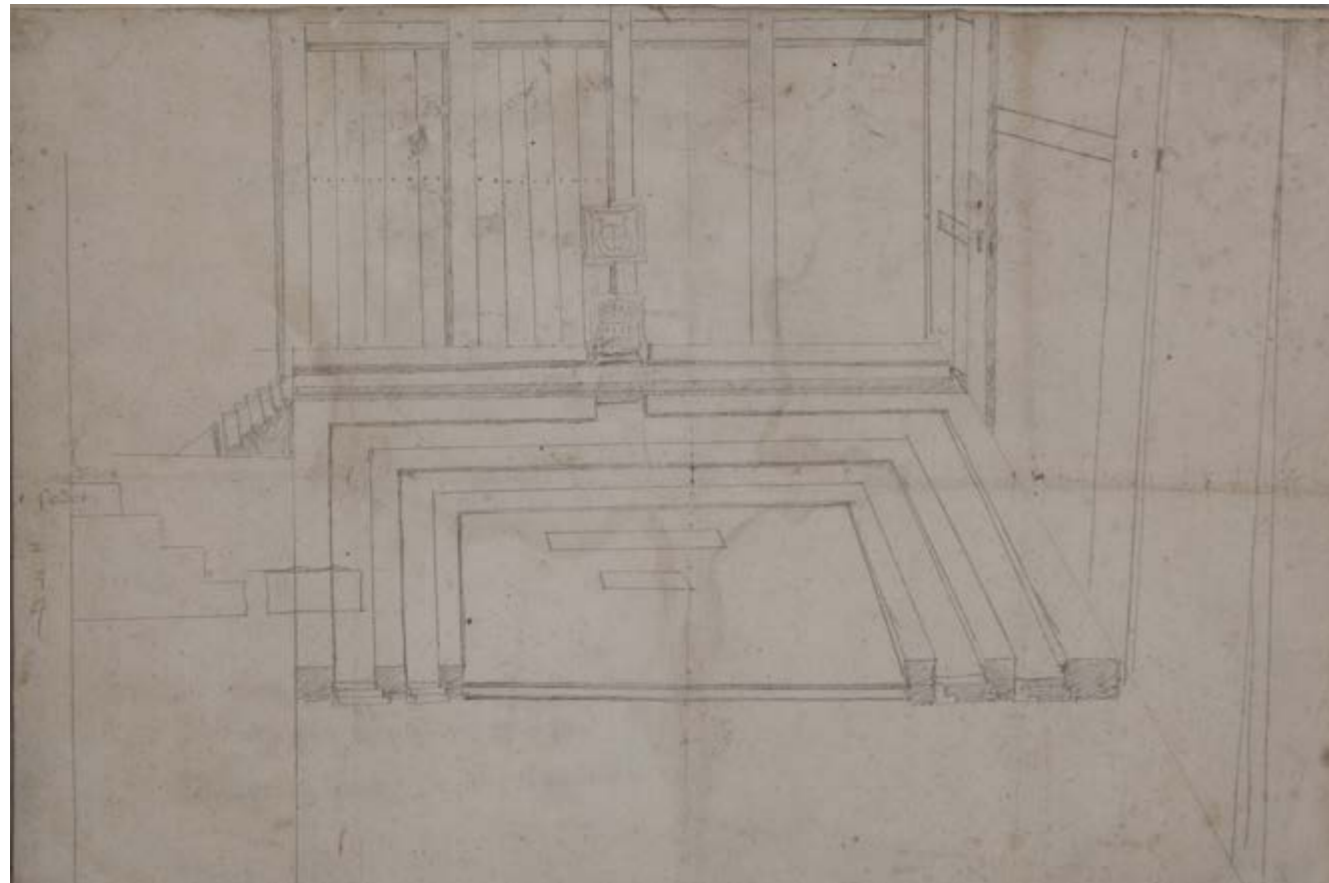
Marijn van der Gaag en Bram van de Pas
Sint Thomaspilte

plek werd ook gebruikt voor de inhuldiging van een nieuwe hertog en voor vergaderingen van de Hanzesteden. Een zitting van de klaarbank werd voorgezeten door de hertog van Gelre in aanwezigheid van de voltallige ridderschap van het kwartier en vertegenwoordigers van de steden

Afbeelding 11.2 Het eerste vel met de plattegrond van de klaarbank (1563) (bron: Gelders Archief - 592-0001)

⁵⁰ Idem p. 186.

Afbeelding 11.3 Het tweede vel met de schets van de constructie van de muren. De vorm komt niet helemaal overeen met die van afbeelding 11.2. De achterzijde bevat een aantal aantekeningen en een schets van de zijkant van de klaarbank (zie afbeelding 11.7). (bron: Gelders Archief - 592-0002)

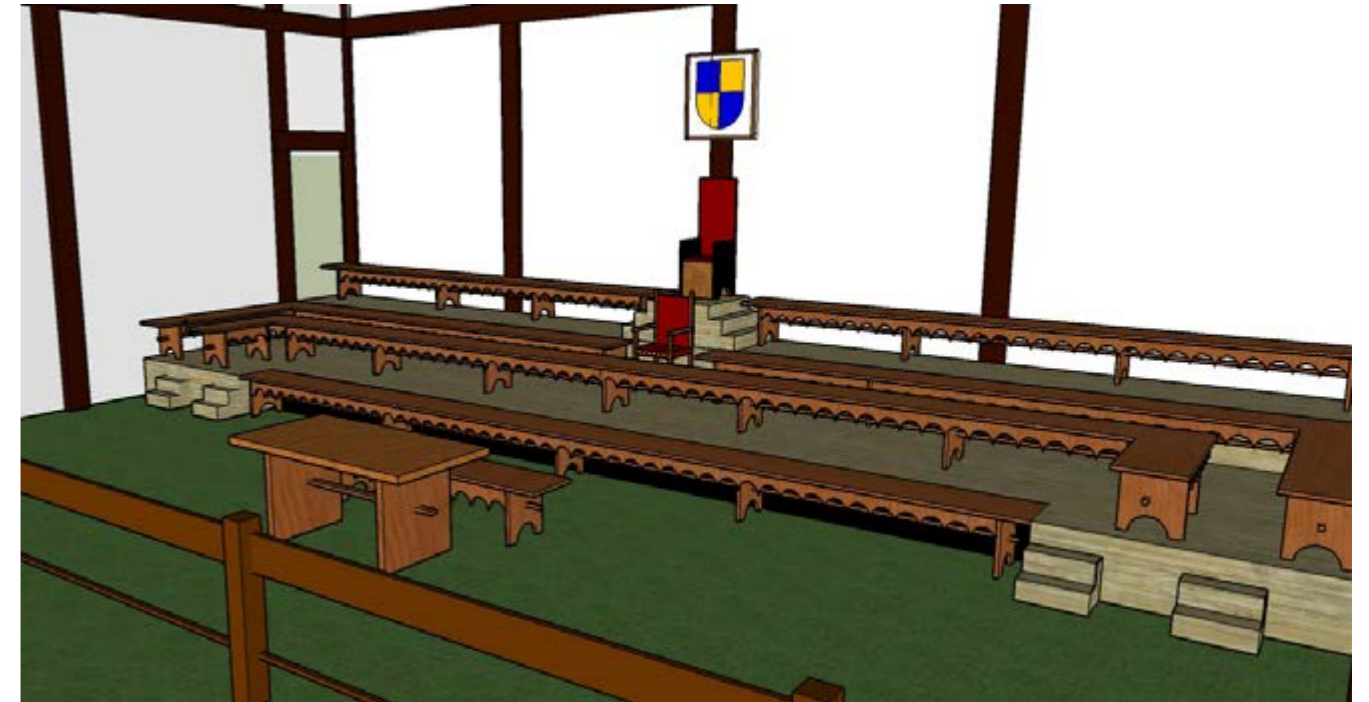
(peinders). Voor de constructie van de klaarbank uit 1563 zijn in het Gelders archief stukken teruggevonden betreffende de opdracht tot het bouwen van de klaarbank, alsmede een tweetal velletjes met werktekeningen van de uitvoerende timmerman, mr. Aelbert (afbeelding 11.2 en 11.3), en tekeningen "Caerte van de bancke van Engellanderholt" met de 19e-eeuwse interpretatie daarvan (1875).¹

Naast de tekeningen zijn enkele rekeningen en bevelen aan schouten van Apeldoorn, Ede en Velp om actie te nemen ten behoeve van het timmeren van de bank teruggevonden als bijlage bij de rekening van de Landrentmeester over 1563.² In de rekeningen worden geen afmetingen gemeld, alleen dat de banken van peppels (*Populus spp.*) en sparren (*Picea abies*) werden gemaakt, die mogelijk in de omgeving van Arnhem werden gehouwen. Zowel Ede als Velp moesten wagens voor vervoer regelen. Daarnaast lagen er nog 26 planken in het Bushuis (het arsenaal) die ook voor de constructie werden gebruikt. Het voorbereidende werk, kantrechten en schaven, werd door een timmerman in Arnhem gedaan, die later met zijn knecht de bank ter plaatse in elkaar zette. De busmaker van Arnhem leverde scharnieren voor de deuren alsmede een nieuw busslot met een kram om de principale deur van de bank te kunnen sluiten. De bank was aan de achterkant dicht en er was een 'sauvegarde' op

¹ Gelders archief, inventarisnummer 592.

² Gelders archief, inventarisnummers 1729 en 1743.

Afbeelding 11.5 3-D opstelling van de klaarbank (beeld: St. Thomasgilde)

aangebracht (zie verderop). Dit laatste werd echter door een kunstenaar gedaan. Tot slot is er een betaling aan een nagelsmid voor 1000 lasnagels en 5100 zoldernagels voor de klaarbank. De bestelde nagels zijn echter niet nodig voor de constructie van de meubels en zullen derhalve voor het betimmeren van de wanden en de vloeren zijn gebruikt.

Afbeelding 11.4 Lit de Justice in kasteel Châteaudun (foto's: M van der Gaag)

De klaarbank werd in augustus 1563 getimmerd, begin september 1563 opgeleverd en na de rechtszitting afgebroken en in het Bushuis te Arnhem opgeslagen. In Frankrijk, in kasteel Châteaudun in het plaatsje Châteaudun, staat nog een originele kleine 17e eeuwse rechtbank (Lit de Justice) (afbeelding 11.4), die overeenkomsten maar ook verschillen met de Engelandse klaarbank toont. De rechtbank van Châteaudun is vierkant en vult bijna een volledige kamer. In een hoek tegen de muur is een verhoging voor de heerser met een wapenschild erboven en daarnaast plek voor de raadsleden. De ridderschap en de vertegenwoordigers zitten

hier tegenover. Hun gezicht naar de heerser, in twee rijen op twee niveaus, gescheiden door een houten afscheiding. De rechtbank heeft geen zitmeubilair meer, maar had oorspronkelijk waarschijnlijk banken. De ruimte tussen de houten afscheidingen is hooguit een meter. De gekroonde L van Louis op de muren geeft aan dat het een koninklijke of prinselijke rechtbank was.

11.2 De opstelling van de klaarbank

Ruwweg bestond de klaarbank uit een eenvoudig gebouw, mogelijk zelfs alleen drie wanden, met overkapping (zeil?). Hierbinnen een verhoging op verschillende niveaus met daarop de banken voor de ridderschap, raadsleden en peinders, alsmede een stoel voor de drost en een hoge stoel voor de hertog. Op de vlakke grond waren de bank voor de griffier en schrijver en een tafel te vinden. Het geheel werd afgeschermd door hekwerk. De raadsleden bereikten hun zetels via zijtrappen, waarvoor op de constructietekening een opening in de zijwand is aangegeven. De opstelling is dusdanig dat de hertog alleen kon plaatsnemen op zijn zetel via de trappen bij de banken van de raadsleden.

Er staan maten vermeld in de begeleidende tekst bij de plattegrond uit 1563 (afbeelding 11.2). De klaarbank is opgebouwd uit drie lagen waarbij elke volgende laag 1,5 voet boven de vorige stond. De hoogte en breedte van de banken was net als de afstand tussen twee banken 1,5 voet. De stoel van de hertog stond op het hoogste niveau: 4,5 voet boven de grond. Een voet mat destijds tussen de 23 en 32 cm, afhankelijk van de plaats en het land.³ Er waren bijvoorbeeld Rijnlandse voeten van 0,314 meter en Amsterdamse voeten van 0,283 meter. Daarmee komt de hoogte van een bank op circa 45 cm, wat nu ook een gangbare maat voor de zithoog-

³ Heine, G. 1990, p. 56.

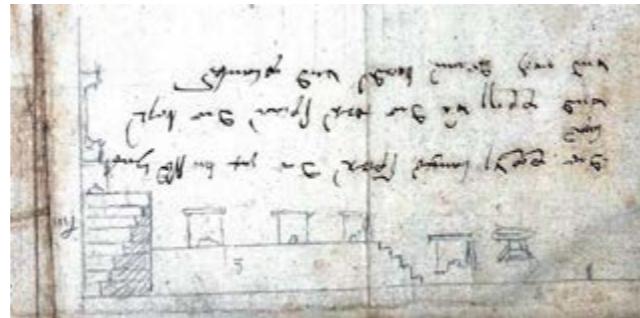

Afbeelding 11.6 Detail van de stoel uit de overzichtstekening (bron: Gelders Archief, uitsnede uit 529-002)

te is. Op basis van de dwarsdoorsneden en teksten kan de volgende opstelling worden afgeleid (afbeelding 11.5).

11.3 De stoel van de hertog

In de tekening met de opbouw van de zijwanden is de stoel van de hertog gedetailleerd weergegeven (afbeelding 11.6). Het betreft een rijk geornamenteerde vaste stoel met een hoge rugleuning en armleuningen uitgevoerd met dichte panelen. De rugleuning heeft een tweetal versierde knoppen. De rugleuning is in twee delen verdeeld en lijkt onder een soort briefpaneel te hebben en boven een meer versierd deel. De dwarsdoorsnede lijkt echter een stoel met een baldakijn weer te geven (afbeelding 11.7).

Afbeelding 11.7 Dwarsdoorsnede van de klaarbank op de achterzijde van de overzichtstekening. Links boven de trap de zijkant van een bankje met daarachter de paneelstoel met baldakijn. Helemaal rechts is de tafel te zien. (bron: Gelders Archief, uitsnede uit 529-003)

Afbeelding 11.8 Eikenhouten paneelstoel uit het Rijksmuseum te Amsterdam. De stoel met briefpanelen is rond 1500 gedateerd. Op de kop van de achterstijlen staan twee schilddragende leeuwen. De zitting heeft een met scharnieren bevestigde klep, die met een sleutel (sleutelgat in het voorbord) kan worden afgesloten. (bron: <https://www.rijksmuseum.nl/en/collection/BK-NM-8845>)

Stoelen die voor officiële bijeenkomsten van een heerser, zoals de stadhouder of de hertog van Gelre, werden gebruikt, zien er representatief en imponerend uit. Gedurende de Middeleeuwen was dit bijna altijd een sella curulis, een type vouwstoel, versierd met leeuwenkoppen aan de uiteinden.⁴ Aan het eind van de 14e eeuw en begin van de 15e eeuw werd een vouwstoel met een hoge rugleuning⁵ gebruikt die op zijn

⁴ Windisch-Graetz, F. 1982. pp. 29-33.

⁵ Een voorbeeld is te zien in het verluchte manuscript Guiard des Moulins, Grande Bible Historiale Complétée van Jean de Vaudetar uit 1376. Koninklijke Bibliotheek, Den Haag, folio 1r.

beurt in de 15e en 16e eeuw weer door een kist- of paneelstoel werd opgevolgd. Het is waarschijnlijk dit type stoel dat bij de klaarbank door de hertog gebruikt is. Dit soort stoelen kan met een opbergruimte onder de zitting zijn uitgerust. In zo'n geval wordt de stoel een 'sitttekist' genoemd. Afbeelding 11.8 laat een voorbeeld van zo'n stoel uit het Rijksmuseum (Amsterdam) zien.⁶ De rugleuning, voor- en zijkanten bestaan uit een frame opgevuld met panelen. In de 15e eeuw waren dit vaak briefpanelen, terwijl in de 16e eeuw meer figuratief uitgesneden panelen gebruikt werden. De schets van de stoel van de hertog geeft een mooie overgang tussen beide paneelstijlen weer: onderin een briefpaneel, met daarboven een figuratief paneel. Dit figuratieve paneel zou bijvoorbeeld het wapen van Gelre kunnen zijn. De onderdelen van het frame zelf zijn met

Afbeelding 11.9 Voorgestelde stoel van de hertog op de klaarbank (beeld: St. Thomasgilde)

pen-en-gatverbindingen aan elkaar bevestigd, gezeurd door houten toonaagels. De versieringen op de rugleuning van de stoel kunnen goed (Gelderse) leeuwen voorstellen. De paneelstoelen konden ook boven aan de rugleuning met een baldakijn zijn uitgerust.⁷

Dergelijke kiststoelen waren variabel van grootte. De breedte varieerde tussen de 60 en 90 cm en de hoogte tussen de 1,13 en 2,26 meter. De zithoogte is over het algemeen 45 cm en

⁶ Andere voorbeelden van paneelstoelen zijn o.a. te vinden in het Victoria en Albert Museum, Londen (Tracy, C. 1988. *English medieval furniture and woodwork*. London, Victoria and Albert Museum. p. 194) en het Musée des Traditions et Arts Normands, Chateau Martainville, Frankrijk.

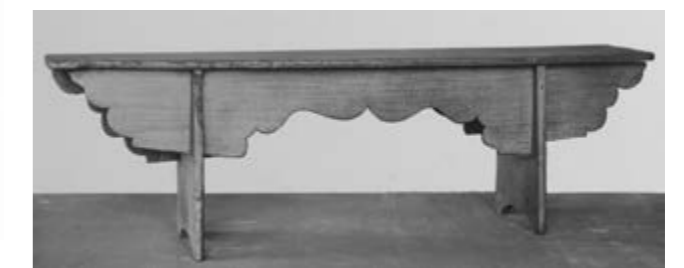
⁷ Boccador, J. 1988. pp. 40-49.

diepte van de stoel tussen de 45 en 59 cm. De ruimte voor de hertogelijke stoel van de klaarbank is echter beperkt tot de oppervlakte van het beschikbare plateau waarop de stoel staat (4 bij 2 voet). Voor een stabiele plaatsing moet de stoel kleiner geweest zijn dan het platform. Een stoel met de maten 75 bij 45 cm met een hoogte van 1,85 meter zoals getoond in afbeelding 11.9 kan heel goed in de klaarbank hebben gestaan.

Overgebleven paneelstoelen uit die tijd zijn zonder uitzondering gemaakt van eikenhout. Aangezien de constructie van een dergelijk stoel relatief veel tijd kost én de stoel een representatieve en imponerende functie had, is het waarschijnlijker dat de hertogelijke stoel meegenomen is uit de hertogelijke inventaris en niet ter plekke geconstrueerd. Een dergelijke stoel zal men ook eerder bij een goede schrijnwerker bestellen dan bij een timmerman die ook een klaarbank in elkaar moet zetten. Bovendien is sparren- of populierenhout niet geëigend voor zo'n belangrijke stoel.

11.4 De banken voor de raadslieden, ridderschap en de griffier

De plattegrond van de klaarbank toont een zestal lange banken bedoeld voor de raadslieden, de ridderschap en de vertegenwoordigers van de Veluwe steden (de peinders). Een zevende kleinere bank achter een tafel is bedoeld voor de griffier en de schrijver. De achterkant van de plattegrond toont een dwarsdoorsnede van de klaarbank met daarop de zijkant van de verschillende banken (zie afbeelding 11.7). Deze zijn allemaal gelijk en bestaan uit een zijpaneel waarop een plank als zitting ligt. Deze constructie is typisch voor een zogeheten wangenbank; een bankje dat voor het eerst in de

Afbeelding 11.10 Een 16e-eeuwse wangenbank uit het Victoria en Albert Museum, Londen, UK (object W.78-1924). 45,7 cm hoog, 1,55 m lang en 26,8 cm diep. (bron: <http://collections.vam.ac.uk/item/O113387/bench/>)

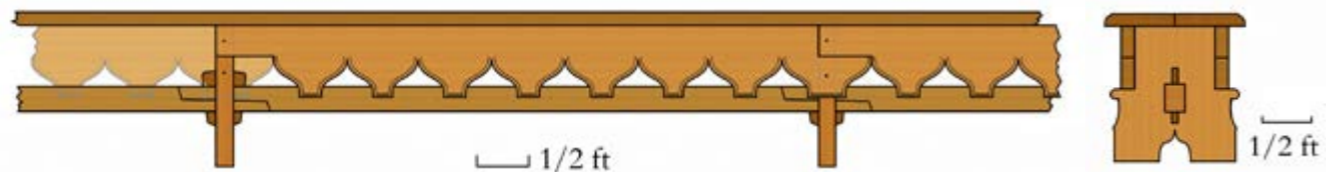
15e eeuw te zien is en de twee eeuwen daarna nog populair bleef.

De wangenbank werd in alle formaten gemaakt, van eenzits krukje tot een bank voor tientallen personen, en in diverse houtsoorten. Voorbeelden van dit soort banken uit de 16e eeuw zijn te vinden in het Victoria and Albert Museum in Londen (afbeelding 11.10)⁸ en een eenvoudige versie is opgevist uit het wrak van de Mary Rose.⁹

De constructie van een wangenbank is simpel en bestaat uit een vijftal planken: de zitting, twee staanders (zijwanden) en

⁸ Tracy, C. 1988. pp. 195-198.

⁹ Gardiner, J. 2013.

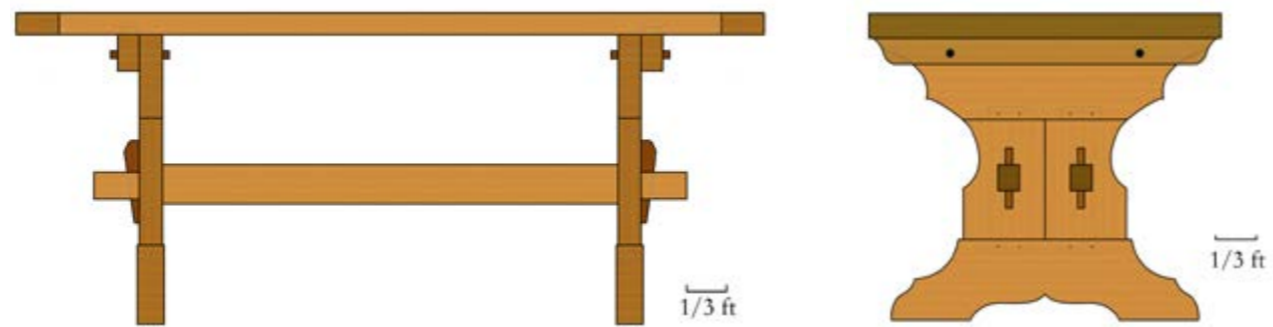
Afbeelding 11.11 Voorgestelde bank van de ridderschap op de klaarbank (beeld: St. Thomaspilgde)

twee wangen over de lengte van de bank ter ondersteuning van de zitting. De wangen konden met toognagels aan de staanders vastgezet zijn of kruiswijs in elkaar gehaakt. Het laatste is het meest waarschijnlijk wanneer de banken gemakkelijk uit elkaar gehaald dienden te worden. Ter extra versteviging was er vaak ook een onderbalk die via een pen-en-gatverbinding gezekeerd met wiggen aan de staanders vastzat. Deze banken konden gemakkelijk verlengd of geschakeld worden door extra staanders ter ondersteuning toe te voegen en de onderbalken aan elkaar te wiggen. Afbeelding 11.11 geeft schetsmatig de mogelijke constructie van de lange banken weer. Zoals eerder genoemd zijn deze wangenbanken makkelijk te maken, uit elkaar te halen, te vervoeren en op te slaan, hetgeen ook met de klaarbank gebeurde. Uit de maatgeving van de bank voor de peinders kun je opmaken hoe hoog de zitting was, aangezien de bank op de grond stond: 1,5 voet of wel 45 cm. Ook wordt een zitdiepte aangegeven van 1,5 voet en de lengte bij alle banken: "De Bank van de Kanselier en Raden, lang 40 voeten; Bank van de ridderschap, lang 52 voet; Tweede bank van de ridderschap, lang in alles 40 voet; Bank van de peindere, dr. etc. hoog 1,5 voet, lang 27 voet; Elk van deze banken is breed 1,5 voet en staan van de andere 1,5 voet; Bank van griffier (en) landschrijver etc. lang 8 voet."¹⁰ Alleen de hoeveelheid staanders voor de lange banken is niet bekend. De bank van de griffier had er waarschijnlijk twee, de afstand ertussen was dan iets meer dan twee meter. Het aantal staanders voor de lange banken was dan waarschijn-

De aanwezige edelen en notabelen werden geacht de gehele zitting van de klaarbank aanwezig te zijn. Je kunt je voorstellen dat langdurig zitten op een harde houten bank niet erg comfortabel was. Waarschijnlijk hebben er ook kussens op gelegen, al dan niet meegenomen door de aanwezigen.¹¹

11.5 De tafel van de griffier

Een typische tafel voor een schrijver zou een zogeheten betaal- of rentmeesterstafel zijn met opklapbaar tafelblad met daaronder een ruimte om paperassen en geldbuidels op te bergen. De gegeven afmetingen van de tafel, 3 bij 6 voet, grofweg 1 bij 2 meter, laten dit echter niet toe. Het tafelblad is hier te groot en te zwaar voor.¹² Kijken we wat specifiek naar de vrij rommelig getekende zijkant van de tafel (zie afbeelding 11.7) dan lijken er twee schuine poten uit te steken die boven en onder met een balk met elkaar verbonden zijn. Dit heeft wat weg van een type schragen-achtige tafel, die in de 16e eeuw ook in Duitsland te vinden was. Dit soort tafel heeft eveneens een eenvoudige constructie, waarbij de twee schragen door meerdere balken (twee tot vier) in de lengte met elkaar verbonden zijn met door wiggen gezekeerde pen-en-gatverbindingen (afbeelding 11.12). Het tafelblad bestaat uit meerdere planken die aan beide kopsen met een korte plank met pen-en-gatverbindingen verbonden zijn. Twee balken zijn aan de onderzijde van het tafelblad bevestigd met verdeckte zwaluwstaarten. Deze balken zijn met losse pennen aan de tafel bevestigd. Het geheel vormt zo een gemakkelijk uitneembare en vervoerbare tafel. De enige beperking van de lengte van zo'n tafel vormt de lengte en de dikte van de planken die voor het

Afbeelding 11.12 Voorgestelde tafel van de klaarbank (beeld: St. Thomaspilgde)

lijk vijf voor de peinders, elf voor de tweede bank van de ridderschap, twaalf (2 x 6) voor de eerste bank van de ridderschap en acht (2 x 4) voor de bank van de kanselier.

¹¹ In Kloster Isenhagen op de Lünerburger heide in Duitsland zijn bijvoorbeeld kussens uit de late middeleeuwen bewaard gebleven die het zitten in de koorbanken moesten verzachten.
¹² Falke, O. von. 1924. pp.130-132. Windisch-Graetz, F. 1982. pp. 134-135.

¹⁰ Transcriptie van de tekst op de plattegrond van de klaarbank.

Afbeelding 11.13 Een 16e-eeuwse armstoel met leren bekleding uit het raadhuis van Lübeck, Duitsland (foto: M. van der Gaag)

tafelblad worden gebruikt in verband met doorzakken in het midden van het blad.

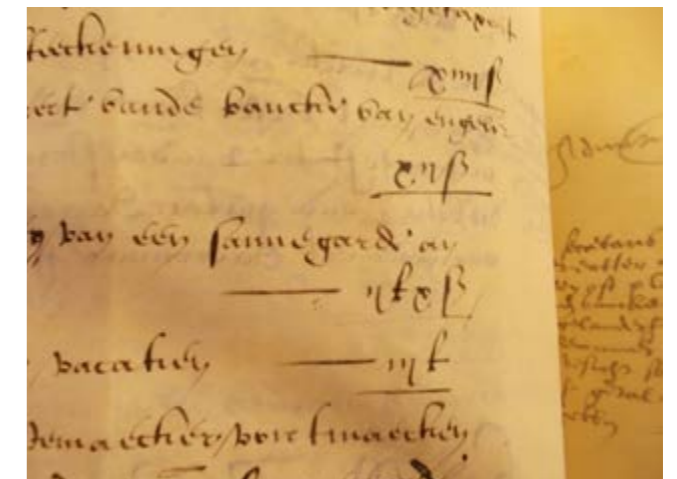
11.6 De stoel van de drost

Bij nadere inspectie van de plattegrond lijkt er tussen de twee delen van de eerste bank van de ridderschap ook een stoel te staan, in plaats van traptreden (afbeelding 11.2). Traptreden zijn aangegeven als rechte verticale of horizontale streepjes. De plattegrond toont echter een halfronde lijn, net als bij de zetel van de hertog. Bovendien is het woord drost hierbij geschreven, zodat het waarschijnlijk om de zetel van de (land-)drost van de Veluwe gaat. De zetel van de drost staat in minder hoog aanzien dan die van de hertog, maar is belangrijker dan de banken waarop de overige aanwezigen zitten. Het lijkt daarom waarschijnlijker dat het een eenvoudiger type armstoel is, in plaats van een tweede paneelstoel. Armstoelen uit die tijd hebben in Nederland veelal een leren zitting en rugleuning, welke met messing of vergulde nagels aan het open frame bevestigd is.¹³ Het leer van de rugleuning kan rijk bewerkt zijn (afbeelding 11.13).

¹³ Windisch-Graetz, F. 1983. pp. 88-92.

Afbeelding 11.14 Wapenstein (sauvegarde) van Karel V in pastorie Sint Pieter, Den Bosch (1593). (bron: Stadsarchief 's-Hertogenbosch - nr. 0048668; <http://denboschpubliek.hosting.deventit.net/detail.php?id=14833898>)

Afbeelding 11.15 Detail van een van de rekeningen waarin sprake is van de sauvegarde (foto: Evert de Jonge Gelders Archief inventarisnummers 1729 en 1743)

11.7 De sauvegarde

Een 'sauvegarde' is een beschermbrief of schutbrief die door een heerser, zoals de hertog van Gelre werd verleend. Hiermee werd een groep mensen of een instelling, bijvoorbeeld een klooster of een gerechtsplaats, gevrijwaard van vervolging en geweld. Een soort asielplaats. Om te laten zien dat een gebouw en de ingezetenen onder de bescherming van een sauvegarde stonden werd een duidelijk herkenbaar teken aangebracht (afbeelding 11.14), vaak met het wapen van degene die de bescherming verleende. Ook de klaarbank bezat een sauvegarde.

Voor het maken van de sauvegarde voor de klaarbank werd opdracht gegeven aan een kunstenaar, de heer Johan Houten. Hij kreeg ook betaald voor het tekenen van het ontwerp en kreeg voor het aanbrengen van de sauvegarde verblijfskosten uitbetaald. Zijn rekening is nog bewaard gebleven (afbeelding 11.15). De sauvegarde werd tegen de achterwand van de klaarbank bevestigd. Waarschijnlijk is het paneel met het heraldische schild dat boven de stoel van de hertog hangt (afbeelding 11.6) de sauvegarde. Dit wapen zal onder andere het wapen van Gelre en/of het Kwartier van Veluwe bevatten.

Literatuur

Boccador. 1988: *Le mobilier Français du moyen âge à la renaissance*. St-Juste-en-Chaussee, Editions d'Art Monelle Hayot.

Falke, O. von. 1924: *Deutsche Möbel des Mittelalters und der Renaissance*. Stuttgart.

Gardiner, J. 2013: *Before the Mast: Life and Death Aboard the Mary Rose. Chapter 9: Plain and Functional: Furniture on the Mary Rose*. Oxford.

Heine, G. 1990: *Das Werkzeug des Schreiners und Drechslers*. Hannover.

Tracy, C. 1988: *English medieval furniture and woodwork*.

London, Victoria and Albert Museum.

Windisch-Graetz, F. 1982. *Möbel Europas I - von Romanik bis zum Spätgotik*. München.

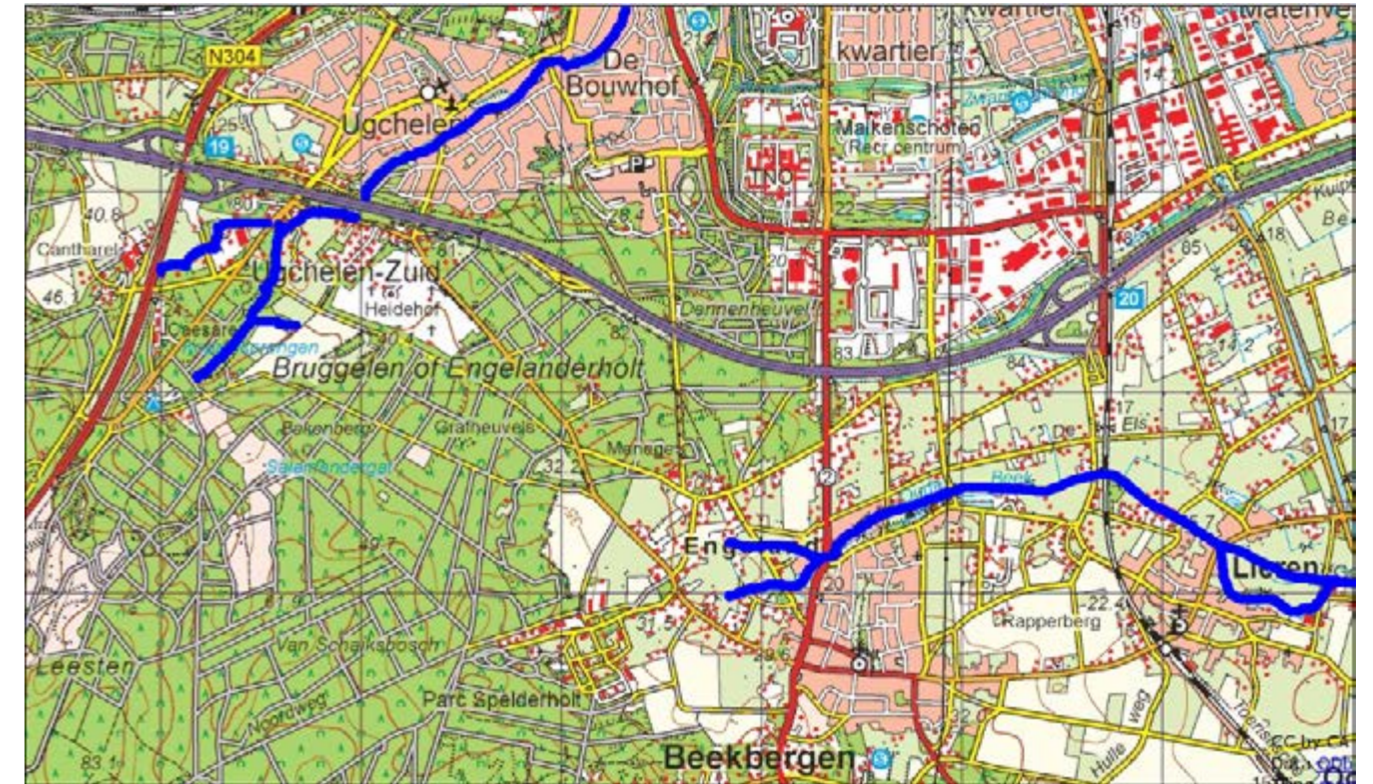
Windisch-Graetz, F. 1983: *Möbel Europas II - Renaissance und Manierismus: Vom 15. Jahrhundert bis in die erste Hälfte des 17. Jahrhunderts*. München.

Dankwoord

Met dank aan Evert de Jonge voor de transcriptie van het 17e-eeuwse handschrift op de rekeningen en schetsen naar hedendaagse Nederlands.

12 Watermolens en Sprengen

Lodewijk Rondeboom

Afbeelding 12.1 Topografische kaart met linksboven de Steenbeek, Koppelsprengen en Ugcheler Beek en rechts de Oude Beek (kaart: <http://kadviewer.kademo.nl> geraadpleegd op 14-07-2015)

12.1 Inleiding

In dit hoofdstuk heb ik mij beperkt tot de Steenbeek, de Koppelsprengen en het gedeelte van de Ugcheler Beek, inclusief de drie watermolens ten zuidwesten van het dorp Ugchelen. Deze sprengen en molens liggen in of in de directe nabijheid van het onderzoeksgebied. De Steenbeek en de Koppelsprengen maken deel uit van het stelsel van de Ugcheler Beek. Ten slotte heb ik ten westen van Beekbergen

op landgoed Bruggelen gezocht naar relictten van de oude vervallen bovenloop van het bekenstelsel van de Oude Beek/Beekbergse Beek. De Oude Beek ontspringt nu aan de noordwestzijde van Beekbergen, maar op de kaart van Willem Leenen uit 1748 begint deze Oude Beek ruim een kilometer westelijker in het bos van landgoed Bruggelen.

In oktober 2014 las ik op de website van stichting Probos dat een pilotproject om de geschiedenis van het Engelandersholt met vrijwilligers in kaart te brengen van start was gegaan. Als kersvers vrijwillig/contactpersoon van de Stichting tot Behoud van Veluwe Sprengen en Beken leek het mij een prachtige gelegenheid om mij te verdiepen in de geschiedenis van sprengen, beken en watermolens ten

zuidwesten van Ugchelen. Een voor mij op dat moment onbekende omgeving. Ik vind het altijd erg boeiend om na de eerste terreinbezoeken op historische topografische kaarten en AHN-kaarten te kijken om op die manier een gebied goed te leren kennen. Het online aanbod van digitale kaarten is het laatste jaar enorm gegroeid! Daarnaast zijn natuurlijk interviews met lokale deskundigen en historische artikelen en

boeken over dit onderwerp onmisbaar. De rondgang langs deze Ugchelse sprengen en beken heeft mij een goed beeld opgeleverd van de opkomst van de papierindustrie in Nederland in het begin van de 17e eeuw. Tenslotte raakte ik er ook van doordrongen dat het belang van het restaureren van molengoten en wateraderen op dergelijke locaties erg groot is.

Lodewijk Rondeboom
Stichting tot Behoud van
Veluwe Sprengen en Beken

Afbeelding 12.2 De Steenbeek stroomt tussen De Cantharel en Hamermolen (bron: <http://kadviewer.kademo.nl> geraadpleegd op 14-07-2015)

Afbeelding 12.3 Eén van de Van Houtumsprenge in de tuin van M. Zeeuw van der Laan (foto: L. Rondeboom)

Afbeelding 12.4 Oprit naar De Cantharel, de oorspronkelijke plaats van de Steenbeeksprenge (foto: L. Rondeboom)

12.2 Ugcheler Beek

De Ugcheler Beek is van oorsprong een natuurlijke beek en ontspringt ten zuidwesten van de enk en stroomt in noord-oostelijke richting naar de Grift in Apeldoorn. Deze beek was begin 16e eeuw voor de opkomende papierindustrie in Ugchelen een ideale leverancier van waterkracht en proceswater. Maar omdat er al gauw meer water nodig was voor het toenemende aantal watermolens werd begonnen met het graven van sprenge.¹

12.3 Sprenge

Een sprenge, sprang of sprengebeek is een door mensen gegraven of verlegde beek. De bronnen zijn zodanig gegraven dat ze onder druk staand grondwater aan de oppervlakte brengen. Op de Veluwe heeft het woord sprenge een bijzon-

dere betekenis. Sprenge gebruiken we hier voor een gegraven bron of sprengekop. Een sprengebeek is dan ook een gegraven beek die met name gebruikt werd voor de aandrijving van watermolens, voor het maken van papier en/of water voor de wasserijen. Soms werden de stroompjes kunstmatig 'opgeleid' ten opzichte van de bodem van een dal. Door zoveel mogelijk de hoogtelijnen te volgen, en dus de zijkant van de dalen te zoeken, blijft op de plaats van de watermolen zoveel mogelijk verval over.²

12.4 Steenbeek en Van Houtumsprenge

De Steenbeek ontspringt direct ten oosten van de Otterloseweg (provinciale weg N304), ter hoogte van hotel/restaurant De Cantharel.

Afbeelding 12.5 "Caart der Limitten van de Hooge en Vrye Heerlyckheid van Het Loo" van Willem Leenen (1748); direct ten noorden van het bos ligt het buurtschap Ugchelen en de Ugcheler Beek. De Steenbeek en de Koppelsprengen zijn door Leenen niet gekarteerd (bron: www.geheugenvanapeldoorn.nl geraadpleegd 1-8-2015)

Afbeelding 12.6 Kleine Koppelsprengen en Steenbeek ten zuiden van de naam Ugchelen op kaart M.J. de Man 1802-1812 (bron: collectie Geldersch Landschap & Kasteelen)

¹ Es en Opmeer 2005.

² nl.wikipedia.org 'Sprenge'. (Geraadpleegd 15-7-2015)

Vroeger zal de meest stroomopwaarts gelegen sprengring op de plaats van De Cantharel wat westelijker hebben gelegen. Op de topografische kaart van 1900 is het begin van de gegraven beek duidelijk meer naar het westen ingetekend in vergelijking met de huidige topografische kaart.

De heer M. Zeeuw van der Laan, voormalig mede-eigenaar van motel Van der Valk (de Cantharel) en tevens eigenaar van een aantal sprengringen van de Steenbeek aan de Van Golsteinlaan, heeft de aanleg van de Otterloseweg in 1971 van zeer dichtbij meegemaakt. Hij vertelde mij dat de oorspronkelijke Steenbeeksprengring nu "onder het asfalt" van de N304 ligt.

Het terrein voor De Cantharel zelf is nog altijd erg drassig. De Otterloseweg, die als een kade het gebied doorsnijdt, blokkeert als het ware de afwatering naar het oosten. De groenstrook naast het parkeerterrein bij de Cantharel verandert na regenbuien direct in een moeras. De Steenbeek begint aan het einde van het smeltwaterdal Het Leesten, dat tussen de Kooiberg en de Bakenberg ligt. Verder stroomafwaarts gaat de Steenbeek na ongeveer 700 meter, ter hoogte van Altena, over in de Ugcheler Beek. Op de kaart van Willem Leenen uit 1742 (afbeelding 12.5) is een groot gedeelte van de loop van de Ugcheler Beek, vergeleken met een satellietfoto, vrij nauwkeurig ingetekend.³ Wat verschilt met de huidige loop, is dat de Ugcheler Beek op de kaart van Leenen rondom het buurtschap Ugchelen stroomt. Van dit beekgedeelte rondom Ugchelen is echter niets meer terug te vinden op de AHN2-kaarten. Door de aanleg van de A1, de N304, grondbewerking en woningbouw zijn inmiddels alle beeksporen uitgewist. De Koppelsprengen zijn door Leenen echter niet weergegeven. De molenplaatsen van Altena, de Hamermolen en Het Voorslop corresponderen evenmin met de huidige locaties. Volgens H. Ummels, oud beleidsambtenaar cultureel erfgoed van de gemeente Apeldoorn, is de kaart van Willem Leenen op onderdelen niet geheel betrouwbaar gebleken. Ook zijn beeklopen in het verleden soms verlegd.⁴

De historische molenplaatsen op de kaart van Leenen zijn door Ignat Simons uitgebreid tegen het licht gehouden in zijn *Onderzoek naar de bekenloop en molenlocaties Ucheler en Englanderholt* (2002).⁵ Simons, die de kaart van Leenen betrouwbaar vindt, gaat ervan uit dat de drie Ugcheler molens tussen 1748 en 1807 verplaatst zijn. Ummels is echter van mening dat dit niet het geval is geweest, omdat er geen pachtcontracten van de Gelderse Rekenkamer bekend zijn die een molenverplaatsing bevestigen.⁶ Op de kadastrale minuutplan kaart uit 1811-1832 liggen Altena, Het Voorslop en de Hamermolen op de huidige locaties.⁷ Naar aanleiding van

³ Op de website www.hetgeheugenvanapeldoorn.nl is de kaart van Leenen als extra historische laag op de actuele topografische kaart en/of Google Earth kaart te raadplegen.

⁴ Mondelinge mededeling H. Ummels.

⁵ Onderzoek naar de bekenloop en molenlocaties Ucheler en Englanderholt. (Geraadpleegd via <http://www.ugchelen.org/beken/simons.htm> op 18-7-2015).

⁶ Mondelinge mededeling H. Ummels.

⁷ www.watwaswaar.nl (Geraadpleegd op 21-7-2015).

deze betrouwbaarheidsdiscussies rondom de kaart van Leenen is mijns inziens aanvullend historisch onderzoek noodzakelijk.

12.5 Koppelsprengen

Op de kaart van M.J. de Man uit 1812 (afbeelding 12.6) is voor het eerst het oudste gedeelte van de Koppelsprengen gekarteerd. De eerste sprengringen, ook wel de Kleine Koppelsprengen genoemd, zijn waarschijnlijk al in het begin van de 17e eeuw gegraven. Deze sprengringen moesten de waterhoeveelheid van de Ugcheler Beek aanvullen, omdat er een tekort aan water bleek te zijn voor het aantal molens.⁸ Tussen 1812 en 1850 werd het sprengringengebied in zuidwestelijke richting flink uitgebreid om het debiet voor de molens aan de Ugcheler Beek verder te vergroten. Er werden in totaal zelfs ruim dertig sprengringen aangekoppeld. Dit verklaart de naam Koppelsprengen. Vroeger werden deze sprengringen Moolse of Koolse sprengringen genoemd. Mool was een synoniem voor molen en Kool was een veel voorkomende familienaam in Ugchelen. Weer later, na de omschakeling van papierfabricage naar wasserijen, duikt de naam Bleeker-sprengen op.⁹

Het Koppelsprengenstelsel ligt aan de voet van de noordhelling van de zestig meter hoge Bakenberg, net ten oosten van de Hoenderloseweg. Het oorspronkelijke sprengringengebied van de Kleine Koppelsprengen bestond vroeger uit een moerasje, gevoed door kwel- en regenwater. De Kleine Koppelsprengen liggen op 35 m boven NAP in het midden van het dal. Tot begin 20e eeuw lagen de Koppelsprengen nog midden op de heidevelden. De gronden rondom dit sprengringengebied zijn in de periode 1930 tot 1950 bebost. De Koppelsprengen vormen een zeer omvangrijk sprengringengebied; volgens A.J. IJzerman (1982) waarschijnlijk het meest omvangrijke stelsel van Nederland.¹⁰

12.6 Rodolmwater contra schoon proceswater

Het proceswater voor de papierindustrie moest natuurlijk schoon zijn. Water dat verontreinigingen bevat kan alleen worden gebruikt voor de aandrijving van molens, maar is natuurlijk niet geschikt als proceswater voor papierfabricage en wasserijen.

Een aantal sprengringen van de Koppelsprengen leverden ijzerhoudend, rood gekleurd water. Vanaf de plaats waar deze zogenaamde rode- of rodolmsprengen samenkwamen met het ongekleurde (schone) water van de andere sprengringen werd midden door de beek een schot van planken geplaatst tot aan molen Altena. Op die manier werd het rode, ijzerhoudende water in de beekloop gescheiden van het ongekleurde water. Omstreeks 1916 werden deze rode sprengringen uiteindelijk afgedamd.¹¹

Behalve ijzerhoudend water ontving molen Altena vroeger ook water dat door de stroomopwaarts gelegen Hamermolen vervuild was doordat er 'gebruikt' papierwater op de beek

⁸ Es en Opmeer 2005. p. 7.

⁹ Cuppen 1982. p. 7.

¹⁰ Alewijk 1987.

¹¹ Hardonk 1968. pp. 45 en 46.

Afbeelding 12.7 Koppelsprengen (kaart: <http://kadviewer.kademo.nl> geraadpleegd op 14-07-2015)

geloosd werd. Net als bij het ijzerhoudende water werd het probleem opgelost door middel van een scheiding in de beekloop. Op een foto van wasserijmolen Altena rond 1930 is nog een scheidingsschot te zien in de bovenloop. De Oude Molen kon dan dankzij deze tweedeling in beekwater alleen het schone water uit de het beekgedeelte benedenstrooms van de Hamermolen gebruiken voor de papierfabricage.¹² Deze manier van water scheiden wordt ook wel het principe van een dubbele beekbedding genoemd.¹³

12.7 Karrensporen

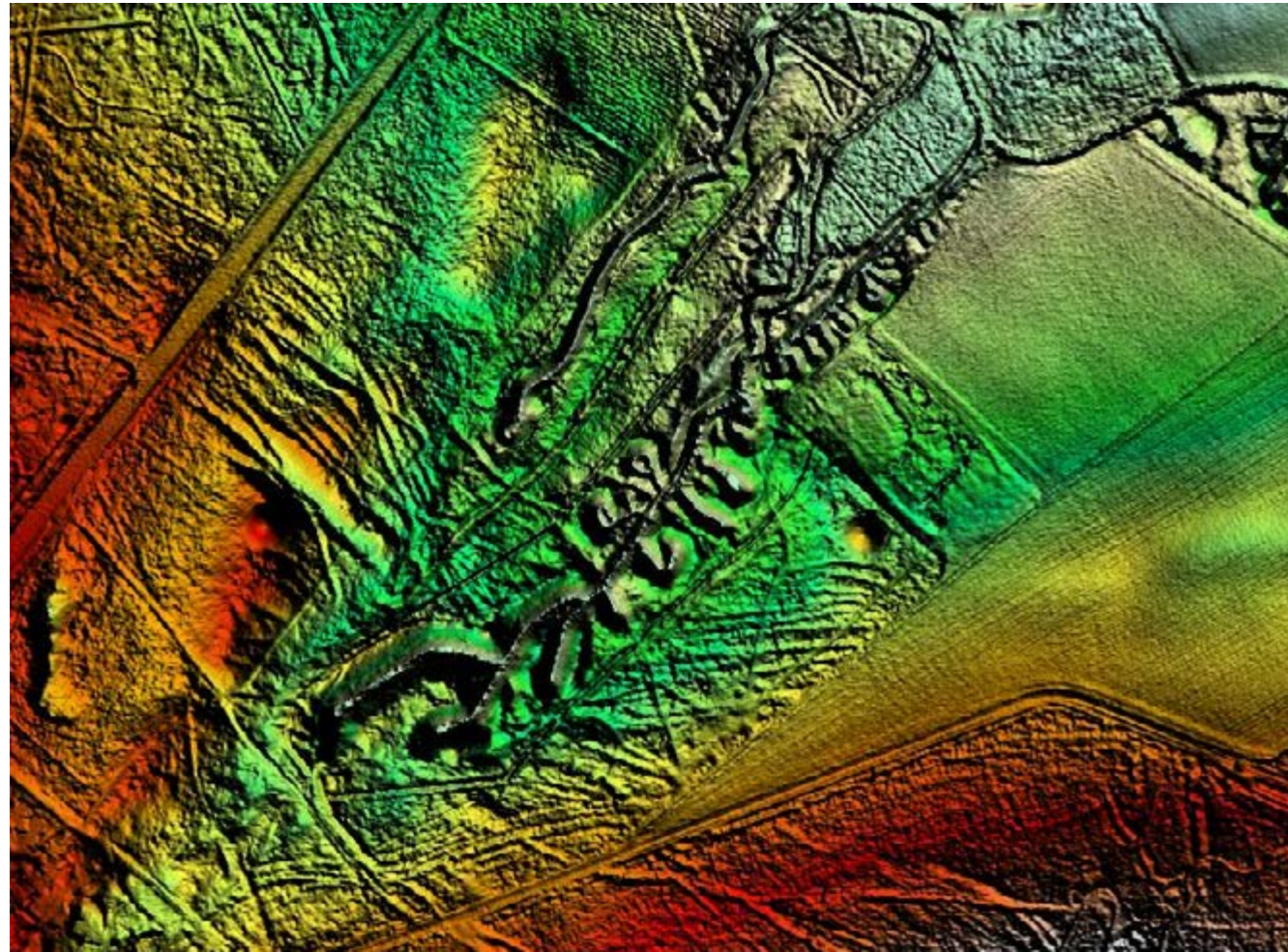
Voor de aanleg van de meest zuidwestelijk gelegen sprengringen liepen er karrensporen tot in het begin van de 19e eeuw van oost naar noordwest. Dat betekent dat de laagte ter hoogte van deze sprengringen in die tijd geen moeras was. Men kon hier immers het dal met paard en wagen oversteken.

¹² Kers 2012. p. 11.

¹³ Ummels, artikel De oude Molen of Altena.

Afbeelding 12.8 Molen Altena met molengoot met houten scheidingsschot (foto: W. Kers)

Afbeelding 12.10 AHN2 Hillshade Reliëf 50 cm: De karrensporen zijn duidelijk zichtbaar net ten oosten en ten westen van de Koppelsprengen (bron: <http://www.arcgis.com> geraadpleegd 14-07-2015)

Deze karrensporen maakten deel uit van de weg door Zutphen, Beekbergen, Hoog Buurlo en Stroe in de richting van Voorthuizen en Amersfoort. Deze weg werd in ieder geval in de 16e eeuw al gebruikt. Maar mogelijk is deze historische weg al veel ouder.¹⁴

Aan de noordwestzijde van de Koppelsprengen zijn de karrensporen nog goed zichtbaar. Het bospad, dat haaks op deze karrensporen ligt, golft als het ware mee daar waar wandelpad en karrensporen elkaar kruisen.

12.8 Wallen als waterkering

De Koppelsprengen zijn in het zuidwesten rondom omgeven door greppels en aarden wallen met een hoogte van circa 50 tot 80 cm. Deze kaden vormen tevens voor een gedeelte de kadastrale grens rondom de sprengen. Vroeger hadden deze wallen in de eerste plaats een waterkerende functie. Vuil en zuur hemelwater en/of smeltwater dat van de Bakenberg afstroomde richting de sprengen mocht niet in de sprengenspreng beelden. Dat zou de waterkwaliteit voor de papierfabricage negatief beïnvloeden.

"In 1828 werd door een aantal papiermakers aan de geërfden verzocht om een sloot met wal te graven langs de koppen van de sprengen bij De Bakenberg. Dit om het smeltwater,

Afbeelding 12.9 Tussen de twee zwarte lijnen kruist een karrenspoor het wandelpad (foto: L. Rondeboom)

dat bij plotselinge dooi niet in de bevroren ondergrond kon wegzakken, te kunnen afleiden. Op het van de heuvels komende vuile regen- en sneeuwwater waren de papiermakers niet gesteld".¹⁵

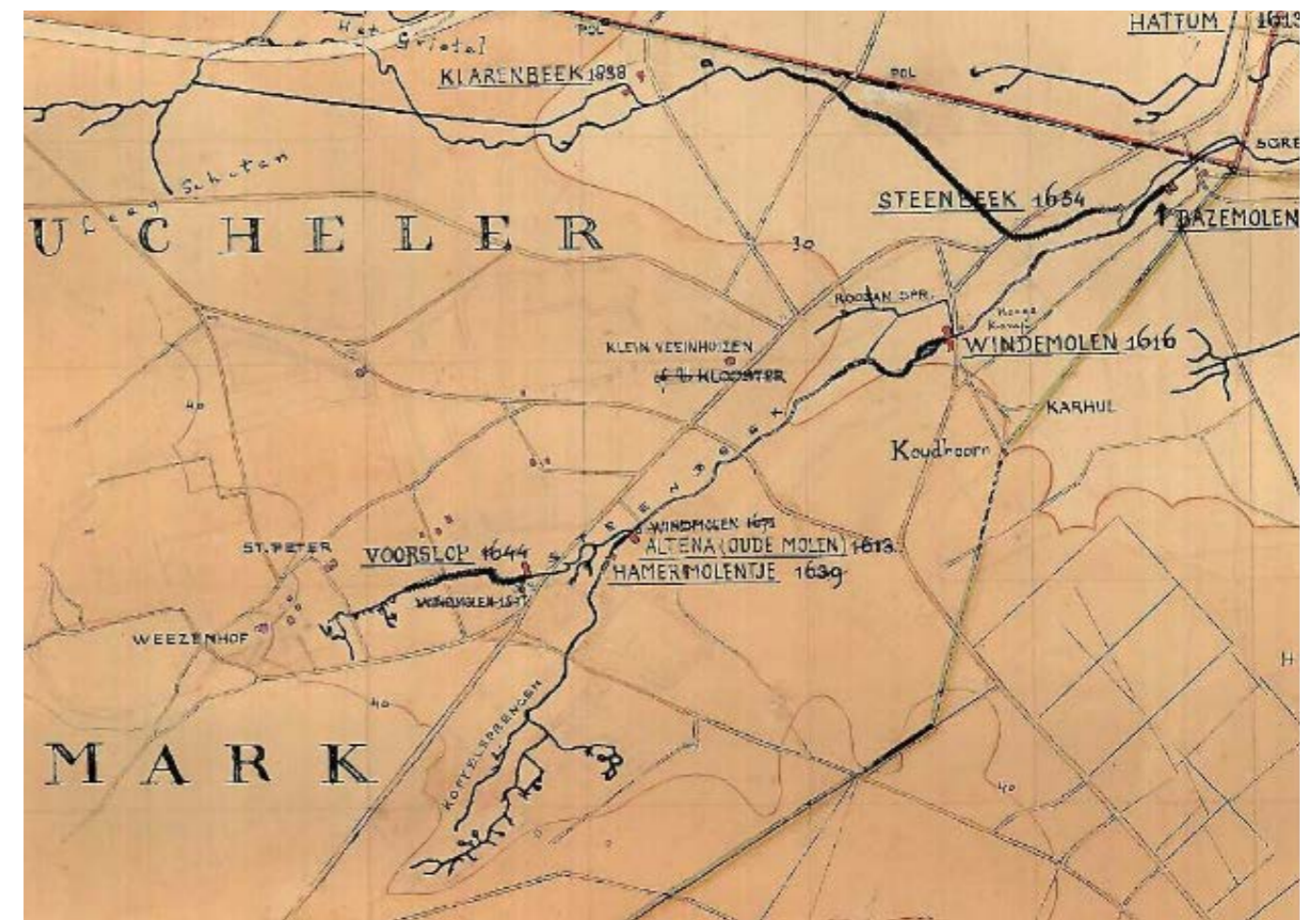
¹⁵ Hardonk, 1968. p. 139.

Afbeelding 12.11 Rechts van de bemoste wal ligt de greppel (foto: L. Rondeboom)

Afbeelding 12.12 De aarden wallen rondom de sprengen zijn geel gemarkeerd (bron: <http://kadviewer.kademo.nl/> geraadpleegd op 14-07-2015)

Afbeelding 12.13 Kaart Moerman 1933 met de molens Altena, Hamermolentje en Voorslop

12.9 Twee beken en drie watermolens

Ten zuidwesten van Ugchelen werden in het begin van de 17e eeuw op korte afstand van elkaar drie papiermolens gebouwd of gelegd. De Oude Molen (Altena), Het Voorslop (de Nieuwe Molen) en de Hamermolen.

Het feit dat het hier om papiermolens gaat verklaart dat er op deze drie molenplaatsen geen wijers of stuwmeertjes aanwezig zijn. Wijers worden vooral aangetroffen bij molens

die meer waterkracht nodig hadden zoals korenmolens en kopermolens. De papiermolens werkten vrijwel continue en hadden weinig kracht nodig om de stamper van de hamerbakken in beweging te brengen.¹⁶

De aanleiding voor het bouwen van papiermolens, aan het einde van de 16e eeuw in Zuid-Holland en in het begin van de

¹⁶ Hagens 1998. p. 94.

¹⁴ Horsten 2005. p. 110 blad 5 west.

Afbeelding 12.14 Altena geschilderd door R. Nijhof (bron: kopie uit collectie H. Ummels)

17e eeuw op de Veluwe, was gelegen in het feit dat tijdens de Tachtigjarige Oorlog (1568-1648) de papierhandelaren uit Antwerpen niet meer konden leveren aan Holland. Tijdens de Tachtigjarige Oorlog verplaatste het centrum van de papierhandel zich van Antwerpen naar Amsterdam. Naar aanleiding hiervan ging Holland nu zelf papier produceren.¹⁷

12.10 De Oude Molen (later Molen Altana)

De Oude Molen was de eerste papiermolen aan de rand van de Ugcheler Marke en werd gelegd op de Steenbeek.¹⁸ Op 9 februari 1613 krijgen Martin Orges en zijn vrouw Gertgen Schutten van de Gelderse Rekenkamer een erfpachtcontract voor het gebruik van het water voor een papiermolen in Ugchelen. Jacob Jacobs, een stiefzoon van Martin Orges, krijgt de erfpacht voor de grond om er een molen te bouwen. Deze molen werd gelegd in 1613.¹⁹ De oude Molen is van 1613 tot 1876 gebruikt als papiermolen. In 1876 is deze molen afgebrand en in 1880 herbouwd. Vanaf 1880 werd de herbouwde molen gebruikt als wasserij en heette voortaan de Molen van Altana.²⁰

Door de bouw van de nieuwe molen Het Voorslop in 1646, waarbij de onderbeek moest worden verdiept, werd de Molen Altana 'berooft' van een deel van zijn verval. Altana gebruikte daarna het water van de Steenbeek door dit uit te laten komen op het 'halve rad'. Een tweede beek werd in 1644 door de molen van Altana benut. Na de bouw van de Hamermolen, die bovenstrooms lag, werd ook het water van de Koppelsprengen boven op het rad van de Oude Molen gebracht.²¹

In 1910 werd de wasserij gemoderniseerd tot stoomwasserij. Deze stoomwasserij is, tot zijn dood in 1957, door H.J. Preller geleid. In 1993 is het gebouwencomplex van wasserij Altana helaas door brand verwoest en niet meer als zodanig

¹⁷ Ummels, H. mondelinge mededeling.

¹⁸ Hagens 1998, p. 291.

¹⁹ Hardonk 1968, p.138.

²⁰ Kers, 2012, pp. 4 en 5.

²¹ Menke e.a., 2007, pp. 56 en 57 en Hagens, 1998, p. 291.

Afbeelding 12.15 De voormalige garage van molen Altana (foto: L. Rondeboom)

herbouwd. Op de plaats van de oude watermolen staat nu een woonhuis.

Chronologisch overzicht van eigenaren en/of pachters van De Oude Molen (later Molen Altana) en van andere belangrijke gebeurtenissen in de geschiedenis van deze molen:²²

1613	Jacob Jacobs - molen gelegd, eigenaar en papiermaker
1648	Daniel Jacob Schut - eigenaar en papiermaker
1698	Reyder en Gerrit Schut - eigenaren en papiermakers
1715	Jan Aart Jochem Schut - eigenaar en papiermaker
1730	Barthold te Water - papiermakersknecht
1739	Daniel Jansen Schut - eigenaar en papiermaker
1752	Arent Klaas Daniels Schut - papiermaker
1781	Hilletje Schut - eigenaresse
1797	Jacob Arents Schut - eigenaar en papiermaker
1801	Marten van Delden - pachter en papiermaker
1815	Teunis Sanders - pachter en papiermaker
1843	Jan Terwel - eigenaar en papiermaker
1873	Johannes Lambertus van Delden - papiermaker
1876	Oude Molen afgebrand
1880	Herbouwd als wasserij Altana
1891	Johan Gottlieb Preller - eigenaar van de wasserij
1917	Franciscus Maria Nicolaas Preller en Herman Joseph Preller - eigenaren
1927	Hermanus Nieuwenhuis en Hermina Aleida Jochems - eigenaren
1957	Henricus Antonius Preller - eigenaar
1992	C. Hafkamp - eigenaar
1993	molen door brand verwoest

²² Kers 2012, pp. 5-13.

Afbeelding 12.16 Links: Altana draait hier op het hele en op het halve rad (foto: W. Kers); Rechts: molengoot Altana (foto: L. Rondeboom).

Afbeelding 12.17 Nieuw woonhuis op historische molenplaats Altana (foto: L. Rondeboom)

Afbeelding 12.18 Foto papierfabriek Van Houtum & Palm, 1959 (foto: <http://members.chello.nl/~j.nikkels/gen/papier/ugchelen.html#voorslop>)

12.11 Molen Het Voorslop

Molen Het Voorslop is gebouwd in 1646 door Jacob Jacobs. Hij kreeg op 10 oktober 1644 een stuk grond gelegen aan de Steenbeek in erfpacht om er een papiermolen te bouwen. Aanvankelijk heette deze molen de Nieuwe Molen of ook wel de Bovenste Molen. In de 18e eeuw werden deze namen vervangen door Het Voorslop. De naam Voorslop is waarschijnlijk afkomstig van Vorssenslodt of kikkerpoel. Het zal een moerassig stuk grond geweest zijn. Vanaf 1879 worden er in Het Voorslop bankbiljetten gedrukt voor de Nederlandsche Bank en de Javasche Bank. Tot op de dag van vandaag wordt er nog altijd papiergeld gedrukt. Tot 1921 waren er, naast de machinale papierbereiding, nog hamerbakken in bedrijf ten behoeve van het vervaardigen van handgeschept papier. De plaatsing van een stoommachine in 1921 maakte hieraan een einde.²³ De sprengen van de Steenbeek, ook wel de Van Houtum-sprengen genoemd, hebben tot in de jaren zestig van de vorige eeuw het productiewater voor de papierfabricage geleverd. Maar omdat er steeds meer water en water van een betere kwaliteit nodig was, ging men over tot het winnen van grondwater door middel van dieptebronnen op de Kooiberg.²⁴ In de periode 1844 tot 1978 werd er door opvolgende generaties uit het geslacht Van Houtum papier geproduceerd. Vanaf 1921 is Van Houtum gefuseerd met de gebroeders Palm. Vanaf die tijd gaat het bedrijf verder onder de naam N.V. Papierfabrieken Van Houtum & Palm.²⁵ De familie van Houtum en de familie Palm verkopen in 1978 het bedrijf aan de Nederlandse Bank. Tenslotte wordt de productie van bankbiljetten vanaf 2000 voortgezet door Arjo Wiggins

²³ Hagens 1998. p. 296.

²⁴ Kers 2014. p. 26.

²⁵ Kers 2014. p. 10.

Security B.V. Helaas zijn er geen afbeeldingen meer van de oorspronkelijke watermolen Het Voorslop.

Chronologisch overzicht van eigenaren van molen Het Voorslop en van andere belangrijke gebeurtenissen in de geschiedenis van deze molen:²⁶

1646	Jacob Jacobs - molen gelegd en eigenaar
1653	Daniel Jacobs Schut - papiermolen gelegd
1682	Derck Daniels Schut - eigenaar en papiermaker
1721	Jan Gerritse Hissink - eigenaar en papiermaker
1733	Jan Derks en Cornelia Schut - eigenaren en papiermakers
1766	Harmen Jansen Kop - pachter en papiermaker
1778	Harmen Kop - eigenaar
1782	Jannes en Gerrit Kop - eigenaren en papiermakers
1822	Lipman van Rees - eigenaar en papiermaker
1841	Afgebrand
1842	Frans Dikschei - koopt de verbrande percelen en bouwt de molen weer op
1844	Jan van Houtum - eigenaar en papiermaker
1900	Arnoldus van Houtum - eigenaar en papiermaker
1921	Fusie met de Gebr. Palm van de Brouwersmolen Papierfabriek Van Houtum en Palm (VHP)
1915-1978	Jacob en Jan van Houtum - directeuren
1978	verkoop aan De Nederlandsche Bank
2010	overname VHP door Arjo Wiggins Security (AWS)

²⁶ Papiermolens aan de Ugchelse Beek en de Winkewijert. (Geraadpleegd via <http://members.chello.nl/~j.nikkels/gen/papier/ugchelen.html#hamermolen> op 15-7-2015)

Afbeelding 12.19 Hamermolen (foto: L. Rondeboom)

12.12 De Nieuwe Molen of Hamermolen

Jacob Jacobs, krijgt op 7 december 1639 erfpacht van de Gelderse Rekenkamer "van een beecksken bequaem sijnde om een kleijn pampiermoelentgen daer op te leggen". Dit water heeft betrekking op de tegenwoordige Koppelsprengen. Op 10 oktober 1644 verklaren Jacob Jacobs en zijn vrouw Jenneken Reijntgens dat zij van de Ucheler Marke in erfpacht hebben ontvangen: "Een ledige plaetse van omtrent een mudde gesays landts opte Ucheler beek boven onsen meulen gelegen, om aldaar enen nijen doch gheen Coornmuelen te setten". Hiermee is de stichting in 1644 van de Nieuwe Molen, later bekend als de Hamermolen, een feit.²⁷ De Hamermolen werd in het begin van de 19e eeuw aangedreven door de 'nieuwe Moolsche sprengen'. Volgens Hardonk liep het water van de Kleine Koppelsprengen in die tijd niet op het molenrad van de Hamermolen, omdat in die periode dit sprengstelsel in verval geraakte en daarom werd het water van de Kleine Koppelsprengen een tijdlang niet meer benut.²⁸

De naam Hamermolen verwijst naar de papierfabricage. De grondstof voor het handgeschepte papier was een vezelpulp gemaakt van lompen. De lapjes stof werden in bakken met water tot losse vezels gestampt met behulp van hamers die aangedreven werden door de molen.²⁹ In de periode 1850 tot 1861 is de Hamermolen, naast papiermakerij ook in bedrijf als korenmolen. In 1871 brandde de molen af. Tegen 1900 brandde de molen opnieuw af en dit betekende het einde van de papierfabricage op deze plaats. In 1905 werd de Hamermolen herbouwd als wasserij in opdracht van de heer F.M.N. Preller. (eveneens eigenaar van molen Altena).³⁰

²⁷ www.ugchelen.org/hamermolen/Hamermolen. (Geraadpleegd 30-7-2015).

²⁸ Hardonk 1968. p. 143.

²⁹ www.waterradmolens.nl (Geraadpleegd 30-7-2015).

³⁰ Hagens 1998. p.294.

Chronologisch overzicht van eigenaren en bewoners van de Hamermolen en van andere belangrijke gebeurtenissen in de geschiedenis van deze molen:^{31 32}

1644	Jacob Jacobs - molen gelegd en het water in pacht, papiermaker
1646	Daniel Jacobs Schut - eigenaar en papiermaker
1682	Jan Daniels Schut - eigenaar en papiermaker
1710	Daniel Jansen Schut - papiermaker (eigenaar 1716)
1750	Arent Klaas Daniels Schut - eigenaar en papiermaker
1795	Christina Schut - eigenaresse
1797	Peter en Arend Claas van Asselt - eigenaar en papiermaker
1827	Arend Klaas van Asselt en Sander Sanders - papiermakers
1828	Jan van Asselt - papiermaker
1849	Jan Geerlings - eigenaar (runmolen en korenmolen)
1859	Peter Kok Ankersmit - eigenaar
1859	Arnoldus Pieters - pachter
1866	Herman Geurts - eigenaar
1871	Afgebrand
1900	Wederom afgebrand
1905	Herbouw molen door F.M.N. Preller
1927	Hermanus Nieuwenhuis - eigenaar
1960	Einde wasserijgebruik door dhr. en mevr. Nieuwenhuis
1989	Horeca bestemming - eigenaren dhr. en mevr. Jochems
1993	Hotel en pension - eigenaren W. Kozijn en E. Kozijn-Pots
2000	Verbouw en renovatie - eigenaren N. Bezuur en I. van Rossum

³¹ Papiermolens aan de Ugchelse Beek en de Winkewijert. (Geraadpleegd via <http://members.chello.nl/~j.nikkels/gen/papier/ugchelen.html#hamermolen> op 15-7-2015)

³² Kers 2013.

Afbeelding 12.20 Waterrad Hamermolen (foto: L. Rondeboom)

Afbeelding 12.21 Hamermolen geschilderd door R. Nijhof (bron: kopie uit collectie H. Ummels)

12.13 De vervallen bovenloop van de Oude Beek

Zoals in de inleiding al aangekondigd heb ik nog een uitstapje gemaakt naar het stelsel van de Oude Beek bij Beekbergen. Daar ben ik op zoek gegaan naar relictten van de vervallen bovenloop.

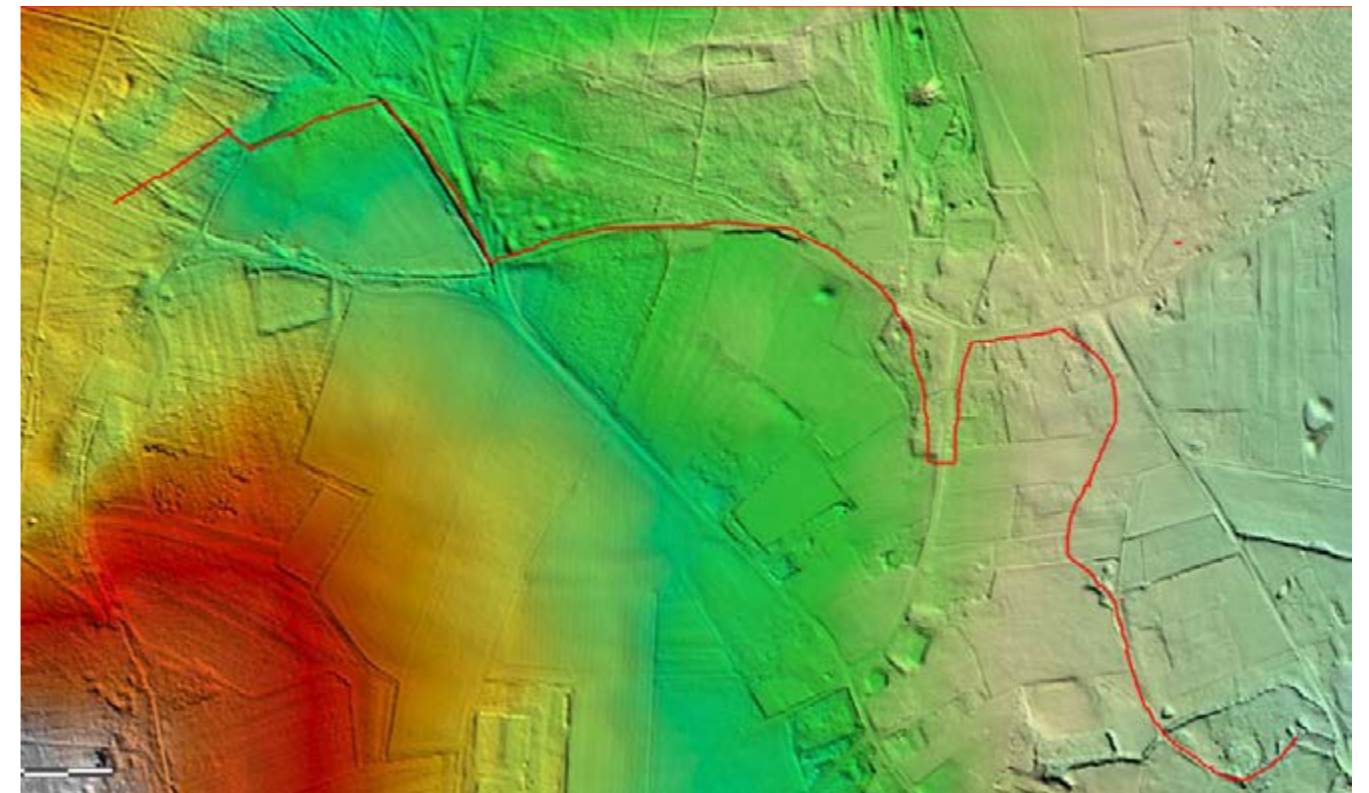
De sprengen van de Oude Beek liggen ter hoogte van de Mariahoeve (zie afbeelding 12.23). Op de kaart van Willem Leenen uit 1748 (afbeelding 12.22) begint de bovenloop echter een stuk westelijker in het Engelandersholt. Het tracé van de vervallen bovenloop loopt parallel met de noordgrens

Afbeelding 12.22 Kaart Willem Leenen 1748 met links van de sprengenkoppen de vervallen bovenloop van de Oude Beek (bron: www.geheugenvanapeldoorn.nl geraadpleegd 01-08-2015)

Afbeelding 12.23 De vervallen bovenloop van de Oude Beek is in blauw weergegeven (bron: <http://kadviewer.kademo.nl/> geraadpleegd op 14-07-2015)

Afbeelding 12.24 AHN2-kaart met de vervallen bovenloop van de Oude Beek in rood weergegeven (bron: <http://www.arcgis.com> geraadpleegd 14-07-2015)

van de (voormalige) enkgronden. In het terrein zijn wel oude en verlaten wegen zichtbaar op de plaatsen waar de bovenloop heeft gestroomd, maar het beekprofiel zelf is niet goed traceerbaar.

Het tracé van de vervallen waterleiding levert een aflopende reeks NAP hoogten van 34 meter tot 25 meter boven NAP op. Het begin van deze oude beekloop ligt op de oostflank van de Bakenberg, net ten noordwesten van de Engelandrenk, en loopt een stukje parallel met de oude hoge enkwal en de noordgrens van de enkgronden. Mogelijk had deze vervallen waterleiding de functie van het omleiden van zuur water dat van de heide afstroomde en kwam dit water daardoor niet op de Engelandrenk.

Literatuur

Alewijk, G.L.N. van, R. de Vos, 1987: Een inventarisatie van schietmotten en kokerjuffers uit bronbeken en sprengen op de Veluwezoom. Amsterdam, UvA.

Cuppen, H., 1982: Een beschrijving van de historie en planten- en dierenwereld van het gebied van de Koppelsprengen te Ugchelen. Opgenomen in Wijerd 3 (2) : 7-13.

Es, E. van en P. Opmeer, 2005: Cultuurhistorische analyse Ugchelen. Gemeente Apeldoorn.

Hagens, H., 1998: *Op kracht van stromend water*. Hengelo.

Hardonk, R., 1968: *Koornmullenaers, Pampiermaeckers En Coperslaghers*. Historisch museum Moerman, Apeldoorn.

Horsten, F., 2005: *Doorgaande wegen in Nederland, 16e tot 19e eeuw*. Amsterdam.

Kers, W. 2012: *Rondom De Oude Molen Altena*. Commissie Water Dorpsraad Ugchelen, Ugchelen.

Kers, W. 2013: *Rondom de Nieuwe Molen of Hamermolen en de Koppelsprengen*. Commissie Water Dorpsraad Ugchelen, Ugchelen.

Kers, W. 2014: *Rondom 't Voorslop*. Commissie Water Dorpsraad Ugchelen, Ugchelen.

Koeman, S.M. 2013: *Bureauonderzoek en Inventariserend Veldonderzoek, verkennende fase: Natuurgebied Het Leesten te Ugchelen*. Archeodienst, Zevenaar.
Menke, H. H. Renes, G. Smid, P. Stork. 2007: *Veluwse beken en sprengen, een uniek landschap*. Utrecht.

Voorn, H. 1985: *De Papiermolens in de provincie Gelderland, alsmede in Overijssel en Limburg*. Vereniging van Nederlandse papier- en kartonfabrieken, Haarlem.

Dankwoord

Wim Kers wil ik nadrukkelijk bedanken omdat hij mij, als ‘bekenner’ uit Ugchelen, zeer goed op weg heeft geholpen. Ook zijn boeken over de Ugchelse sprengen en molens vormden voor mij een inhoudelijke springplank voor mijn duik in de papiergeschiedenis van dit buurtschap. De heer Huub Ummels dank ik voor het ter beschikking stellen van diverse digitale bestanden over dit onderwerp en zijn mondelinge toelichting. Henri Slijkhuis, hoofdredacteur bij de Bekenstichting, bedank ik voor zijn tips en opmerkingen. Tenslotte bedank ik Cisca van der Genugten voor haar suggestie om ook de vervallen bovenloop van de Oude Beek te belichten.

13 Het Engelandersholt in de Tweede Wereldoorlog

Coert Munk

13.1 Inleiding

Alle jaren uit het verleden van het Engelandersholt hebben op de één of andere wijze hun sporen nagelaten, vaak nog zichtbaar. Een bijzonder hoofdstuk daarvan betreft de geschiedenis van het gebied in de Tweede Wereldoorlog. In dit hoofdstuk zijn de uitkomsten van een bureauonderzoek (met enig veldwerk) opgenomen. Een aantal onderdelen leent zich voor een verdere verdieping, bijvoorbeeld in een studie door een stagiair van een middelbare of hogere beroepsopleiding. Voor dit hoofdstuk is veel gebruik gemaakt van de dagboeken van Van Houtum (zie kader). Ook is informatie gehaald uit het standaardwerk van dr. L. de Jong getiteld ‘Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog’.¹ De plaatsnaam Beekbergen wordt daar op verschillende plaatsen genoemd. Bij het zoeken naar andere aanknopingspunten bleek dat bijvoorbeeld de plaatsnaam Hoenderloo in De Jongs geschiedschrijving niet voorkomt, althans niet in het topografische register. Dit is opvallend omdat een geschiedschrijving over de geschiedenis van Hoenderloo in de oorlog wel elders is gepubliceerd.² Die publicatie(s) geven geen aanknopingspunten die van belang zijn voor dit hoofdstuk.

In deze beschrijving van de geschiedenis is vaak over meer geschreven dan het gebied Engelandersholt in strikte zin. Dat is vooral ook gedaan om een koppeling te blijven houden met de gebeurtenissen in de regio.

In de komende paragrafen wordt zo chronologisch mogelijk de ontwikkelingen binnen het Engelandersholt in de Tweede Wereldoorlog geschetst. Door de paragrafen heen zijn in kaders verhalen over musea en monumenten opgenomen die herinneren aan de tweede wereldoorlog in het gebied.

13.2 De eerste Duitsers

Het begin van de Tweede Wereldoorlog op de noordelijke Veluwe en rond Beekbergen verloopt betrekkelijk rustig.³ De oorlog op de Veluwe concentreert zich met name in het zuidwesten van het gebied, om precies te zijn op en rond de Grebbeberg. De hoofdmacht van de Duitse 227ste *Infanterie-Division* sloeg op 11 mei 1940 een noodbrug over het Apeldoorns Kanaal ten oosten van Beekbergen en kon vervolgens westwaarts oprukken, onder meer in de richting van de Grebbeberg.

Op die elfde mei schrijft Van Houtum in zijn dagboek: “*De hele nacht horen wij zwaar motorgeronk. Voornamelijk van*

In het najaar van 2014 las ik een oproep in het plaatselijk krantje ‘De Bron’ in mijn dorp Ugchelen over een project van Probos. Het betrof een onderzoek dat moest resulteren in een beschrijving van de Engelandersholt, net zuidelijk van mijn woongebied. Ik ben van na de oorlog en op de helft van de vorige eeuw geboren. Sinds mijn middelbare schooltijd ben ik hobbymatig met oude militaire luchtvaart en vooral die van de Tweede Wereldoorlog bezig. Schrijvend, onderzoekend, vliegend en nog veel meer. Omdat mij meerdere raakvlakken tussen de hobby en het uit te voeren onderzoek te binnen schoten, heb ik me aangemeld. Eén van de bijzondere aspecten van dit onderzoek vind ik met name ook het experiment, om een onderzoek dat vaak door professionals en dito bureaus wordt uitgevoerd, nu met amateurs uit te proberen. Naar die uitkomst ben ik vooral ook erg benieuwd. Mijn zoektocht naar wat er net ten zuiden van mijn woonomgeving is gebeurd in de Tweede Wereldoorlog was een erg leuke. Het heeft mij nieuwe kennis over het gebied opgeleverd en extra informatie gegeven voor een ander onderzoek dat ik met één van m’n vrienden uitvoer, de niet meer bestaande vliegvelden. Al met al een leuk project!⁴

Coert Munk

transportvliegtuigen. Er gaan geruchten dat het Duitse landleger zich al in Beekbergen bevindt. Dit beperkt zich tot veertig parachutisten. Zij vorderen levensmiddelen en betalen of met Nederlands of met Duits geld. Zij rijden naar Ugchelen en passeren om 10.30 uur in richting Hoenderloo”.

De meest voor de hand liggende route zal de weg van Beekbergen naar de Heidehof zijn geweest, die door het Engelandersholt voert. Na de capitulatie wordt de invloed van de Duitse bezettingmacht geleidelijk meer voelbaar. Op maandag 27 januari 1941 wordt door Van Houtum gemeld dat de Duitsers in Hoenderloo de toren van het hoofdgebouw van de Stichting te Hoenderloo hebben gevorderd om die te gebruiken als uitkijkpost. Daarnaast wordt beslag gelegd op de drie grote bossen Spelderholt, het Leesten en het Ugchelse Bos. Doel is deze voor schietoefeningen te gebruiken. Het wandelen in deze bossen is nog niet verboden. Dit is anders met de zogenaamde Varkensbaan (ten noorden van Hoenderloo). Zelfs het bospersoneel mag er niet zonder vergunning komen. De Duitsers slopen de afrastering (10 kilometer) van

¹ De Jong, 1969-1991.

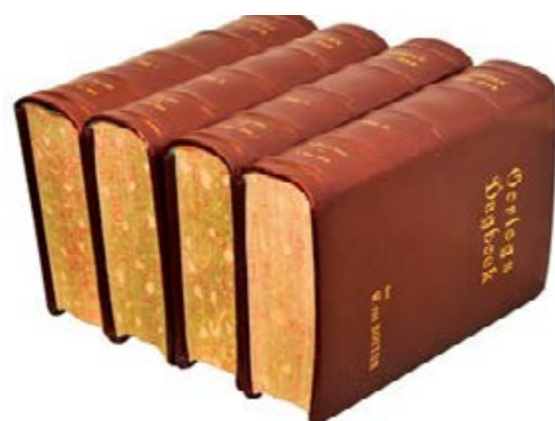
² Peter A. Veldheer, Tussen “Truppenplatz” en “Fliegerhorst” 1940-1945, de veelbewogen geschiedenis van het dorp Hoenderloo tijdens de Tweede Wereldoorlog.

³ De Jong, 1969-1991. Deel 3 p. 189.

⁴ Dit hoofdstuk is mede tot stand gekomen door de samenwerking met Willem Kuijpers, die zich aanvankelijk stortte op dit gedeelte van de beschrijving van ‘Het verborgen verleden van het Engelandersholt’ en René Broere en Matthijs Hermkens van het Museum Collectie ‘40-’45 in Beekbergen.

Eén van de belangrijke aanknopingspunten voor het beschrijven van de geschiedenis van het Engelandersholt gedurende de Tweede Wereldoorlog zijn de dagboeken van Willem van Houtum. Deze bevinden zich in CODA in Apeldoorn. Willem is geboren in 1921 en was bijna twintig jaar oud bij het begin van de oorlog. Hij was zoon van een bekende papierfabrikant in Apeldoorn en Ugchelen en woonde aan de Hoenderloseweg 165 tegenover de papierfabriek. Het woonhuis lag net ten zuidwesten van de Hamermolen. In feite woonde Willem van Houtum in het onderzoeksgebied, waarover dit boek gaat, zodat het dagboek een goede basis vormt voor de geschiedschrijving van het Engelandersholt in de Tweede Wereldoorlog. Zijn dagboeken werden vrijwel dagelijks bijgehouden. Willem maakte aantekeningen op kladpapiertjes die hij daarna, in net handschrift, uitwerkte in een dik boek met een leren band. Uiteindelijk vulde hij vier lijvige delen. Daarin vertelt hij op duizenden pagina's in foutloos Nederlands niet alleen over wat er in zijn directe omgeving gebeurde, maar ook over wat hij oppikte uit de illegale pers en radio.⁵ De website over de gebeurtenissen in

Apeldoorn en de oorlog heeft veelvuldig van deze bron uit de eerste hand gebruik gemaakt. In dit hoofdstuk wordt met grote regelmaat geciteerd uit de dagboeken.

Afbeelding 13.1 Oorlogsdagboeken van Willem van Houtum, foto: Collectie Gelderland. (<http://www.collectiegelderland.nl/verhalen/geschreven-in-de-oorlog/>)

dit bos. De arbeiders op de fabriek krijgen alle aangevraagde extra rantsoenkaarten en een biljet (niet aangevraagd) voor extra textielpunten.

13.3 Twee geallieerde bommen

Op maandag 16 juni 1941 legt Van Houtum in zijn dagboek het volgende over het Engelandersholt vast: *“Wij horen de hele nacht vliegtuiggeronk en zo nu en dan het inslaan van bommen. Twee vallen er om 1.30 uur vrij dichtbij. Op het vliegveld Deelen vallen negen bommen die twee startbanen vernielen. In de Harskamp zouden ook bommen zijn gevallen. In Apeldoorn is op enkele punten luchtalarm. Er gaan geruchten dat de kazernes zijn gebombardeerd. De politie (?) zou er alles afgezet hebben. 's Morgens fiets ik er langs maar van enige vernieling of afzetting is niets te merken. 's Middags ga ik de bomkraters van bovengenoemde twee bommen zoeken. Ik volg nauwkeurig de richting waarin deze volgens de nachtwacht zijn gevallen. Tenslotte rij ik de Nassauweg in Spelderholt in. Daar zie ik een grote ravage. Er zijn nog weinig mensen geweest. De kraters zijn moeilijk te vinden door de vele afgeknapt eiken- en dennenbomen die erover liggen. Bij de geringste windstoot vallen nog bommen om. Scherven zijn er bijna niet te vinden, alleen stukken van de vleugels. Op één staat duidelijk het gewicht en ander kenmerken. Hieruit is op te maken dat de bom 250 kilo weegt en van Engelse oorsprong is. De politie beweert echter dat het twee brandbommen van 75 kilo zijn. Dit is grote dwaasheid. Er komen nog enige burgers naar de verwoestingen (150 meter in omtrek) kijken. Het is tamelijk afgelegen zodat de politie het terrein niet afzet.”*

⁵ www.collectiegelderland.nl/verhalen/geschreven-in-de-oorlog/ (Geraadpleegd 13-9-2015)

13.4 Het leger van de 'V'

De beïnvloeding van de publieke opinie omvatte ook de Britse *V for Victory* campagne. Via de BBC Radio werd gepropageerd dat men overal V's op muren moest blijven schrijven. Aan het einde van juni 1941 werd een variant gemeld, de V in morse. Drie korte en een lange tik (ook het ritme van de inzet van Beethoven's Vijfde Symphonie). Het resulteerde in een propaganda-actie tot het oprichten van een fictieve 'mobilisatie' in het 'leger van de V'. De oproepen van de BBC leidden er op 19 juli 1941 toe dat onder meer in Beekbergen de straten en huizen zozeer vol gekalkt waren met V-tekens en corresponderende leuzen, dat de bevolking en de politie van de bezetter de opdracht kreeg alles weer te verwijderen. In Beekbergen (en Lichtenvoorde in de Achterhoek) moesten bovendien alle inwoners, die geen lid waren van de NSB, hun radiotoestel inleveren.⁶

13.5 Illegale boomkap

Uit Van Houtums dagboek blijkt op 17 februari 1942, dat: *“... de laatste weken veel burgers bij gebrek aan brandstof volstrekt willekeurig levende bomen hebben omgehakt. Zo werden alle bomen van het Westenenkerpark in Apeldoorn gekapt. Uit een bos bij Beekbergen zijn binnen een week duizend bomen op deze wijze verdwenen. De sneeuw is grotendeels door de dooi verdwenen. Wij betrappen 's middags twee jongens die achter het huis berken omzagen. Twee uur later zijn er weer anderen bezig. 's Avonds om 9 uur horen wij in de huiskamer een zwaar gekraak gevolgd door een doffe slag. In Apeldoorn zijn ruim tien burgers bezig met het omhakken van een hele berkensingel met bomen van 30 à 40 cm dik. Met behulp van de politie worden twee jongens op heterdaad betrapt. De bomen blijken veelal niet voor eigen gebruik, maar voor de verkoop te worden gekapt.”*

⁶ De Jong, 1969-1991. Deel 5 p. 145.

Vier dagen later meldt Van Houtum dat de houtdiefstallen in de gemeente Apeldoorn al zo zijn uitgebreid, dat de krant een waarschuwing afdrukt tegen dieven. Op één middag patrouilleren twee politieagenten in uniform en één in burger in de bossen rondom Ugchelen. Daarbij werden achttien mensen bekeurd, waarvan er tien hout wilden verkopen.

13.6 Fosforbommen

Op donderdag 8 april 1943 passeren om elf uur 's avonds Britse vliegtuigen. Van Houtum schrijft hierover: *“Het vliegtuiggeronk houdt drie kwartier aan. Er is weinig luchtafweer. Dit kan erop wijzen dat er veel Duitse nachtjagers in actie zijn. Om 11.45 uur cirkelt een vliegtuig rond en veroorzaakt een eigenaardig geluid. Hij draait boven ons huis bij tot we ineens een zware slag horen waarvan onze woning een ogenblik trilt. Iedereen denkt aan een neergestort vliegtuig. Ik loop onmiddellijk naar het raam. Ik zie in de richting Beekbergen een rode gloed. Ik kleed me direct aan en ga eerst naar mijn blokhoofd (Luchtbescherming). Deze vindt het niet nodig dat wij uitrukken. Ik besluit er zelf heen te gaan. Hij verbiedt het me echter. Het regent dat het giet. De rode gloed breidt zich snel uit. Het vliegtuig schijnt bij het kanaal te zijn neergestort. Onderweg zie ik in het bos van dr. J. Ooster [Engelandersholt 18] overal kleine vlammen tussen de bomen. Het blijken fosforbommen te zijn. Daarop besluit ik naar de woning van zijn ondergeschikte D.J. Hamer [Engelandersholt 22] te fietsen om deze van de bommen op de hoogte te stellen. In de oprijlaan ligt ook een fosforbom. Plotseling rijd ik in de takken van een half afgeknapt eikenboom. Ik krijg het idee dat er meer gebeurd is maar denk nog steeds aan een vliegtuig. Bij zijn huis aangekomen zie ik dat alle ruiten, kozijnen enzovoort uit de muren zijn gerukt. Alles is kapot. Ik zie voor het eerst in deze oorlog een vernield huis (muren en dak zijn nog wel intact). Ik word opnieuw bang door de stille eenzaamheid. Daardoor heb ik niet zo veel besef aan te kloppen, te schreeuwen of over de vensterbanken het huis binnen te lopen. De angst wordt nog vergroot door het vallen van een zware spar. Nog geen tien meter van me vandaan. Daarop besluit ik terug te gaan naar Ugchelen en hulp te halen. Ik ga naar de brandmeester Quartel en kom er overstuur aan en vertel alles. Op mijn mededeling dat Hamer en zijn vrouw dood kunnen zijn en dat ik er niet alleen meer naar toe durf wordt snel hulp gehaald. Enkele van de Geneeskundige Dienst van de Luchtbescherming worden geroepen. Tenslotte gaat Quartel met me mee. Eén van de anderen is naar Hamer gegaan en beide leven gelukkig nog. Zij zijn ongedeerd en zijn van schrik op zolder gekropen. Nu het daar zo gevaarlijk is gaan we ook naar dr. Ooster zelf. De regen en het afknappen van bomen houdt niet op. Wij gaan over de grote weg en komen al spoedig tot de ontdekking dat deze geheel versperd is. Wij zetten de fietsen aan de kant en gaan lopend verder. Ik kan niet voldoende beschrijven wat ik daar zie. Berkenbomen van 40 tot 50 centimeter liggen dwars over de weg. Weer anderen hangen of staan op het punt te vallen. Hier moet een zware bom zijn ingeslagen. Wij lopen door en klimmen voortdurend over boomstammen. Totdat we in een open ruimte aankomen. Wij zien in het duister overal korte witte strepen tot een zekere hoogte. Het zijn de stronken van afgeknapt bomen. Hierdoor denken we opnieuw aan een vliegtuig totdat één*

van ons een vrij grote krater naast de weg vindt. De krater is naar de uitwerking gering maar toch denken we nog aan een bom van twee ton. Overal in de omtrek liggen fosforbommen te branden. Door de regen is hun uitwerking gelukkig tot een minimum beperkt. Wij lopen door en moeten over meer bomen klauteren voordat de weg weer te zien is. We durven niet buiten de weg te lopen niet wetende wat daar nog kan liggen.”

“L. Quartel en ik gaan naar dr. Ooster. Daar zijn alle ruiten kapot. De ravage is niet zo groot. Zij zijn ook ongedeerd en schijnen minder onder de indruk want hij verkoopt genoeg grappen. We gaan weer terug en kijken op zijn verzoek nog naar de stallen of daar iets vernield is. Er zijn slechts drie ruiten stuk. Terwijl we op de weg lopen ontmoeten we de eerste mensen uit Beekbergen namelijk een dokter en de hoofdopzichter van de Heide-Maatschappij. Deze staan ook machteloos. Wij lopen nogmaals over de bomen en kunnen onze ogen haast niet geloven zoveel er vernield is. Hamer en zijn vrouw zijn intussen weer naar bed gegaan. Eerst kan ik hen niet vinden en loop automatisch naar boven maar vind tenslotte de kamer door hun hond. Ik vertel hun wat er precies gebeurd is en breng een boodschap van dr. Ooster over. Hun slaapkamer toont binnengestoven zand. Voor het vernielde raam hangt een vloerkleed. Ook zij zitten zonder licht. L. Quartel en ik willen daarna weer naar huis gaan maar blijven nog omdat er van richting Ugchelen twee auto's naderen. Door het zwaaien met mijn dynamolampje komen de auto's langzaam dichterbij. De voorste is een vrachtwagen van de Apeldoornse Luchtbescherming. De manschappen zullen de weg vrij maken. Daarachter bevindt zich een luxe auto met onder andere de Commissaris van Politie. Deze vraagt ons direct of er een boerderij is getroffen. Vervolgens moet ik hem de krater wijzen. Later arriveert ook een inspecteur van politie. Terwijl de opruimingsdienst een begin maakt met het werk staan wij nog met de chauffeur te praten. Totdat één van ons naar een boom wijst. Een zware berk valt om en dreigt op ons en de vrachtauto te vallen. Wij lopen weg maar de boom blijft gelukkig achter een ander stek. Hieruit blijkt voldoende hoe gevaarlijk het daar in de storm en regen is. Wij besluiten nu maar naar huis te gaan. Het is al half twee en ik ben vrij moe. Alle kleren zijn door- nat.”

“De volgende ochtend ga ik weer naar de bomtrechter kijken. De ravage is nog groter dan ik 's nachts had kunnen vermoeden. Er is een brisantbom (men spreekt over een torpedobom) ontploft. De wand is, naar uit scherven blijkt, nog geen halve centimeter dik. Het is een hard soort staal dat een klinkend geluid maakt. Het dak van het huis van Hamer aan het Engelandersholt 22 is zwaar beschadigd. Deze familie loopt nu meestal met de jas aan in de kamer. De brandweer uit Apeldoorn ruimt de fosforbommen op. Zij schijnen er al 15 te hebben gevonden. De Duitsers komen ook kijken. Er zijn 's nachts op drie plaatsen brandbommen gevallen. Op een plek liggen minstens 50 fosforbommen, op een andere plek honderden brandstaven. In Loenen liggen beide soorten brandbommen.”

13.7 Hulp aan onderduikers

In Apeldoorn werd op grote schaal valse bonkaarten gedrukt. In juni 1943 vermeldt De Jong in een hoofdstuk over hulp aan

onderduikers en saboterende ambtenaren het volgende: "Door het feit dat de nummers van de distributiekeringen niet op de inlegvellen vermeld stonden kan men dus op een Amsterdams inlegvel bijvoorbeeld in Winterswijk bonkaarten betrekken. Had Rauter zijn zin gekregen, dan zou per 1 februari 1944 het systeem ingevoerd zijn waardoor op het door het nummer van de distributiekering kenbaar gemaakte Amsterdamse inlegvel uitsluitend in Amsterdam en op het Winterswijkse uitsluitend in Winterswijk distributiebescheiden verstrekt mochten worden. De uitreiking van de tweede distributiestamkaart werd evenwel enkele maanden vertraagd: Niet begin februari maar pas medio juni 1944 werd zij in gebruik genomen. Vóórdien, namelijk in april, had het CDK noodinlegvellen uitgegeven die nog niet met de nummers van de distributiekeringen afgestempeld waren. Met dat al werd de illegaliteit door de invoering van die noodinlegvellen onaangenaam verrast. De LO had echter op dat moment een eigen onder-organisatie voor het namaken van identiteitspapieren, de zogenaamde Persoonsbewijzensectie of PBS (wij komen daarop nog terug) - deze PBS slaagde er in om bij Drukkerij Koen te Apeldoorn een groot aantal nagemaakte noodinlegvellen te laten drukken."

"Kritieker nog werd de situatie toen medio juni bekendgemaakt werd dat, hoewel nog lang niet alle couponnetjes van dat noodinlegvel gebruikt waren, eind juni een bij de tweede distributiestamkaart behorend nieuw inlegvel uitgereikt zou worden - het inlegvel met nummer! De leiding van de LO belegde onmiddellijk een bijeenkomst met die van de door Gerrit van der Veen opgerichte Persoonsbewijzencentralen en van de, naast de PBS door de LO opgerichte, Falsificatiecentrale. Afgesproken werd dat de Falsificatiecentrale zou zorgen voor foto's van het nieuwe inlegvel alsmede voor de op grond daarvan te maken tekeningen en clichés - de Persoonsbewijzencentralen nam het papier en het netwerk voor haar rekening. Weer was het Drukkerij Koen die de illegaliteit hielp: In vijfkleurendruk werden er nagemaakte inlegvellen vervaardigd. De bedoeling was een kwart miljoen te drukken, maar er waren pas 100.000 gereed toen opeens bericht kwam dat de *Sicherheitspolizei* begonnen was aan een systematisch onderzoek bij alle in Apeldoorn gevestigde drukkerijen. De Drukkerij Koen moest in razend tempo 'schoongemaakt' worden. De 100.000 vellen werden toen eerst met bakfietsen naar een pand in Apeldoorn overgebracht, vandaar naar een schuur bij Beekbergen, en vervolgens met een vrachtauto van de Nederlandse Arbeidsdienst door een Knokploeg naar een woning in Amsterdam-zuid getransporteerd. Daar moesten ze eerst nog elk het bijpassende nummerstempel van een van de distributiekeringen krijgen."

13.8 Seys-Inquart en het Spelderholt

Een volgende vermelding van Beekbergen in De Jongs geschiedschrijving gaat over de bouwnijverheid. Wie in Nederland een woning zocht, kon geen nieuwe vinden - een bestaande als regel ook niet of het moest er een zijn waar een Joods gezin had gewoond.⁷ In de jaren 1943 en 1944 lieten Seys-Inquart en zijn vriend Friedrich Wimmer een groot landhuis in Beekbergen verbouwen, teneinde daar bij

⁷ De Jong, 1969-1991. Deel 7 p. 113.

Monument Spelderholt Beekbergen

Het Park Spelderholt heeft gedurende de Tweede Wereldoorlog aan zowel Duitse als Nederlandse en geallieerde zijde een rol van belang gespeeld. Het verblijf van Seys-Inquart, bezoek(en) van Heinrich Himmler, maar ook de functie als onderkomen van ZKH Prins Bernhard en de bezoeken van ondermeer Generaal Foulkes zijn daarvan een voorbeeld. Ze werden eerder in dit hoofdstuk aangestipt.

Abbeelding 13.2 Kasteel Spelderholt (Foto Coert Munk)

een eventuele geallieerde landing hun intrek te kunnen nemen. Dat landhuis is Spelderholt, dat aan het begin van de eeuw gebouwd is en in 1908 opgeleverd werd aan opdrachtgever Louis Frederik Teixeira de Mattos.⁸ Van de plannen van Seys-Inquart om Spelderholt te verbouwen, wordt al op 7 januari 1943 melding gemaakt.⁹ De verbouwing was in juli 1944 al zo ver gevorderd, dat een speciaal gordijn werd besteld voor de douche die Seys-Inquart zou gaan gebruiken. Het landhuis Spelderholt was in september 1944, toen met *Operation Market Garden* de doorstoot uit Zuid Nederland naar de noordelijke provincies startte, nog niet voor bewoning gereed.

Blijkens brief van burgemeester Pont van 14 december 1943, Nr. 517/977, heeft de Duitse Weermacht ingaande 15 december 1943 een gedeelte ter grootte van 32.51.60 hectare van het grondbezit van de gemeente genaamd 'Spelderholt' gevorderd.¹⁰

Op donderdag 3 februari 1944 geeft Van Houtums dagboek aan: " 's Middags komt op kasteel Spelderholt in Beekbergen een auto met SS-politie aan. Even later staan op alle kruis-

⁸ Kijk op de website <http://www.parcspelderholt.nl/parc-spelderholt/parc/geschiedenis/> voor een beknopte samenvatting van de historie.

⁹ www.apeldoornendeoorlog.nl/bronnen/archivalia/oorlogskro-niek-van-apeldoorn/1943/ (Geraadpleegd 13-9-2015).

¹⁰ www.apeldoornendeoorlog.nl/bronnen/archivalia/oorlogskro-niek-van-apeldoorn/1943/ (Geraadpleegd 13-9-2015).

punten in de omgeving wachtposten, bestaande uit één of meer SS-mannen. Aan de hoofdweg naar het kasteel bevinden zich enige mitrailleurposten. Er gaan geruchten dat Göring zich op het kasteel bevindt. Iedere voorbijganger wordt door de schildwachten aangehouden. Ze moeten hun persoonsbewijs tonen. Mijn oom wordt met de auto aangehouden. Hij moet bovendien zeggen wat het doel van zijn tocht is. Later wordt bekend dat niet Göring maar Himmler zich in het kasteel ophoudt. Het is nu niet te verwonderen dat er zo'n grote bewaking is. Eén die de moord van miljoenen personen op zijn geweten heeft wordt bang." "Aan het einde van april 1944 (de 28e) verblijft Heinrich Himmler weer enkele nachten op het Spelderholt bij Beekbergen. Hij is rond 26 april gearriveerd. Deze moordenaar slaapt officieel in het kasteel maar in werkelijkheid in een streng bewaakt zomerhuisje in de buurt. Hij weet dus ook wat onderduiken is. De inwoners van Beekbergen zijn weer wat optimistischer over het lot van de negen Beekbergenaars. Deze zijn op 18 januari 1943 gearresteerd. Het schijnt dat één van hen audiëntie heeft aangevraagd bij Himmler. Volgens geruchten zullen aanstaande zondagavond alle telefoons in Apeldoorn worden geblokkeerd. Andere geruchten houden in dat er weer een razzia op militairen zal worden gehouden. De Duitsers zijn in een soort alarmtoestand. Hun verloven zijn ingetrokken. Schildwachten dragen het geweer schuin voor zich onder de arm." Zowel Reichskommissar Arthur Seys-Inquart als Friedrich Wimmer, Generalkommissar für Verwaltung und Justiz, hebben gedurende de hongervinter 1944-1945 in het Spelderholt gewoond. Zij hadden daar een luxe wagen, een grote Mercedes-Benz 770 Cabriolet, ter beschikking met het kenteken RK-1.¹¹

13.9 Prins Bernard en het Spelderholt

De wagen van Seys-Inquart werd met kenteken en al rond de bevrijding in gebruik genomen door Prins Bernhard.¹² Voor zijn vervoer door de lucht maakte de Prins daarnaast gebruik van een klein vliegveld, dat in Engeland lag. Daarover verderop meer details.

Van zijn Hoofdkwartier had hij de afdeling Binnenlandse Strijdkrachten (BS) ondergebracht in Paleis Het Loo in Apeldoorn. Dat was voornamelijk in gebruik bij het Canadese leger. De Prins zelf vestigde zich met enkele medewerkers in 'de villa in Beekbergen' zoals De Jong het Spelderholt in zijn vastlegging van de geschiedenis is blijven noemen. De beschrijving in De Jongs 'Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog' is over de gang van zaken rond het einde van de Tweede Wereldoorlog in Nederland duidelijk: dat is voor de Prins nogal teleurstellend verlopen. Van hogerhand aan geallieerde zijde was al meerdere malen aangegeven dat geen lid der BS gewapend betrokken zou zijn bij het ontwapenen van de Duitsers. Dat werd door de regionale commandanten van de BS als een jobstijding beschouwd. De Prins had in Ermelo, het eindpunt van de CID-verbinding (Centrale Inlichtingen Dienst), vernomen over

¹¹ De Jong, 1969-1991. Deel 10b p. 712.

¹² De Prins was met die Mercedes Benz op 5 mei 1945 ook naar Hotel "De Wereld" in Wageningen gereden <http://historiek.net/bernhard-de-prins-die-naar-indie-zou-komen/22584/>.

het telefoongesprek van Borghouts met Reichelt. De Prins had van J.J.F. Borghouts, plaatsvervangend commandant van de BS, vernomen, dat Borghouts in de nacht van 4 op 5 mei van luitenant-generaal P. Reichelt, de chef-staf van Oberbefehlshaber J. Blaskowitz, de toezegging had gehad dat de Duitse troepen zich bij de capitulatie rustig zouden houden. De Prins en Borghouts veronderstelden een grote taak voor de BS na de capitulatie van de Duitsers. Na het gesprek met Borghouts vertrok de Prins weer naar Beekbergen. In de loop van de avond verscheen daar Generaal Foulkes, die het bericht bracht van Montgomery met de strikte instructies dat alleen geallieerde militairen, niet de BS'ers, de wapens van de Duitsers in ontvangst mochten nemen. Protesten van de Prins baatten niet.¹³ De Prins wist van zijn al geruime tijd moeizame relatie met de Britse *Field Marshal* Montgomery en gaf uiteindelijk de instructies aan de leiding van de BS in Amsterdam door. Hij had geen zin in de feestelijkheden waaraan zijn staf zich overgaf en ging naar bed met de instructie dat men hem niet mocht wekken. Slechts een klein select groepje leden van de Binnenlandse Strijdkrachten, die door de Canadese generaal Foulkes of zijn vertegenwoordigers waren geautoriseerd, mocht wapens dragen. Deze gewapende BS-ers waren voorzien van Britse armbanden. Maar zij mochten dus geen Duitse soldaten aanhouden en ontwapenen. Desondanks heeft het merendeel van de BS-ers in Amsterdam, Rotterdam, Utrecht, etcetera, zich niets van de instructies aangetrokken en ging toch gewapend de straat op om Duitse soldaten te ontwapenen. Bekend is hun optreden tijdens het bevrijdingsfeest op de Dam in Amsterdam op 7 mei 1945, dat geresulteerd heeft in een bloedbad.¹⁴

Over de gang van zaken rond de bevrijding, de rol van de Prins en de BS is veel geschreven. Voor het onderzoek naar het verborgen verleden van het Engelderholt is dat verder niet van groot belang.

13.10 Het gebied in en na Operation Market Garden

Over Operatie Market Garden kan veel geschreven worden. Voor dit hoofdstuk wordt gebruik gemaakt van documentatie die werd geschreven door de Duitser Wilhelm Tieke (1923-2012). Tieke was lid van de Waffen-SS. Hij beschrijft de krijgsgeschiedenis van het *II. SS-Panzerkorps* met de *9. en 10. SS-Panzerdivision Hohenstaufen en Frundsberg*.¹⁵ Deze twee pantsersdivisies waren in 1943 belast met de verdediging van Zuid-Frankrijk en de Kanaalkust. In maart 1944 moesten ze als 'brandweer' naar Zuid Rusland. Eind juni keerden ze terug naar Frankrijk om Normandië te verdedigen, vooral bij Caen en Falaise, als onderdeel van de *7. Armee*. Na zes weken felle strijd moest het pantserskorps terugtrekken naar de Seine en de Belgisch-Nederlandse grens. De *10. SS-Panzerdivision* moest 4 september verzamelen ten westen van Maastricht

¹³ De Jong, 1969-1991. Deel 10b p. 1339.

¹⁴ www.anp-archieef.nl/page/2228856/nl (Geraadpleegd 13-9-2015).

¹⁵ Op het blog van Dr. Jan Brouwer op <http://www.kritischhistoricus.nl/414964211> citeert hij Wilhelm Tieke, *Im Feuersturm letzter Kriegsjahre, II. SS-Panzerkorps mit 9. und 10. SS-Division 'Hohenstaufen' und 'Frundsberg', Osnabrück 1975-1978*.

Exodus monument Beekbergen

Aan de rand van het onderzoeksgebied ligt het Exodus-monument. Het monument is op 25 september 2014 bij de kruising van de Arnhemseweg en de Engelandersweg in Beekbergen onthuld door drs. C.J.G.M. Berends, burgemeester van Apeldoorn en de heer F. Reinders, voorzitter van de Stichting evacuatie 1944-1945. Het ligt tegenover Hotel Restaurant 'De Smittenberg' en werd gemaakt naar een ontwerp van Ingrid Hamster Harris. Het monument is 3.70 m hoog en uitgevoerd in cortenstaal, de letters zijn uitgesneden en daarachter is een roestvast stalen plaat aangebracht. Naast het monument staat een informatiepaneel dat in het Nederlands, Engels en Duits het verhaal achter het monument weergeeft. De OBS Beekbergen heeft het monument geadopteerd.

Het verhaal achter het monument begint met Operation Market Garden. Die begint in de regio Arnhem op zondag 17 september 1944 met zware bombardementen op het centrum van de stad. Als na de luchtlandingen ten westen van Arnhem de parachutisten oprukken naar de Rijnbrug, verandert de stad in een oorlogsgebied. De bewoners in de buurt van de Rijn kunnen geen kant op. Ze schuilen in kelders, terwijl de gevechten zich in hun straat afspelen. In gevechtspauzes probeert de brandweer brandende huizen te blussen, maar het is een hopeloze strijd. Centraal gezag ontbreekt, enkele mensen van het Rode Kruis nemen de leiding en proberen de hulpverlening te organiseren; ze worden daarbij gehinderd door gebrek aan informatie en communicatiemiddelen. De situatie is volstrekt onoverzichtelijk, ook voor de strijdende partijen.

Op maandag begint de uittocht van burgers uit de meest getroffen stadsdelen; velen proberen onderdak te vinden in de betrekkelijk veilige noordelijke wijken of in omliggende plaatsen. Op dinsdag neemt het aantal vluchtelingen verder toe. De Engelse soldaten bij de brug blijven een geïsoleerde groep en op donderdag 21 september is de slag verloren. Andere parachutisten die nog onderweg waren naar de brug, worden door de Duitsers teruggedreven naar Oosterbeek.

Op zaterdag geven de Duitsers het bevel dat heel Arnhem moet evacueren voor maandagavond 25 september. De vluchtelingenstroom, die al op gang was gekomen uit de zwaarst getroffen wijken, groeit aan tot enorme proporties. In een paar dagen tijd gaan 95.000 mensen uit Arnhem en omgeving onderweg, bepakt en bezakt, te voet, met gammele fietsen en karretjes, volgeladen kinderwagens. Ze lopen bijvoorbeeld naar Velp, maar vooral naar Apeldoorn en omgeving.

Over de Apeldoornseweg rijden ook Duitse legervoertuigen. Veel vluchtelingen zijn voorzien van witte doeken om de geallieerde vliegtuigen duidelijk te maken dat zij burgers zijn. Toch zijn er dramatische vergissingen: bij een geallieerde luchtaanval op 26 september in Beekbergen worden tientallen burgers dodelijk getroffen.

Ongeveer 50.000 vluchtelingen vinden een onderkomen in Apeldoorn en omliggende dorpen. Velen worden

Afbeelding 13.3 Exodus monument Beekbergen (Foto Coert Munk)

ondergebracht bij particulieren, anderen vinden een woonplek in kippenhokken en schuren. Bijna iedereen denkt dat de evacuatie hooguit een paar weken gaat duren. Maar pas na acht maanden mogen de vluchtelingen naar huis. Tot die tijd is de stad verboden gebied. Een aantal evacués trekt door naar de Noord-Veluwe of nog verder naar het noorden, tot in Friesland. Een grote groep blijft in Apeldoorn en de dorpen. Ongeveer 2000 'Arnhemers' worden in die acht maanden in Apeldoorn geboren en honderden ouderen en zieken sterven er. Tijdens de gevechten in Arnhem vallen 188 burgerslachtoffers en na de oorlog komen de evacués terug in een bijna volledig verwoeste stad: Door oorlogsgeweld en plundering zijn er van de 25.000 huizen nog geen 200 onbeschadigd. Het aantal gesneuvelde militairen is enorm: ongeveer 1500 Engelsen, 100 Polen en 1500 Duitsers.

Het Exodusmonument in Beekbergen herdenkt de evacués, maar ook diegenen die de vluchtelingen opvingen en onderdak verschaften in een heel moeilijke periode van de oorlog. Het monument 'De Boom' verwijst naar de tienduizenden mensen die volledig onwetend waren waarheen ze zouden worden geleid. De stalen boom verwijst naar de hardheid van de oorlog, de vertakkingen symboliseren de diverse evacuatie-oorden in de gemeente Apeldoorn.

om enkele dagen later, voor rust en herstel, naar gebied ten noordoosten van Arnhem te gaan. Zij trokken op 7 september naar de Achterhoek. De 9. SS-Panzerdivision onder SS-Obersturmbannführer W. Harzer verzamelde zich 4 en 5 september bij Sittard en trok op 7 september 1944 over Venlo en Nijmegen naar de Veluwe. Harzer vestigde op 8 september zijn hoofdkwartier in Beekbergen. De 9. SS-Panzerdivision moest uit Beekbergen voor herstel naar Duitsland en alle nog bruikbare wapens en voertuigen, een pantsergrenadierbataljon en een artillerieafdeling afgeven aan de 10de divisie. Een deel van de voertuigen en tanks was echter tijdelijk onklaar gemaakt en als niet gevechtswaardig opgegeven.

Tijdens Operation Market Garden stuitten Britse luchtlandingstroepen op de restanten van de 9. en 10. SS-Panzerdivision. Tieke beschrijft in zijn boek de strijd vanuit Duits standpunt, anders gezegd vanuit dit pantserkorps. Hij ziet donderdag 21 september als de beslissende dag voor Operation Market Garden. De Duitsers heroveren op die dag de Rijnbrug en weten ten zuiden van Elst de oprukkende grondtroepen (Operation Garden) te stoppen. Hij benadrukt in zijn relaas dat divisiearts Skalka het initiatief nam tot de wapenstilstand om Britse gewonden naar ziekenhuizen te kunnen vervoeren. Tieke beschrijft dat de strijd bij Arnhem de laatste Duitse overwinning was.

In de geschiedenis van het onderzoeksgebied speelt Market Garden op twee manieren een rol. Allereerst doordat de voor de geallieerden verrassende Duitse 9. SS-Panzerdivision aanwezig was en haar (tijdelijke) hoofdkwartier in Beekbergen had. Haar rol in de mislukking van Operation Market Garden werd mede vanuit Beekbergen geregisseerd. Die regie vond plaats vanuit het restaurant 'Smittenberg' op de kruising van de Arnhemseweg en de Dorpstraat.¹⁶ Aan de westkant van de Arnhemseweg, achter de locatie waar nu het Exodus-monument staat, diende het grasveld als parkeerterrein van de Duitsers die in de 'Smittenberg' verbleven.¹⁷

Een volgende door Market Garden noodzakelijke rol die zich in het onderzoeksgebied afspeelt is de evacuatie. Arnhem moest vanwege de gevechten ontruimd worden, waardoor een grote stroom vluchtelingen naar het noorden kwam (zie kader). Twee maanden na Market Garden (woensdag 17 november 1944) meldt Van Houtum, dat over de hele Veluwe veel Duitse troepen liggen. Naast een aantal voorbeelden van gebeurtenissen op andere locaties op de Veluwe, wordt bericht dat er sprake van is dat in onze omgeving de bossen Het Leesten en Spelderholt door de Duitsers zullen worden afgesloten. Of dit daadwerkelijk is gebeurd moet nader onderzocht worden.

13.11 Winter 1944-1945

Door een gebrek aan brandstof voor de verwarming verdwijnt in de winter van 1944-1945 opnieuw hout uit de bossen. Zagen moeten op last van de bezetter worden ingeleverd. Van Houtum schrijft op Nieuwjaarsdag 1945 onder meer: "De houtdiefstallen nemen in de omgeving grote

¹⁶ Peter A. Veldheer, hoofdstuk IX.

¹⁷ Mededeling 3 oktober Matthijs Hermkens, curator Museum '40'45 in Beekbergen.

vormen aan. Het wordt meer sport dan nood. De Heide Maatschappij (de politie is niet actief) neemt betrokkenen de zaag af en brengt deze voorzien van een label op het politiebureau. De eigenaar kan hem na vier dagen weer komen halen. Zo zijn de laatste tijd in Beekbergen 158 zagen in beslag genomen."

Op zondag 7 januari 1945 meldt Van Houtum: "Vanaf gisteravond 9.30 uur komt er gemiddeld per kwartier een vliegende bom [V-1 of V-2] over. Het houdt 's morgens bij schemerdonker op, maar het begint weer om 11.30 uur. De eerste stort in de richting van Beekbergen neer en veroorzaakt een zware ontploffing. In Ugchelen en Beekbergen is glasschade. Bij mijn neef Arnold is één ruit geheel stuk en een ander gebarsten. Later blijkt dat deze V-1 twee kilometer van onze woning in het bos van Dr. Ooster is gevallen. Het nabijgelegen boswachtershuis heeft grote glas- en dakpannenschade. Het kippenhok is geheel weggedrukt en de bomen zijn over een oppervlakte van één hectare vernield. Overal liggen resten van het projectiel. Dat bestaat grotendeels uit goedkoop metaal en triplex. De krater is niet bijzonder groot. Om 2.30 uur houdt het geknal van een overkomende V-1 plotseling op. Hij komt in het Spelderholt neer maar ontploft niet". Dit wordt door andere bronnen (Hardonk) bevestigd.

Een dag later wordt een huis op Arnhemseweg 629 te Beekbergen, naast het huidige 'Ei van Columbus', door een V-1 inslag vernield, vijf mensen kwamen om het leven. Zij werden op 12 januari begraven. In de maanden daarop volgend zijn er veel meldingen van vliegende bommen die over het gebied gaan.

13.12 De bevrijding

Het wordt april in 1945. De Tweede Wereldoorlog lijkt op z'n einde te lopen. Hardonk meldt dat woensdag 11 april een warme zonnige dag is met heel weinig passerende vliegtuigen. Slechts af en toe gedreun. Volgens geruchten moet Deventer gistermiddag bevrijd zijn en schijnt er vandaag bij Olst en Wijhe gevechten te zijn. De oostelijke IJsseloevers is dus grotendeels vrij.

Van Houtum schrijft in zijn dagboek dat de Duitsers om middernacht weer een grote partij vlees uit de garage hebben gehaald: "De moffen verplaatsen hun artillerie. Ze brengen sommige in Ugchelen in stelling. Daarvan enige tegen de muren van woningen. Officieren meten echter nog verschillende terreinen op. 's Morgens schieten kanonnen die tussen Hoenderloo en Beekbergen staan opgesteld in richting Arnhem. Wij horen van Duitsers en kennissen uit Velp dat Velp en omgeving onder zwaar artillerievuur liggen. Alle Duitsers in Ugchelen moeten zich op bepaalde punten verzamelen. Daar wordt voor hen een decreet van de Duitse bevelhebber in Nederland voorgelezen. Het westen van Nederland is afgesneden. De Canadezen hebben dus de Zuiderzee [IJsselmeer] ergens bereikt. Iedere Duitse soldaat moet echter tot het uiterste vechten."

Op 17 april wordt Beekbergen bevrijd! Daarmee keert de rust nog niet terug. Er ontstaan nieuwe activiteiten, in Beekbergen en in de regio. Op 7 juni meldt Van Houtum, dat de Canadezen rond Apeldoorn drie kleine vliegvelden aanleggen en wel te Beekbergen, Het Loo en Vaassen: "Het terrein te Vaassen is al gereed. Er staan twintig toestellen. Het

Monument Woeste Hoeve

Ten zuiden van het onderzoeksgebied ligt ondermeer de Woeste Hoeve. Daar bevindt zich vanuit de Middeleeuwen een plaats waar paarden ververst kunnen worden bij een herberg. De plaats kreeg in het voorjaar van 1945 landelijke bekendheid.

Op 8 maart 1945 werden te Woeste Hoeve in de gemeente Apeldoorn 117 mannen door de Duitse bezetter gefusilleerd als represaille voor de 'aanslag' op Rauter, de hoogste Duitse politiegeneraal en hoofd van de SS in Nederland. Op zaterdag 21 juli 1945 werd op initiatief van de BS (Binnenlandse Strijdkrachten) uit Loenen naast de fusilladeplaats een eenvoudig monument opgericht. Het was een houten kruis, gemaakt door timmerman Reusken uit Loenen. Aan de voet van het kruis waren zwerfkeien gelegd en in de nabijheid stond een houten bordje met de volgende tekst: "Op 8-3-'45 werden hier 117 vaderlanders door de Duitsche overweldigers, op gruwzame wijze vermoord."

In de nacht van 6 op 7 maart 1945 werd bij de buurtschap Woeste Hoeve per ongeluk een 'aanslag' gepleegd op Hanns Albin Rauter.¹⁸ Op 6 maart had de Apeldoornse ondergrondse een tip ontvangen dat de *Wehrmacht* de volgende ochtend bij een slachterij in Epe drieduizend kilo vlees zou ophalen. Vanwege de voedselschaarste bij onderduikers en evacués zou dat vlees in Apeldoorn heel goed van pas komen. Een groep verzetsmensen kreeg de opdracht de *Wehrmacht* voor te zijn en diezelfde nacht nog het vlees in Epe op te halen. De groep beschikte over Duitse uniformen, maar de auto's die de verzetsgroep had, waren niet geschikt voor zo'n grote lading. Ze besloten een vrachtwagen van de *Wehrmacht* te kapen. Het verlaten stuk in de buurt van Woeste Hoeve leek het meest geschikt voor de uitvoering van hun plan. Er reden nogal wat Duitse vrachtwagens heen en weer tussen Apeldoorn en Arnhem.

Toen de groep ter hoogte van Woeste Hoeve een zware auto hoorde naderen, dacht men dat het een vrachtwagen was. Het bleek echter een open BMW te zijn met Duitse officieren. In het vuurgevecht dat volgde werd de chauffeur van de auto dodelijk geraakt, evenals de officier die achterin zat. De man die naast de chauffeur zat leefde nog en hield zich dood. Later bleek dat het Rauter was, de hoogste Duitse politiegeneraal en hoofd van de SS in Nederland. Het lag voor de hand, dat de Duitsers het er niet bij zouden laten zitten. Na een dergelijk incident was het gebruikelijk dat er represailles genomen werden in de vorm van het fusilleren van gevangengenomen verzetsmensen, bekende Nederlanders en politici. Rauter was zelf in Nederland de initiatiefnemer geweest van deze represaillemaatregelen.

Afbeelding 13.4 Monument Woeste Hoeve. (Foto Coert Munk)

Hij had zelfs duidelijke quota ingesteld, zoals 10 levens voor een Duitse dode en 3 voor een Nederlandse dode in Duitse dienst enzovoort. In juni 1944 had Hitler bevolen dat de berechting van verzetsmensen gestopt moest worden. De Duitse SD kreeg toen vrij spel om met mensen die ze oppakten te doen wat ze wilden, zij werden de zogenaamde *Todeskandidaten*. Half september 1944 geeft Rauter bevel, om verzetsmensen als represaille aan de openbare weg dood te schieten en hun lichamen lange tijd te laten liggen. Voorbijgangers werden gedwongen toe te kijken bij de executies. Zo hoopten ze het verzet te breken. Nu Rauter zelf bij Woeste Hoeve het slachtoffer was, werd het een represaille op grote schaal. *SS-Brigadeführer* Karl Eberhard Schöngarth nam de taken van Rauter over.¹⁹ Hij was verantwoordelijk voor de uitvoering van de vergeldingsactie. Rauter was zelf echter niet minder verantwoordelijk. Hij is nooit buiten bewustzijn geweest en Schöngarth heeft in het ziekenhuis overleg met hem gepleegd. In Amsterdam, Amersfoort, Fort De Bilt en op de Waalsdorpervlakte werden vanwege de 'aanslag' op Rauter in totaal

146 mannen gefusilleerd. Bij het buurtschap Woeste Hoeve vond de grootste vergeldingsactie plaats. Uit gevangenis in Assen, Zwolle, Almelo, Colmschate, Doetinchem en Apeldoorn werden in totaal 117 mannen gehaald. De jongste was 17, de oudste 75 jaar. Al deze mannen werden in de ochtend van 8 maart op de plaats waar nu het monument staat, gefusilleerd. Alle mensen werden eerst naar de *SD-Dienststelle* in Apeldoorn gebracht. Hier werden ze opgewacht door de grootste sadisten die de Veluwe in die tijd kende. Het waren zogenaamde 'rexisten', voornamelijk Belgen die net voor de val vanuit Antwerpen waren overgeplaatst naar Apeldoorn. De gevangenen werden door deze mensen geboeid en in zeven bussen geplaatst, die rond half zeven 's morgens vertrokken, vooraf gegaan door Gerbig op zijn motorfiets op weg naar Woeste Hoeve. De bussen en vrachtwagens werden geparkeerd op tweehonderd meter afstand van herberg 'De Woeste Hoeve', op een grasveld bij de driesprong met de weg naar Hoenderloo. Even voorbij de herberg stond een vuurpeloton gereed van vijftig Duitsers. De executie ging snel. Elke vijf minuten werd een nieuwe groep van twintig gevangenen opgehaald. De slachtoffers werden daarna in een lange rij naast elkaar neergelegd tussen de weg en het fietspad. De fietsers die voorbijkwamen moesten afstappen en langs de slachtoffers lopen.

In de middag werden alle slachtoffers begraven in een massagraf op begraafplaats Heidehof bij Apeldoorn. Vanaf 25 april 1945 (een week na de bevrijding van Apeldoorn) zijn alle 117 slachtoffers weer opgegraven en op 2 na geïdentificeerd (in 2008 werd één van hen alsnog geïdentificeerd). De slachtoffers zijn daarna tijdelijk bij elkaar herbegraven elders op Heidehof, waarna de meesten in de loop van 1945 en later door hun familie naar andere begraafplaatsen in Nederland zijn overgebracht. In de loop der jaren is een deel der slachtoffers weer herbegraven op het Ereveld Loenen.

Rond de executie bij de Woeste Hoeve circuleert een hardnekkige misvatting over een weigeraar van het vuurpeloton. Dit verhaal is ontstaan door een verklaring van de SD'er Dirckx, die zei dat hij had gehoord dat er een weigeraar was geweest die de volgende dag zou zijn geëxecuteerd. De Jong heeft het verhaal in zijn boeken opgenomen en in deel 14 bij de wijzigingen noemt hij zelfs de naam *Oberwachtmeister* Helmuth Seyffards. Als er al een weigeraar is geweest, wat zeer onwaarschijnlijk is, dan was het niet Seyffards. Hij zat al als gevangene opgesloten op de Kruisberg in Doetinchem en werd, geboeid aan Jan Frederiks, naar de Woeste Hoeve overgebracht. Er is verder geen enkele aanwijzing gevonden dat er een weigeraar is geweest.

aanvulling van de burgers te verkrijgen. Er zijn altijd weer van die gekken die hun dan eten geven."

Op zondag 17 juni 1945 legt Van Houtum in zijn dagboek vast: "Wij horen de hele dag ontploffingen in noordelijke richting. In de loop van de middag passeert generaal Crerar. Eerst in richting Apeldoorn en later weer terug in een auto. Hij wordt begeleid door een tweede en drie motorrijders. Op de

motoren staan bordjes met het woord *Priority* (voorrang), terwijl zij een speciale sirene hebben. Zij rijden zeer snel. 's Avonds landt Prins Bernhard ten aanschouwen van vele mensen met een sportvliegtuig op het kleine vliegveld in Beekbergen."

13.13 Vliegveld ZKH Engländerholt

Kort na de bevrijding werd, met name voor gebruik door ZKH Prins Bernhard, een klein vliegveld aangelegd. De Prins vloog van en naar het vliegveldje in verband met zijn bezoeken aan het kasteeltje Spelderholt. De site over de gebeurtenissen in Beekbergen rond de bevrijding meldt er over: "Ga langs 'Fletcher Hotel Het Veluwe Bos' het Engeland in. Aan het

Afbeelding 13.5 Locatie van het vliegveld. (Foto Coert Munk)

Afbeelding 13.6 Locatie van het vliegveld ten noordwesten van Beekbergen (luchtfoto 1950)

einde van de weg gaat U even rechts de Engelderweg op. Hier stopt U meteen, want links voor U ziet U het voormalige vliegveld van Beekbergen."²² Om de ligging iets nauwkeuriger aan te geven: het ligt, na op de Engelderweg rechtsaf te zijn gegaan, aan de linkerkant in de kruising waar de onverharde weg naar de Arnhemseweg op de Engelderweg uit komt.

vliegveld in Beekbergen wordt voor Prins Bernhard aangelegd. Hij vertoefde veel in het kasteel Spelderholt (zoals we reeds eerder in dit hoofdstuk aangaven). Twee door zware tractoren getrokken graafmachines zijn bezig het terrein

¹⁸ <http://www.go2war2.nl/artikel/1473> en daaraan gerelateerde websites.

¹⁹ www.wikipedia.nl "Schöngarth".

²² www.4en5meibeekbergen.nl/algemeen-fietsroute.html (Geraadpleegd 13-9-2015).

In de zomer van 1945 richtte de buurt hier een bevrijdingsboog over de weg op. Er landde een vliegtuigje en even later kwam er een Jeep van het vliegveld die de weg op wilde. De chauffeur was de zojuist gelande piloot, Prins Bernhard. Hij had in die tijd zijn hoofdkwartier op het kasteeltje Spelderholt, omdat Paleis het Loo helemaal uitgeleefd was door de Duitsers.

De Prins was niet de enige gebruiker van het tijdelijke vliegveld. Het net gevormde *Auster Squadron*, dat de verbindingen door de lucht voor het militaire gezag in stand hield, maakte er ook gebruik van. Sonderman, de latere vlieger van de Prins, gebruikte een *Haviland Leopard Moth* die gedurende de oorlog was opgeslagen in een boerderij in Badhoevedorp. Hij maakte ook nog diverse vluchten naar Brabant, waarbij diverse passagiers werden meegenomen. Op de terugweg had hij medicijnen en vooral bloedserum bij zich. In Brabant werd het vliegtuig altijd volgetankt. Met een volle tank kon het vliegtuig 1150 km vliegen. Dat was een veel grotere afstand dan van Badhoevedorp naar Brabant en terug. Daarom kon in de boerderij 'Hugo de Groot' in Badhoevedorp benzine worden afgetapt en daarmee werd een buffervoorraad opgebouwd. Behalve naar Brabant werd ook naar Apeldoorn gevlogen, waar Prins Bernhard zijn hoofdkwartier. Op de terugreis werden ook passagiers meegenomen. Een van hen was de directeur van de Fokker fabriek, J.E. van Tijen. Van Tijen was bevrijd uit het concentratiekamp Buchenwald en na zijn bevrijding in het hoofdkwartier van Prins Bernhard terecht-

gekomen. Hij vloog vandaar mee naar de 'Hugo de Groot'. Daar vandaan werd Van Tijen door de vlieger op de motorfiets naar zijn bestemming in Amsterdam gebracht. Vlieger Joop Jurriëns: "Ik herinner mij nog heel goed dat Van Tijen in eerste instantie totaal niet begreep wat er op de Willemsparkweg in Amsterdam met de houten balkjes rondom de trambanen was gebeurd. Die waren namelijk in de hongerwinter door de bevolking opgestookt."

"Inmiddels ging de technische staat van de *Leopard Moth* hard achteruit. De kleppen lekten omdat ze ingebrand waren. Toen ze op Spelderholt wat werden opgeknapt, bleken er ook haarscheurtjes in te zitten. Op een gegeven moment was langer doorvliegen niet meer verantwoord. De motor liep erg slecht, haalde nog maar 2.000 toeren, terwijl het er 3.000 hadden moeten zijn. De snelheid was daardoor ook veel te laag. Jurriëns herinnert zich zijn laatste vlucht met de *Leopard Moth*: "Toen we tijdens een vlucht, bijna thuis, boven de Amstel vlogen, wees Sonderman naar beneden en zei: "Volgende keer zouden we wel eens daar terecht kunnen komen, Joop." Toen ik naar buiten keek zag ik de Amstel maar ook kerkhof Zorgvlied. Welk van twee doelen Sonderman precies bedoelde werd me niet duidelijk. Ze leken me alle twee niet plezierig om terecht te komen. Het was de laatste vlucht die met de *Leopard Moth* gemaakt werd." Het vliegveld in het Engelandersholt is een aantal maanden in gebruik geweest. De locatie was in 1950 uit de lucht nog zichtbaar, maar is in de jaren daarna voor een groot gedeelte door struiken en bomen begroeid.

Monument Heidehof Ugchelen

Op 17 april 1945 werden Beekbergen en Ugchelen door de Canadezen bevrijd. In deze plaatsen worden elk jaar op de 17e april de personen herdacht die hun leven gaven voor de vrijheid van ons land. Onder hen waren vele geallieerden.

Zevenenvijftig van hen vonden hun laatste rustplaats op de begraafplaats 'Heidehof' te Ugchelen. De begraafplaats Heidehof in Ugchelen is al van ouder datum. Gedurende de Tweede Wereldoorlog zijn door de Duitse bezetter diverse tijdelijke graven aangelegd voor geallieerde slachtoffers. Deze slachtoffers werden na de oorlog voor een deel herbegraven op een door hun familie gekozen plaats. De meeste graven zijn van Britse RAF militairen, maar op Heidehof liggen ook drie Canadezen, twee Australiërs, een Ier, een Nieuw-Zeelander en een Tsjech begraven. De sectie met de geallieerde graven staat onder beheer van de *RAF Commonwealth Graves*.

Afbeelding 13.7 Oorlogsmonument en graven op Heidehof in Ugchelen. (Foto's Coert Munk)

"THEIR NAME LIVETH FOR EVER-MORE"

Elk jaar worden bij het monument tijdens een korte plechtigheid door kinderen van de basisschool 'De Bouwhof' bloemen gelegd. Tevens dragen de kinderen van groep 8 de

verantwoordelijkheid van dit door de school geadopteerde monument over aan de kinderen van groep 7. Zo zullen ook zij niet vergeten dat zo velen hun leven gegeven hebben voor onze vrijheid.

13.14 Luchtoorlog

In de regio, en specifiek in het onderzoeksgebied - het Engelandersholt -, zijn diverse Duitse en geallieerde vliegtuigen neergestort. Zo meldt de geschiedschrijving over de luchtoorlog boven Nederland 'Nooit was het stil' twee locaties:

- 29-04-1944 P/O Roy Pullin Beekbergen, is locatie Krimweg
- 21-09-1944 F/O Bob Walker-Lutz, Typhoon 247Sq bij Beekbergen

Meer details zijn te vinden in het Verliesregister van de SGLO / Studiegroep Luchtoorlog 1939-1945. Dat register is zowel op papier - maar dan steeds meer gedateerd - als online te raadplegen.²³

Voorbeelden van die crashes staan in tabel 13.1.

In het register staan meer verwijzingen naar verongelukte vliegtuigen in de regio. Ook Van Houtum maakt melding van vliegtuigcrashes, zoals: "Op donderdag 15 juni 1944 meldt de Luchtbeschermingsdienst dat omstreeks 10.30 uur een stuk

²³ www.studiegroeppluchtoorlog.nl/verliesregister/ (Geraadpleegd 11-9-2015).

metaal afkomstig van een vliegtuig is gevonden in een bouwland aan de Engelandersholt. De herkomst is niet duidelijk." Eén locatie in de regio is door familieleden van de omgekomen vlieger nader onderzocht.²⁴ Uit dat onderzoek blijkt, dat vele jaren na het verongelukken van het vliegtuig op de *crashsite* nog sporen zijn waar te nemen voor verkleuring en veranderingen in plantengroei. De oorzaak hiervan is dat in feite een kleine chemische fabriek op de aarde neer stort als een vliegtuig verongelukt. Vliegtuigen zijn immers een samenstel van diverse soorten metaal, kunststoffen, brandstof en allerlei oliën en vetten, naast linnen en andere stoffen. De energie die vrijkomt bij een ongeval wordt vaak omgezet in hitte, met alle gevolgen voor de grond en begroeiing van de *crashsite*. Het verdient aanbeveling hiernaar een vervolgstudie uit te voeren door studenten van een agrarische opleiding. Ook zou een nadere studie een meer nauwkeuriger beeld kunnen geven van andere mogelijke crashlocaties.

²⁴ <http://spitfirespares.co.uk/Arnhem%201.html> (Geraadpleegd 13-9-2015)

Tabel 13.1 Neergestorte vliegtuigen in het onderzoeksgebied.

SGLO #	Datum	tijd	Plaats van de crash	Aircraft	Serial	Gezagvoerder (rang en naam)
T1573	34 jun 42	0233	Tussen Beekbergen en Loenen aan de Schalterdalweg	Manchester I	L7432	RAF50Sq F/O. J.F. Heaton
T1711	23-24 jul 42	0355	Casimierlaan Ugchelen	Bf 110 D-3	4228	Luftwaffe 9./NJG 1 Uffz. G. Worch
T2223	30 apr 1 mei 43	0440	N van Hoenderloo in bos bij Spelderholt	Halifax II	JB783	RAF77Sq Sgt. A.R. Camburn
T3118	26 nov 43	2302	W van 'Varena'	Lancaster III	ED809	RAF625Sq F/O. R. McSorley
T4251	21 sep 44	1215	Bij Arnhemseweg nabij Beekbergen	Typhoon Ib	JP842	RAF247Sq F/O. R.W. Walker Lutz

Literatuur

Houtum, Van, *Dagboek van de Tweede Wereldoorlog. Apeldoorns Archief. Archiefnummer 247; Collectie Van Houtum 1940-1945: Inv.nr.1-4. Digitaal gepubliceerd via de website <http://www.apeldoornendeoorlog.nl/>, 2005.*

Jong, Dr. L. de, 1969 - 1991: *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog, 14 delen. Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, Amsterdam.*

Kroon, Wim, 2014: *Evacué in Apeldoorn. Apeldoornse Stichting Evacuatie 1944-1945.*

Meijer, Aad, 1985: *55 Namen op Heidehof. Gemeente Archief Apeldoorn, 2e druk, 1985*

Studiegroep Luchtoorlog 1939-1945: *Database Verliesregister, actuele versie via de website.*

Veldheer, Peter A., 1983: *Tussen "Truppenplatz" en "Fliegerhorst" 1940-1945, De veelbewogen geschiedenis van het dorp Hoenderloo tijdens de Tweede Wereldoorlog. Voorburg*

Zwanenburg, Gerrit J, 1990 - 1992: *En nooit was het stil, kroniek van een luchtoorlog, delen 1 en 2 en de bijlage De Bevelhebber der Luchtstrijdkrachten, deel 1 1990, deel 2 1991, bijlagen 1992*

14 De wonderre heuvelen onzer voorvaderen

Anne Wijngaard

14.1 Recreatie in het 19e eeuwse Engeland

Dat iedere tijd zo zijn eigen interesses en ideeën over vrijetijdsbesteding heeft, is een vanzelfsprekendheid die geen nadere uitleg behoeft. Zo past het helemaal bij het 21e eeuwse denken met zijn belangstelling voor cultuurhistorie om samen met een groep vrijwilligers de geschiedenis van een bosgebied in kaart te brengen. Dit eindrapport is het prachtige en veelomvattende resultaat van dit fascinerende project.

Het is echter niet de eerste keer dat dit gebied, ruwweg gelegen tussen Ugchelen in het oosten, Beekbergen in het westen en Hoenderloo in het zuiden, de aandacht trekt van bezoekers van dichtbij en verder weg, overeenkomstig de denkwijze van hun eigen tijd.

Wie zich verdiept in oude beschrijvingen van het gebied, dat we voor het gemak maar even Engeland zullen noemen, kan allereerst niet om dominee Heldring heen. Ottho Gerhard Heldring (1804-1876) was als kind van zijn tijd geïnteresseerd in natuur, het volksleven, volkscultuur en volksverhalen. Het was de tijd van de gebroeders Grimm, de tijd van de opkomst van het sprookje, de belangstelling voor natuur- en volksagen. Daarbij begon er tegelijkertijd een sociaal bewustzijn op te komen. Het werk van Heldring getuigt van een voortdurende belangstelling voor het volk, in verleden en heden, en verenigt daarmee deze beide interessesferen. Zo was hij vanaf de oprichting in 1835 hoofdredacteur en belangrijkste auteur van *De Geldersche Volksalmanak*, een uitgave die helemaal paste in de gangbare filosofie van die tijd, die ook wel *cultural primitivism* wordt genoemd. Dit was een beweging waarin veel aandacht was voor het primitieve, het oude, het verre en het volkse, en die werd gekenmerkt door een hang naar het simpele leven.¹ *De Geldersche Volksalmanak* bevatte naast informatie die van belang kon zijn voor de Gelderlander, ook beschrijvingen van oude volksgebruiken en streekgebonden vertellingen.² Daarbij was er, zoals gebruikelijk in de 19e eeuw, een interesse voor datgene wat men beschouwde als ongerepte natuur, en werden de bewoners van zo'n min of meer ongerept gebied daarmee geassocieerd en geïdealiseerd. Het voor ons gebied wellicht belangrijkste artikel van Heldring is het verslag van een wandeling over de Veluwe, die hij samen met zijn vriend -eveneens predikant- Roelof Hendriks Graadt Jonckers (1805-1866) maakte, en waarvan een deel van Apeldoorn naar Hoenderloo voert. Illustratief voor de denkrichting en focus van de beide heren is een passage waarin ze beschrijven hoe ze in Apeldoorn een gids vinden die hen door het gebied kan leiden: "Toen hij hoorde, dat wij antiquiteiten gingen zoeken, riep hij uit: "Antiquiteiten! antiquiteiten! dat is juist mijne lust, laat mijne vrouw

Als liefhebber van cultuurhistorie vond ik dit veelzijdige project, dat geschiedenis, natuur en cultuur in zich verenigt, al meteen een intrigerende onderneming. Ik meldde me aan als belangstellende, en begreep al gauw dat ik weinig kon toevoegen aan de enorme expertise van mijn collega-vrijwilligers, maar dat mijn ervaring op het gebied van research, tekstschrijven en redigeren binnen dit project nog wel van pas kon komen. Ik mocht een aantal teksten voor de nieuwsbrieven en voor dit rapport met de stofkam bewerken, en maakte een boeiende ontdekkingstocht door enkele historische beschrijvingen van dit bijzondere gebied.

Anne Wijngaard

Afbeelding 14.1 Ottho Gerhard Heldring (bron: Commons.wikimedia 'Ottho Heldring'. Geraadpleegd 23-8-2015)

getuigen hoe dikwijls ik de eenzame en vergetene plaatsen gedenk, en de wonderre heuvelen onzer voorvaderen, en zoo gaarne zoude willen weten wat zij bevatten."³

Dat is helemaal in het straatje van de heren, en verheugd wandelen ze onder leiding van deze bezielde gids van Apeldoorn allereerst naar Beekbergen, waar de omgeving en het landschap aan Heldring de volgende bloemrijke beschrij-

¹ Burke, 2009. p. 33

² Bijleveld, 2007. p. 179-180

³ Heldring en Graadt Jonckers. 1841. p. 187.

Afbeelding 14.2 Reeks zomerpostzegels uit 1938 met portretten van beroemde Nederlanders (bron: Commons.wikimedia 'Postzegels 1938 305'. Geraadpleegd 23-8-2015)

ving ontlokken: "Welke schoone gezigten leveren hier de glooiingen der bergen op; met een kleed van verschillende veldvruchten veelkeurig overtoegen, terwijl gindsche vooruitstekende zandheuvelen als naakte rotsen zich verheffen, en weder ter zijde het groen van het kreupelhout afgewisseld wordt door de vale kleur der heide. Maar vooral houden veel belovende graanvelden op dorre gronden het oog altijd van verwondering geboeid."⁴ 175 jaar later is de verwijzing naar de graanvelden nog steeds herkenbaar voor de bezoeker die vanuit Ugchelen over het Engeland fietst, uitziend over de Beekberger enk. De glooiende bergen en de vooruitstekende zandheuvelen zijn echter verdwenen onder uitgestrekte bossen. Na een uitstapje naar het Beekbergerwoud vervolgt het tweetal de reis naar Hoenderloo, dwars door ons onderzoeksgebied. Het wordt een barre tocht door zandverstuivingen, zonder de beschutte en gecultiveerde paden die tegenwoordig een bezoek aan het gebied vergemakkelijken. Een tocht die een schril contrast vormt met de ervaring van de 21ste-eeuwse wandelaar of fietser die op zijn gemak door de bossen peddelt of kuiert. "Het was bijna onmogelijk tegen den ruw waaijenden zuidwesten-wind, die als een halve storm ons telkens met het opstuivende zand in het aangezicht geesselde, voort te kunnen dringen. Hoe menigwerf zeide ik tot mij zelve: men behoeft waarlijk niet naar Afrika te reizen om zich een denkbeeld van zandwoestijnen te vormen. Onze gids zocht telkens, zoo dikwijls er een nieuwe bui opkwam en de wind zich verhef, een' kleinen heideheuvel, hier en daar nog schaars verspreid, waar achter wij ons nedervleiden en een weinig adem schepten. Dan ging het weder voorwaarts, om bij iedere schrede bijna de helft weder in het mulle zand terug te glijden."⁵

Door middel van deze beschreven wandeling zal ons gebied zeker onder de aandacht zijn gebracht van niet alleen de Gelderlander, maar het hele Nederlandse volk. Immers, O.G. Heldring genoot een niet gering aanzien in zijn tijd. Hij werd zelfs vereeuwigd middels een portret op een postzegel, in een reeks waarbij hij zich in het illustere gezelschap bevindt van grootheden als Rembrandt en Marnix van St. Aldegonde.

⁴ Idem. p.195.

⁵ Idem. p. 222.

Dominee Heldring was niet de enige romanticus die zich uitputte in bloemrijke beschrijvingen van de Veluwe in het algemeen, en ons onderzoeksgebied in het bijzonder. Een paar jaar later beschreef ook zijn tijdgenoot, de dichter Adriaan Walraven Engelen (1804-1890), werkzaam als kantonrechter in Tiel, de bossen tussen Beekbergen en Hoenderloo. Waar Heldring vooral gedreven werd door een cultuurhistorische en sociale interesse, laat Engelen - wellicht niet zo vreemd voor een dichter - zich in zijn beschrijvingen vooral vaak uit over de schoonheid van de omgeving waarin hij zich bevindt. Over ons onderzoeksgebied is hij echter gematigd enthousiast. "Achter ons, op een matigen afstand, verheft zich eene aanmerkelijke hoogte, welke thans, behalve een fraai vergezigt op de vruchtbare IJsselboorden en over een gedeelte van het graafschap Zutphen, niets belangrijks meer oplevert. (...) Het is de buurtschap Engeland."⁶

Aardig detail is dat hij vervolgens ongeveer dezelfde route moet hebben afgelegd als Heldring, een wandeling die hem al even zwaar viel als zijn voorganger. "De weg derwaarts (naar Hoenderloo, vanuit Beekbergen - Red.), schoon van een geheel anderen aard dan die naar het Beekberger woud, was insgelijks vrij vermoeijend. Nu eens moest men met inspanning van alle krachten door het mulle zand heenwaden; dan weder deed het gladde heidekruid den reeds afgematten voet uitglijden. En dewijl bovendien mijn gids wel met de rigting, waarin de buurtschap lag, maar minder met den naasten weg, die derwaarts geleidde, bekend was, zoo hield het bijna nog twee uren aan, eer wij haar bereikt hadden."⁷ Nog zo'n veertig jaar later, aan het eind van de 19e eeuw, als de wandelende dominee Jacobus Craandijk (1834-1912) verslag doet van zijn wandelingen door Nederland, lijkt er al veel van de woeste schoonheid van het landschap verdwenen. Erg onder de indruk van ons studiegebied lijkt deze doopsgezinde predikant gezien zijn beschrijving uit 1888 in elk geval niet. Toch moet hij het gebied wel gekend hebben, en er mogelijk bij een eerdere gelegenheid zijn geweest. Immers, als hij de trein neemt van Apeldoorn naar Dieren laat hij Beekbergen en het Engeland bewust links liggen.

⁶ Engelen, 1847. p. 55.

⁷ Idem. p. 58.

Afbeelding 14.3 De wandelende dominee Jacobus Craandijk. (bron: Wikipedia 'Craandijk' Geraadpleegd 23-8-2015)

"Wij behoeven hier niet uit te stijgen. (...) Het voor de geschiedenis der Veluwe zoo belangrijke Engelderholt, de oudste gerigtsplaats der gouw, reeds in 801 als een hoeve

genoemd, is grootendeels verdwenen. Men vindt er nog slechts een bosch van hakhout, Bruggelen, het overblijfsel van het oude, groote bosch Braclog. (...) Alleen ter wille der herinneringen, er aan verbonden, zouden wij ons hier behoeven op te houden."⁸ Je zou deze 19e-eeuwse generatie bezoekers van het Engelderholt wellicht de vroegste recreanten in het gebied kunnen noemen. Ze verenigden het nuttige met het aangename door hun wederwaardigheden in almanakken, boeken of tijdschriften te publiceren, altijd ter lering en vermaak van het Nederlandse volk.

14.2 Een zeer gewaardeerd jachtveld

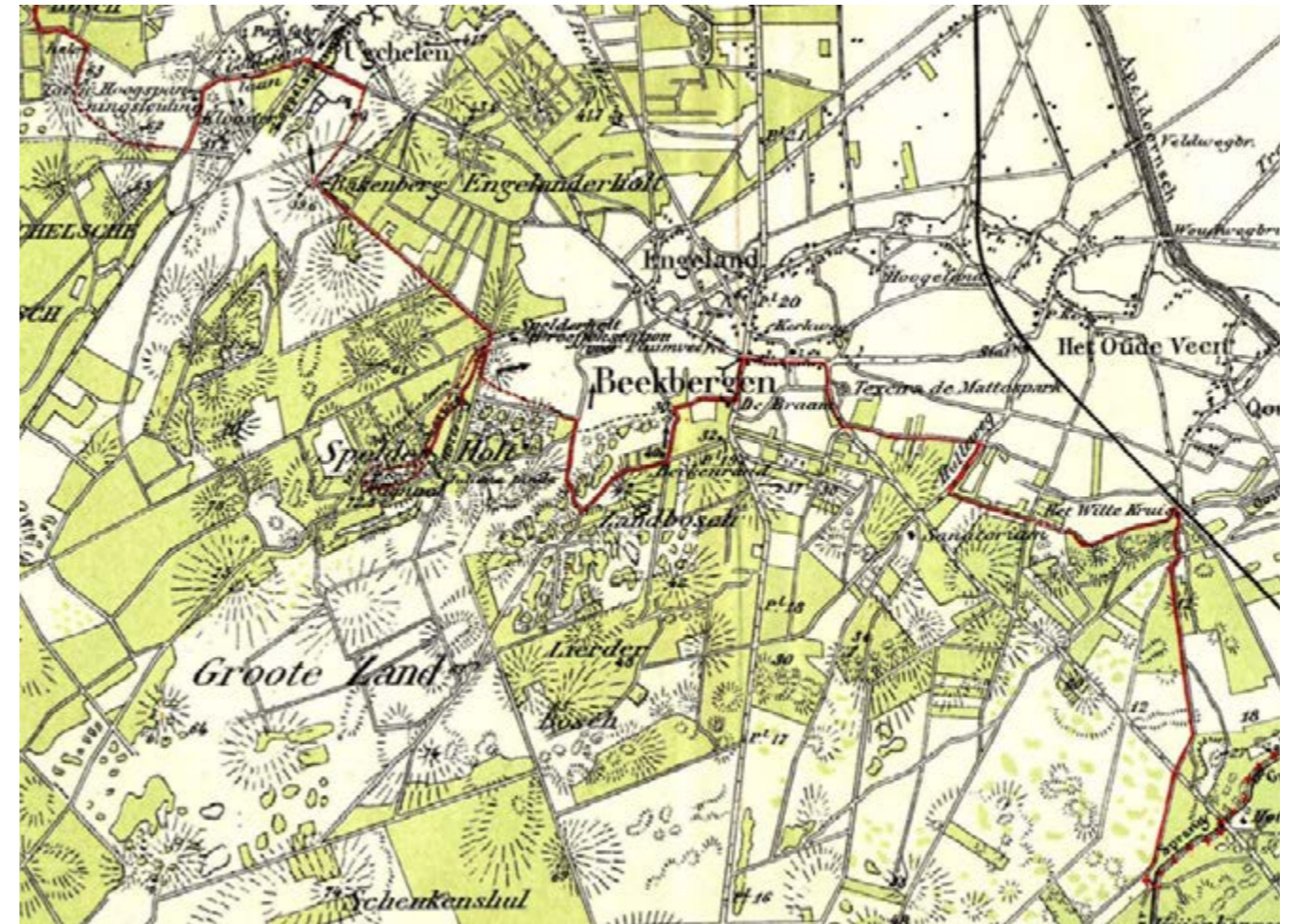
Naast die 19e-eeuwse wandelaars was er mogelijk nog een groep bezoekers die ons onderzoeksgebied al eerder voor recreatieve doeleinden bezocht, al zullen ze dat zelf misschien niet direct zo hebben toegegeven. Al in de Middeleeuwen begon de adel de jacht steeds meer als een bron van vermaak te beschouwen, een tijdverdrijf. Ook de Oranjes hebben zich altijd voor de jacht geïnteresseerd. De eerste van deze familie die de Veluwe als jachtgebied opzocht, was Prins Willem II.⁹ Hij zou volgens de wandelende dominee Craandijk regelmatig hebben verbleven in de boerenhoeve

⁸ Craandijk en Schipperus, 1888.

⁹ Heijgen, 2015.

Afbeelding 14.4 Gezicht op de 'boerenhuysinge' van Constantijn Huygens (bron: De Geldersche Volksalmanak voor 1838, p. 204)

Afbeelding 14.5 ANWB-wandelroute van Ughelen naar Beekbergen, met uitstapje naar Spelderholt (bron: ANWB, 1926)

van zijn secretaris Constantijn Huygens in Beekbergen¹⁰, hoewel volgens andere bronnen deze laatste daar helemaal geen woning had, maar alleen een enkele keer in Beekbergen heeft gelogeed.¹¹

"...prins Willem II, die, bij zijn vertoef op het jagtslot te Dieren, meermalen de boerenhuysinge van zijn secretaris Constantijn Huygens te Beekbergen met een bezoek vereerde en dan in deze, nog altijd wildrijke bosschen, een zeer gewaardeerd jachtveld vond."¹²

Of de prins en zijn gevolg zich voor de jacht werkelijk in ons onderzoeksgebied begaven is, is gezien de troosteloze toestand van het landschap, onzeker, maar hij zal het gebied zeker hebben gezien en gekend. In *De Geldersche Volksalmanak* voor 1838 maakt Heldring melding van een vers van Huygens dat hem samen met een gravure is toegezonden. Het vers zou door Huygens geschreven zijn in 1644 toen hij in gezelschap van prins Willem II en andere edelen in Beekbergen vertoefde.

"Mijn' huijsingh tot Beekbergen

¹⁰ Craandijk, 1879, p. 368.

¹¹ Worp, 1914, pp. 158-161.

¹² Craandijk, 1879, p.368.

Daer achtien Peerden staen en byten dagh en nacht
In 'thoy, of Peerd in Peerd: daer deser beesten wacht
Met Rossen en met slaen noch meer tiert dan de beesten:
Daer een' keel onder loeijt, als d'onderaerdsche Geesten,
Van een verhongert Kalf; daer kinders drij of vier
Of in of om de wiegh en om een' roockend vier,
In 'tmidden van een' Schuer (men weet 'er van geen'
Schouwen)
Een luisighe Musijck van halve toonen houwen;
Daer een' Catt onder meewt, daer een Haen onder kraeijt,
Daer 't door de daken druijpt, daer 't door de wanden waeijt,
Daer twee drij Heeren staegh op vijf sess knechten kijven;
Daer 't Boeren hofgesinn met meissens en met wijven,
Met Klomp en Boter-keern en met een' vuijle pann
All doet wat ijemands haer te berghen setten kan,
En all wat Noah self kost van syn' Arck vermanen,
Daer maecken ick dit Dicht, en drij of vier Pavanen."¹³

Wat betreft ons onderzoek is de bijbehorende - waarschijnlijk 19e-eeuwse - gravure interessanter dan het gedicht. Hier is ter linkerkant een heuvelandschap afgebeeld (zie afbeelding 14.4). Zouden dit de bekende zandheuvels tussen Beekbergen en Hoenderloo kunnen zijn?

¹³ Heldring, 1838, pp. 204- 209.

Pas zo'n 250 jaar later wordt er opnieuw een koninklijke jager in ons gebied gesignaleerd, als Prins Hendrik, bevriend met bankier Teixeira de Mattos, geregeld te gast is op diens nieuwe landgoed Spelderholt. Zo meldt een krantenbericht uit 1912 de deelname van Prins Hendrik aan een excursie van de Nederlandse Heidemaatschappij naar 'de ontginningen', onder andere die bij Spelderholt: "Met een jachtwagen, bespannen met vier paarden, opende de Prins de lange rij van rijtuigen."¹⁴

De vriendschappelijke relatie tussen prins Hendrik en Teixeira de Mattos - in combinatie met de melding dat er op Spelderholt veel wordt gedaan "ter bescherming en ter bevordering van den wildstand"¹⁵ - is op zich al voldoende om te concluderen dat hij zich daar zeker vaak met de jacht zal hebben vermaakt.

De excursie van de Heidemaatschappij lag trouwens mooi in het verlengde van de hiervoor beschreven 19e-eeuwse wandelingen door ons gebied. Werden de deelnemers misschien officieel gemotiveerd door hun maatschappelijke betrokkenheid, in werkelijkheid was de excursie waarschijnlijk gewoon vooral een leuk uitstapje. Niet voor niets begint de auteur van het krantenberichtje zijn verslag met de opmerking: Dat is vandaag nu wel een wondermooie dag geweest.¹⁶ Om te eindigen met het bijna vertederende: "Toen wij om vier uur weer in het rijtuig gezeten, naar Apeldoorn reden, hebben zeker allen met ons gezegd: "De excursie naar de Veluwe is prachtig geslaagd en wij zijn verheugd, dezen mooien herfstdag op de ontginningen te hebben doorgebracht."¹⁷

14.3 Vóór ons ligt de wijde horizon open

Al gauw wordt de Veluwe in het algemeen en ons gebied in het bijzonder ook voor het grote publiek ontsloten. Al in 1926 publiceert de ANWB, die zich sinds 1905 'Toeristenbond van Nederland' noemde¹⁸, profiterend van het opkomend massatoerisme, een reeks wandelgidsen onder de naam Te Voet.

Een van de wandelroutes die van Apeldoorn naar Dieren, Zutphen en Deventer voert, leidt de wandelaar langs het Engelandersholt en het Spelderholt naar Beekbergen. Bijzonder, gezien de huidige dichte begroeiing, is dat de auteur hier melding maakt van "een prachtig uitzicht over een groot deel van den horizon" op het hoogste punt, waar "de merksteen der triangulatie" (red. Rijks-driehoeksteen) staat.¹⁹

Opvallend in dit gidsje is dat de belangstelling, waar deze in de 19e eeuw gemengd was, sociaal en recreatief, nu steeds meer recreatief wordt. Alleen al de omslag van een van de deeltjes uit deze serie wandelgidsjes laat zien dat er vooral

Afbeelding 14.6 Recreërend paar (illustratie Willy Sluiter, bron: ANWB, zonder jaartal. Omslagillustratie)

sprake was van ontspanning. De jaren '20 en '30 zagen de opkomst van het begrip 'vakantie'. Werknemers kregen recht op vakantiedagen, en die dagen moesten natuurlijk goed worden besteed. En wat was dan een logischer keus dan een uitstapje naar de prachtige natuurgebieden van de Veluwe? Vakanties in het buitenland waren alleen voor de meest gegoeden weggelegd, maar de Veluwe was ook voor de smallere portemonnee nog wel bereikbaar. En zo vormden de ANWB-gidsjes de voorboden van een stroom bezoekers, fietsers, wandelaars, kampeerdere, die zich naar de Veluwe begaf, onder andere naar ons onderzoeksgebied.

14.4 Verrommeling

Vanaf dat moment brak er een lange periode aan waarin de Veluwe niet te klagen had over gebrek aan belangstelling van vakantiegangers en dagjesmensen. Overal op de Veluwe schoten campings en bungalowparken als paddenstoelen uit de grond. Ook in ons onderzoeksgebied vinden we verschillende recreatieve voorzieningen: Park Spelderholt, camping de Wapenberg en vanaf 2015 een heus transferpunt op Het Leesten.

Toch vinden beleidsmakers dat de Veluwe in dat opzicht de laatste jaren steeds meer tekortschiet. De Veluwe is verrommeld, er zijn te veel verouderde vakantieparken, en veel vakantiehuizen worden illegaal bewoond. De Veluwe is bovendien niet spannend en interessant genoeg voor de recreant. Er moeten meer herten, zwijnen en vossen rondlopen, en zelfs bizons. Op de Veluwe moet je dagenlang kunnen dwalen en ook echt kunnen verdwalen.²⁰

Verdwalen? Hebben we dat niet ergens eerder gelezen? Vooruit dan maar, weg met die bossen op het Engelandersholt. Geef ons die zandwoestijnen maar terug, zodat we een dagje kunnen meewandelen met dominee Heldring, ploegend door het mulle zand, beschutting zoekend achter een enkele heideheuvel, met uitzicht over het IJsseldal. En dan na afloop natuurlijk samen terugkijken op een 'wondermooie dag'.

Literatuur

ANWB, zonder jaartal: *Te Voet van Arnhem via Ruurlo naar Zutphen en Deventer en van Doetichem naar Winterswijk*. Derde herziene druk, uitgegeven in 1915. 's Gravenhage, ANWB.

ANWB, 1926: *Te Voet van Apeldoorn naar Dieren, Zutphen en Deventer*. 's Gravenhage.

Bijleveld N.H., 2007: *Voor God, Volk en Vaderland. De plaats van de hervormde predikant binnen de nationale eenwordingsprocessen in Nederland in de eerste helft van de negentiende eeuw*. Delft. Geraadpleegd op <https://www.rug.nl>

Burke, P. 2009: *Popular Culture in Early Modern Europe*, Farnham, geraadpleegd op <https://books.google.nl>

Craandijk, J., 1879: *Wandelingen door Nederland met pen en potlood. Deel 4*. Haarlem, geraadpleegd op <http://www.dbnl.org>

Craandijk J. en P.A. Schipperus. 1888: *Nieuwe wandelingen door Nederland*. Haarlem, geraadpleegd op <http://www.dbnl.org>

Engelen, A.W., 1847: *Wandelingen door Gelderland en aangrenzende Noord-Brabantsche, Limburgsche en Pruisische gewesten*. Groningen, geraadpleegd op <https://books.google.nl>

Heijgen, E.J. van, 2015: *De Veluwe als jachtlandschap*. Rijksuniversiteit Groningen. Masterscriptie. Geraadpleegd op <http://www.rug.nl>

Heldring, O.G., 1838: [zonder titel] *Geldersche Volksalmanak voor 1838*. Jaargang 4. Arnhem, geraadpleegd op <https://books.google.nl>

Heldring O.G. en R.H. Graadt Jonckers. 1841: *De Veluwe, eene wandeling*. Arnhem, geraadpleegd op <https://books.google.nl>

Worp, J.A., 1914: *Huygens ' Huysingh tot beeckberghen*. Opgenomen in tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde. Jaargang 33. pp. 158-161. Geraadpleegd op <http://www.dbnl.org>

¹⁴ Het nieuws van den dag: kleine courant. 13-09-1912. Geraadpleegd 23-8-2015.

¹⁵ Idem.

¹⁶ Idem.

¹⁷ Idem.

¹⁸ www.techniekinnederland.nl/nl/index.php?title=De_ANWB_van_wielrijdersbond_naar_toeristenbond.

¹⁹ ANWB, 1926. p 21.

²⁰ <http://www.trouw.nl/tr/nl/4332/Groen/article/detail/3874914/2015/02/27/Natuurorganisaties-Veluwe-moet-op-werelderfgoedlijst.dhtml>.

15 Bruggelen in de krant

Chris Nieuwenhuize

15.1 Inleiding

Dankzij het digitaliseringsprogramma van de Koninklijke Bibliotheek is veel informatie uit kranten en andere publicaties uit het eind van de 19e en begin van de 20e eeuw eenvoudig toegankelijk.¹ Op het moment van het onderzoek, begin 2015, waren de lokale kranten helaas nog niet beschikbaar, hoewel ze wel op de planning stonden van de Koninklijke Bibliotheek. In totaal zijn ruim 80 krantenartikelen en advertenties verzameld die betrekking hebben op het onderzoeksgebied, daterend uit de periode 1800-2002. De krantenartikelen zelf zijn opgenomen in een aparte digitale bijlage. In dit hoofdstuk zijn de meest opvallende artikelen opgenomen.

15.2 Het einde van de marken

In de eerste helft van de 19e eeuw bestond het onderzoeksgebied nog volledig uit woeste grond die in eigendom was van de Ugchelse marke, de Lierder- en Speldermarke en de Engelder marke. Vanaf ongeveer 1850 werd steeds meer markegrond verdeeld onder de markegenoten, maar vaker nog verkocht, waarbij de opbrengst werd verdeeld (zie hoofdstuk 5). Particulieren kochten enorme stukken woeste grond van honderden hectares. De grondtransacties zijn vaak vermeld in de kranten en zo goed te volgen.

15.3 Bosbranden

Nadat de heide vanaf het midden van de 19e eeuw was verkocht door de marken, werd ze ontgonnen door hun nieuwe, particuliere eigenaren en vooral omgezet naar bos. Op die manier ontstonden grote aaneengesloten bosgebieden. Vanaf dat moment werden bosbranden een serieus probleem en als de bossen in de kranten worden genoemd, dan is het ook vooral omdat ze in brand stonden.

Regelmatig bleken de branden aangestoken. Meestal door jonge mannen en jongens. Zo bleek in 1886 de dader van een bosbrand in het Engelderholt een 16- à 17-jarige jongen² en bekende in 1959 een 14-jarige jongen uit Ugchelen dat hij zestien maal brand had gesticht op de Veluwe "met lucifers die hij van het gasstel van zijn moeder weghaalde".³ Een door een 49-jarige zwerver aangestoken brand in 1929 langs de Hoenderloosche weg zorgde voor zoveel rookontwikkeling dat het verkeer op de weg werd gestremd, waardoor het personeel van de autobusdienst Apeldoorn-Arnhem besloot zich verdienstelijk te maken door mee te helpen met de bluswerkzaamheden.⁴ Het achterhalen van de dader bleek in dit geval niet zo'n probleem: de veldwachter uit Hoenderloo arresteerde "een verdacht uitzienende zwerver, die op de

Toen we als Archeologische Werkgroep Apeldoorn betrokken raakten bij het onderzoek naar de puzzel van het verborgen verleden van het Engelderholt, ging onze aandacht in de eerste plaats uit naar de archeologie en het veldwerk. Je kunt echter helaas niet altijd met een schop het veld in. Dan biedt, op een regenachtig zondagmiddag, het internet de kans om puzzelstukjes te verzamelen. De laatste jaren maakt dat eigenlijk bijna standaard onderdeel uit van onze onderzoeken. Vooral het digitaliseringsprogramma van de Koninklijke Bibliotheek heeft veel informatie uit kranten en andere publicaties uit het eind van de 19e- en begin van de 20ste eeuw eenvoudig toegankelijk gemaakt.⁵ Zelf ben ik lid van de Archeologische Werkgroep Apeldoorn. Ervaring met onderzoek in de gedigitaliseerde kranten heb ik de afgelopen jaren vooral opgedaan in een speurtocht naar oude krantenartikelen over intussen weer vergeten archeologische opgravingen en toevalsvondsten. Vaak geven dergelijke artikelen een mooi sfeerbeeld en soms onverwachte informatie. Samen geven ze kleur aan de laatste 125 jaar geschiedenis van het gebied met onverwachte doorkijkjes naar de bestrijding van dennenrupsen, bosbranden, grondspeculatie en het ontstaan van een gezamenlijke vorm van bosbeheer.

Chris Nieuwenhuize
Archeologische Werkgroep Apeldoorn

vraag of hij den brand misschien gesticht had, volmondig 'ja' antwoordde. 'Ik heb er een lucifer bij gehouden'".

De maand juli 1929 was overigens toch al een slechte maand voor de Veluwse bossen. Twee weken eerder was 400 hectare bos verbrand in het bos van dr. Ooster nadat van Schaik uit Den Haag en op Het Leesten van baron Van den Borch van Verwolde. De brandweer prees de vele hulp die ze

⁵ <http://www.delpher.nl/> Geraadpleegd in de periode oktober 2014 - juni 2015.

Afbeelding 15.1 Schade door gestreepte dennenrups bron: Nationaal Archief, 2.24.06.02, fotocollectie Heidemij, doos 32, glasnegatief 192-0650. Geraadpleegd via www.gahetna.nl op 24-8-2015.zonder jaartal. Omslagillustratie

had gekregen "van het publiek en de pensiongasten uit de omgeving".⁶

Bij de bluswerkzaamheden werden ook vaak militairen ingezet. Zo hielpen in 1917 600 à 700 militairen bij het blussen van een bosbrand in het bos van dr. Ooster nadat ze per fiets uit Harskamp waren gekomen.⁷ Soms liep de militaire bijdrage slecht af: in 1959 stuurde de vliegbasis Deelen een schuimbluskanon om een brand op Het Leesten te blussen. Het kanon liep vast en verbrandde zelf. De drie bemanningsleden konden zich gelukkig met hun handspuiten een weg uit de vlammen banen.⁸

15.4 Dennenrupsen

De bossen werden niet alleen geplaagd door brand. In 1919 werden veel Veluwse bossen geteisterd door de gestreepte dennenrups. De dennenbossen toonden op veel plaatsen volgens een krantenartikel "een zeer droefgeestigen indruk" omdat er "geen naald aan de boomen is gebleven".⁹

Ook het Spelderholt leed onder de plaag en men besloot tot een opvallend experiment om de rupsen te bestrijden. Er

⁶ Algemeen Handelsblad, 15-7-1929.

⁷ De Grondwet, 26-6-1917.

⁸ De Telegraaf, 24-7-1959.

⁹ Algemeen Handelsblad, 29-7-1919.

werden eerst twintig en later 500 jonge hanen ingezet om de rupsen te lijf te gaan. Opvallend was dat de hanen 's ochtends "zonder zelfs eenmaal op de grond te pikken" naar de plek toe stapten waar ze de vorige dag waren gebleven "en zetten daar den gestaakten arbeid voort".¹⁰ De inzet bleek effectief, want een jaar later bleek dat "nergens in de geheele omgeving hebben de dennen dit jaar zoo 'n prachtig lof geschoten als juist op dit terrein."¹¹ Voor de hanen was het experiment echter niet zonder risico en minder een succes. Ondanks de goede bewaking werden 80 jonge hanen verschalkt door vossen.¹²

15.5 Van landgoed naar natuurgebied en bijna naar racecircuit

Tussen 1930 en 1960 deden de nabestaanden van de particuliere grootgrondbezitters, die grote delen van de markegronden hadden gekocht en bebost, hun bezittingen van de hand. Ze verkochten hun landgoederen meestal aan de gemeente, de staat of natuurorganisaties en een enkele keer aan particulieren. Uiteindelijk kregen de ontgonnen woeste gronden grotendeels weer de titel van natuurgebied. Teixeira de Mattos was de eerste die zijn bezit van de hand probeerde te doen. Al in 1920 had hij het "naar de eischen des tijds ingericht heerenhuis met eigen electr. lichtinstallatie, warm- en koudwatervoorziening en centrale verwarming" te koop gezet, inclusief 17 hectare grond.¹³ De prijs van 145.000 gulden schrok potentiële kopers blijkbaar af want enkele maanden later bleek het huis geheel gratis aan de Nederlandse Staat te zijn aangeboden.¹⁴ De resterende grond hield Teixeira de Mattos vooralsnog zelf. In 1932 onderhandelde de gemeente Apeldoorn met de jonkheer over de aankoop van 225 hectare als object van werkverschaffing.¹⁵ De provincie maakte echter bezwaren tegen deze grote en kostbare aankoop en de gemeente kocht uiteindelijk maar 134 hectare voor 25.000 gulden en nam daarnaast de verplichting om de weg van Hoenderloo naar Beekbergen door het Spelderholt te verharderen.¹⁶ De resterende 600 hectare kwamen in 1938 even in beeld voor de aanleg van "een auto- en motorrenbaan".¹⁷ Er werd een stichting opgericht en er werden zelfs agenten geworven voor het plaatsen van spaarbrieven voor de financiering van de benodigde 1.2 miljoen.¹⁸ Gedacht werd aan een 12 kilometer lange en 14 meter brede betonnen baan.¹⁹ Datzelfde jaar werd echter besloten om in Zandvoort de bestaande straten en wegen te gebruiken voor een racecircuit en in juni 1939 vonden daar de eerste races van Nederland plaats.

¹⁰ De Tijd, 19-8-1920.

¹¹ De Tijd, 19-8-1920.

¹² Algemeen Handelsblad 21-8-1920.

¹³ Nieuw Rotterdamse Courant, 14-8-1920.

¹⁴ Het Vaderland, 15-12-1920.

¹⁵ Algemeen Handelsblad, 2-3-1932.

¹⁶ Algemeen Handelsblad, 4-11-1932.

¹⁷ De Tijd, 17-2-1938.

¹⁸ De Telegraaf, 26-3-1938.

¹⁹ De Telegraaf, 5-9-1937.

In maart 1939 werd het Spelderholt gekocht door Staatsbosbeheer, opnieuw “ten behoeve van de bestrijding van de werkloosheid”.²⁰ Het landgoed Bruggelen werd in 1948 voor 450.000 gulden plus 25.000 Gulden voor verplichte herbebossing, gekocht door Geldersch Landschap.²¹ Het Leesten tenslotte werd in 1955 aangekocht door de rijksoverheid en kwam zo in handen van Staatsbosbeheer.²²

15.6 Bos- of bouwgrond?

Een aantal bospercelen in het onderzoeksgebied, vooral in het Lierderbos in het oosten en rond de Koppelspreng in het noordoosten, werd in kleine kavels verdeeld en kwam in eigendom van een groot aantal particuliere eigenaren. In de tweede helft van de jaren zestig probeerden makelaars potentiële kopers te verleiden om dergelijke kavels te kopen met de suggestie dat ze mogelijk ooit als bouwgrond zouden kunnen worden gebruikt en dan vele malen meer waard zouden zijn.

De creativiteit rond dit thema is grenzeloos. De advertenties uit de periode 1965-1975 geven meestal nadrukkelijk aan dat het niet om bouwgrond gaat, maar tegelijkertijd bevatten ze steeds ook de suggestie dat dat mogelijk ooit zal veranderen. Eind jaren zestig gaat het vooral om verwijzingen naar de groeiambities van de gemeente Apeldoorn met de toevoeging dat het ‘nog’ geen bouwgrond is²³ of meer uitgebreid: “De huidige bestemming is nog geen bouwgrond, de prijs zou dan zeker 5 - 10 maal zo hoog zijn, maar daar staat tegenover dat deze grond op zeer korte afstand van het huidige uitbreidingsplan ligt.”²⁴

In deze handel waren verschillende partijen actief. Een lokaal makelaarsduo Beekman en Woutersen uit Loenen en Eerbeek haalde met hun aanpak in Holten de publiciteit. Een krantenartikel uit 1971 meldt dat op dagen waarop de makelaars geïnteresseerden in Holtense restaurants ontvingen, de lokale kunstenaar Kees Stoop hen waarschuwde door rond te lopen met een bord “Koop geen kat in de zak”.²⁵ Een artikel in de NRC meldt dat in 1981 de Reclame Code Commissie Beekman op de vingers tikte voor “onvolledige en misleidende advertenties.”²⁶

Opvallend is dat 25 jaar later opnieuw een perceel bos in Beekbergen te koop werd aangeboden door een makelaar Beekman met in de advertentie de opmerking dat het kavel “met een aan zekerheid grenzende waarschijnlijkheid...te zijner tijd op de kavels gebouwd zou mogen worden”. Het blijkt dat de zoon van makelaar Beekman de handel in bospercelen van zijn vader heeft overgenomen.²⁷ Opnieuw ontstond er commotie in de media. Helaas voor de kopers die zich misleid voelden was de rechtbank in Zwolle dat niet met

hen eens. De advertenties zijn volgens het vonnis “suggestief, maar bevatten volgens het vonnis niet meer dan een mening”.²⁸ Naar aanleiding van deze nieuwe grondtransacties verscheen een artikel in het Reformatorisch Dagblad waarin ook werd teruggekeken op de activiteiten van vader Beekman. Daarin wordt de voormalig ambtenaar van de gemeente Apeldoorn Henk Talen geciteerd. Hij vertelt dat Beekman en zijn partner de verwachting dat op de bospercelen gebouwd mocht worden versterkten door er aan toe te voegen “goedgekeurd door B en W”. Kopers dachten dat die letters stonden voor burgemeester en wethouders in plaats van Beekman en diens partner Westerik (sic, moet waarschijnlijk Woutersen zijn).²⁹ Overigens is geen enkele advertentie gevonden met deze tekst. Misschien is bedoeld dat Beekman en Woutersen de opmerking mondeling toevoegden. Beekman en Woutersen waren niet de enigen die op de beschreven manier opereerden. Op vrijwel identieke wijze werd veel geadverteerd door een bedrijf met de verwarrende naam ‘Grondbeheer en Verkoop’ uit Doorn. Ook dat speelde in op de verwachtingen die de groeiambities van Apeldoorn opriepen.

15.7 Het ontstaan van de Veluwe Bosgroepen

Hoewel veel bos in de eerste helft van de 20e eeuw in handen was gekomen van grote beheerorganisaties, waren er ook veel particuliere eigenaren met meestal kleine bospercelen. Een krantenartikel uit 1967 meldt dat er in Nederland 11.000 eigenaren waren van bospercelen kleiner dan tien hectare, 733 eigenaren van percelen tussen de tien en 25 hectare en minder dan 1000 met grotere percelen.³⁰ Een groot probleem voor al deze eigenaren was dat de bosbouw eigenlijk structureel verliesleidend was. Staatsbosbeheer legde in de periode tussen 1960 en 1965 vrijwel elk jaar enkele tientallen gulden toe op elke hectare beheerde bosgrond.³¹ In 1967 nam minister Klompé een belangrijke maatregel om de bouseigenaren tegemoet te komen in de vorm van de zogenaamde ‘Regeling Bosbijdrage Particulieren’. Eigenaren van bospercelen met een omvang van minimaal tien hectare die hun terrein openstelden voor het publiek, ontvingen daarvoor 50 gulden per hectare.³² Dat de problemen daarmee niet waren verholpen, blijkt uit een krantenartikel uit 1975. Het Bosschap meldde daarin namens de particuliere eigenaren dat ze jaarlijks 12 miljoen gulden toelegden op de ruim 82.000 hectare bos die ze gezamenlijk in eigendom hadden. Ze vroegen de overheid dan ook om 125 gulden subsidie per hectare om zo in elk geval uit de kosten te komen.³³ De overheid was blijkbaar gevoelig voor de argumenten en vanaf 1977 werd de bosbijdrageregeling uitgebreid: naast de 50 gulden kwam er nu ook een extra

bijdrage van 45 gulden voor eigenaren die een beheerplan opstelden. Bovendien konden nu ook eigenaren die het bos niet openstelden een bijdrage krijgen, zij het dat zij 25 gulden minder ontvingen. Tenslotte kwam er een bijdrage van maximaal 75% voor onrendabele werkzaamheden.³⁴ De regelingen hadden betrekking op bosgebieden van een minimale omvang. Waarschijnlijk zat hier een bewust beleid van de overheid achter om zo kleine bouseigenaren te stimuleren samen te gaan werken en dat gebeurde dan ook. Vanaf 1977 ontstonden in het hele land bosgroepen: samenwerkingsverbanden tussen kleine grondbezitters die gezamenlijk wel in aanmerking kwamen voor de verschillende subsidieregelingen, maar die daarnaast ook het beheer goedkoper konden uitvoeren, gezamenlijk plantgoed en materiaal konden inkopen en samen hout verkochten.³⁵ Op initiatief van de Heidemij werd eind 1985, begin 1986 rond Apeldoorn de Coöperatieve Vereniging Veluwe Bosgroepen opgericht. Kort na de oprichting bestond ze uit 250 leden met in totaal 450 hectare bos gebundeld in zeven lokale beheerseenheden. De oprichting kon onder andere plaatsvinden door financiële ondersteuning van het ministerie van Economische Zaken. Dat maakte het mogelijk dat alle in aanmerking komende bouseigenaren konden worden benaderd.³⁶ In de eerste twee jaar na de oprichting werd gezamenlijk onder andere 2500 kuub hout verkocht en - terugkerend thema - 50 hectare vogelkersbestrijding aanbesteed. De coördinatie en het beheer, waaronder het opstellen van de beheerplannen, werden uitgevoerd door de Heidemij.³⁷ Op dit moment is de omvang van de Veluwe Bosgroepen ongeveer 300 hectare en verspreid over vier locaties: Beekbergen, Epe, Nieuw Milligen en Eerbeek.³⁸ De opzet van de bosgroep is dat het lidmaatschap niets kost, maar dat de kosten van het beheer helemaal worden betaald uit de houtopbrengsten en de Subsidiereregeling Natuurbeheer. Een en ander onder voorwaarde dat het bos is opengesteld voor wandelaars.³⁹ Er zijn meer regels waaraan de eigenaar moet voldoen om dit gratis beheer mogelijk te maken. Zo vindt periodiek dunning plaats. Ter voorbereiding daarvan markeert de beheerder met fluoriserende verf welke bomen er gekapt zullen worden. De eigenaar zelf mag alleen voor eigen gebruik hout oogsten.⁴⁰

En met deze reglementen in het achterhoofd moeten eigenlijk de 16e eeuwse markeboeken nog eens worden nagelezen. Zo heel veel lijkt er niet veranderd. De deelbijl is vervangen door fluoriserende verf. Dat dan weer wel.

²⁰ Tilburgsche Courant, 7-3-1939.

²¹ Nieuwsblad van Friesland, 12-1-1948.

²² De Tijd, 25-8-1955.

²³ De Telegraaf, 5-11-1966.

²⁴ De Telegraaf, 31-10-1969.

²⁵ Het vrije volk, 22-2-1971.

²⁶ NRC, 13-2-2001 (Bron <http://retro.nrc.nl/W2/Nieuws/2001/02/13/Vp/02a.html> op 5-9-2015). [Geen contemporaine bron gevonden]

²⁷ Reformatorisch dagblad 2-2-2001. (Bron: www.refdag.nl, geraadpleegd op 5-9-2015)

²⁸ Reformatorisch dagblad 20-2-2002. (Bron: www.refdag.nl, geraadpleegd op 5-9-2015)

²⁹ Reformatorisch dagblad 2-2-2001. (Bron: www.refdag.nl, geraadpleegd op 5-9-2015)

³⁰ Nieuwsblad van het noorden 21-4-1967

³¹ Idem.

³² Het Vrije Volk 15-3-1967

³³ De Telegraaf, 16-10-1975

³⁴ Nederlands Dagblad 12-10-1976

³⁵ De Landeigenaar 1987 (33) nr. 5. pp. 22 en 23.

³⁶ Idem.

³⁷ De Landeigenaar mei 1994. pp. 39 en 40.

³⁸ <http://www.veluwsebosgroepen.nl/> Geraadpleegd 23-8-2015

³⁹ Idem.

⁴⁰ Idem.

16 Historische sporen in kaart gebracht met digitale hoogtekarten

Martijn Boosten

16.1 Inleiding

Bos- en natuurgebieden herbergen talloze historische relictten, zoals grafheuvels, wallen, sprengen, greppels en winningskuilen. Het in kaart brengen van deze relictten door middel van veldinventarisatie kost veel tijd. Bovendien zijn niet alle relictten makkelijk te zien omdat ze worden bedekt door vegetatie of een dikke laag strooisel. Een handig hulpmiddel om relictten op te sporen is het Actueel Hoogtebestand Nederland (AHN). Enerzijds, omdat hiermee resten kunnen opgespoord die met het blote oog in het veld lastig waarneembaar zijn en waar dus normaal snel overheen gekeken wordt. Anderzijds kan het AHN worden gebruikt om voorafgaand aan de veldinventarisatie te bepalen waar in het gebied mogelijk interessante sporen liggen. Zo kan er gericht worden geïnventariseerd. Het AHN was oorspronkelijk met name bedoeld voor waterbeheer, maar wordt in toenemende mate gebruikt voor (bos)historisch onderzoek. Op het AHN zijn namelijk zeer kleine hoogteverschillen in het landschap zichtbaar. Op deze manier kunnen met het oog moeilijk zichtbare elementen of patronen van elementen worden opgespoord. Zo hebben bijvoorbeeld onderzoekers aan de hand van kleine, met het AHN zichtbaar gemaakte, hoogteverschillen in het Speulder- en Sprielderbos celtic fields¹ opgespoord die voor het blote oog niet opvielen.

16.2 AHN-beelden van het Engelderholt

Door bewerkingen kunnen bepaalde hoogteverschillen op het AHN zelfs nog extra worden benadrukt. Michiel van Willigen van het bedrijf Vriens Archeo Flex heeft van het Engelderholt een bewerking van de AHN2-data gemaakt. Deze bewerking is een zogenaamde Hillshade-bewerking, waarbij vanuit verschillende richtingen belichting over het kaartbeeld wordt geworpen waardoor hoogteverschillen beter zichtbaar worden (zie ter illustratie de afbeelding 16.1a en 16.1b). Vervolgens zijn alle door middel van de Hillshade-bewerking zichtbaar geworden sporen (patronen) op een topografische kaart ingetekend (afbeelding 16.2). Een deel van de sporen op het AHN2 is door Van Willigen op naam gebracht. Dit op naam brengen is gedaan op basis van de vorm, het patroon en de ligging van de elementen. Bijvoorbeeld greppels met een karakteristiek zaagtandpatroon zijn aangeduid als loopgraaf (afbeelding 16.3). Langwerpige kuilen (sleuven) met een lengte van enkele tientallen tot honderden meters zijn veelal aangeduid als ijzerkuilen (afbeelding 16.4). Ook is gekeken naar de ligging en vorm van reeds bekende elementen in het gebied. Tevens is gebruik gemaakt van oude kaarten om bepaalde elementen, zoals karrensporen, te duiden (afbeelding 16.5). Afbeelding 16.6 toont een overzichtkaart met alle (vermoedelijke) wegen,

AHN

Het Actueel Hoogtebestand Nederland (AHN) is de digitale hoogtekarte van Nederland. De hoogtegegevens voor het AHN worden verzameld vanuit vliegtuigen door middel van laseraltimetrie (ook wel laserhoogtemeting of lidar genoemd), een techniek waarbij met een laserstraal het aardoppervlak wordt afgetast. Hiermee wordt een zeer gedetailleerd beeld van de maaiveldhoogte gekregen. AHN-metingen worden regelmatig vernieuwd en elke set AHN-data levert weer meer nauwkeurige metingen op. De eerste dataset met hoogtegegevens (AHN1) is verzameld tussen 1997 en 2003 en bevatte aanvankelijk een punt dichtheid van één meetpunt per 16 m². De hoogte in het AHN1 kan ca. 15 cm afwijken van de daadwerkelijke hoogte. Tussen 2007 en 2012 zijn de gegevens voor het AHN2 verzameld. Deze zijn een stuk nauwkeuriger en bevatten één meetpunt per vierkante meter waarbij de hoogte tot 5 centimeter nauwkeurig is bepaald. Inmiddels wordt er gewerkt aan de nieuwste dataset: AHN3. Deze metingen moeten in 2019 zijn afgerond. De eerste data uit het AHN3 zijn vanaf 10 september 2015 beschikbaar. De AHN-data zijn voor iedereen vrij beschikbaar en zonder beperkingen te gebruiken. Meer informatie is te vinden op www.ahn.nl.^{2,3}

karrensporen, greppels, afgravingen, grafheuvels, ijzerkuilen, wallen en loopgraven die op het AHN2 zijn aangetroffen.

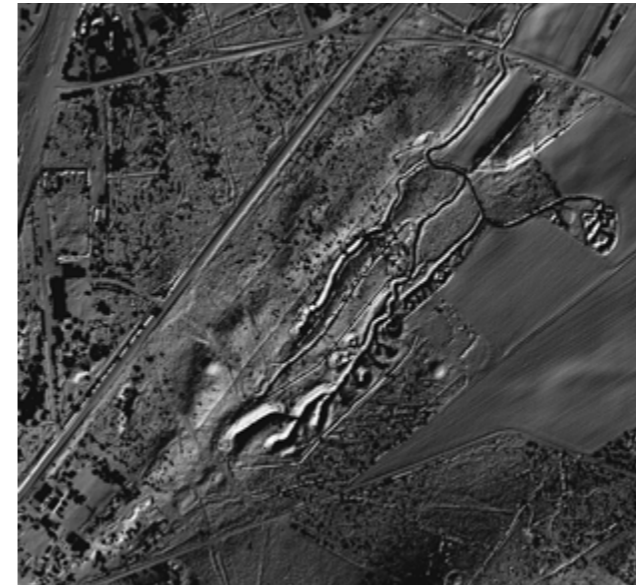
16.3 Gebruik van het AHN

De bovengenoemde (bewerkte) AHN-beelden zijn gebruikt als hulpmiddel bij de veldinventarisaties die in het Engelderholt zijn uitgevoerd (zie hoofdstuk 17 en de bijlage met de complete veldwerkresultaten). Enerzijds zijn de AHN-beelden gebruikt om gericht elementen in het veld op te sporen, zoals bijvoorbeeld bij de vermoedelijke loopgraaf onderaan de Bakenberg (afbeelding 16.3). Tijdens het veldwerk bleek dat dit element nauwelijks zichtbaar was. Daarom is met behulp van een guts onderzoek gedaan in de bodem. Met de guts is vastgesteld dat de bodem in de loopgraaf tot 150 cm diep is verstoord. Dit en het feit dat in de Tweede Wereldoorlog op de Bakenberg door de Canadezen een meteorologische observatiepost is opgericht, bevestigde het vermoeden dat het om loopgraven gaat.⁴ Een ander voorbeeld is een rij van 4 kuilen, waarvan

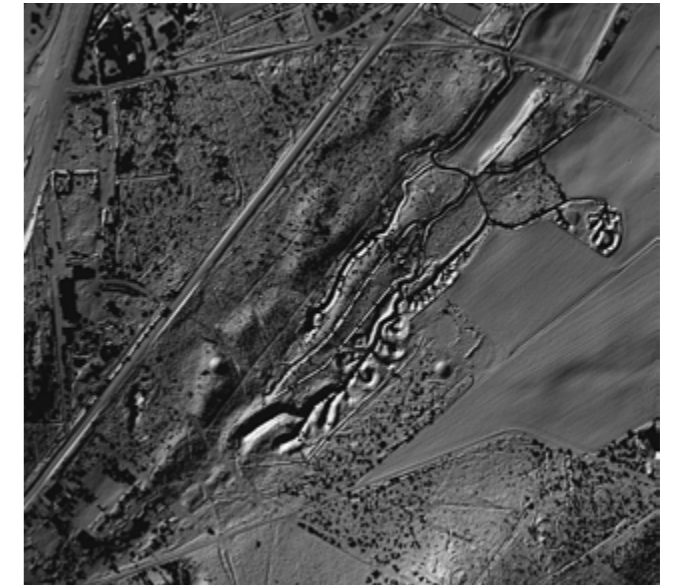
² Bron: www.ahn.nl (Geraadpleegd 15 september 2015).

³ Van der Zon 2013.

⁴ Nieuwenhuijze. C. 2015. Resultaten veldinventarisatie 21-03-2015. Beschrijving element nr. BBB-076.

Afbeelding 16.1a AHN2-kaart van de omgeving van de Koppelsprengen. Deze kaart laat een Hillshade-bewerking zien met een belichting vanuit het zuidoosten (bron: Van Willigen 2015)

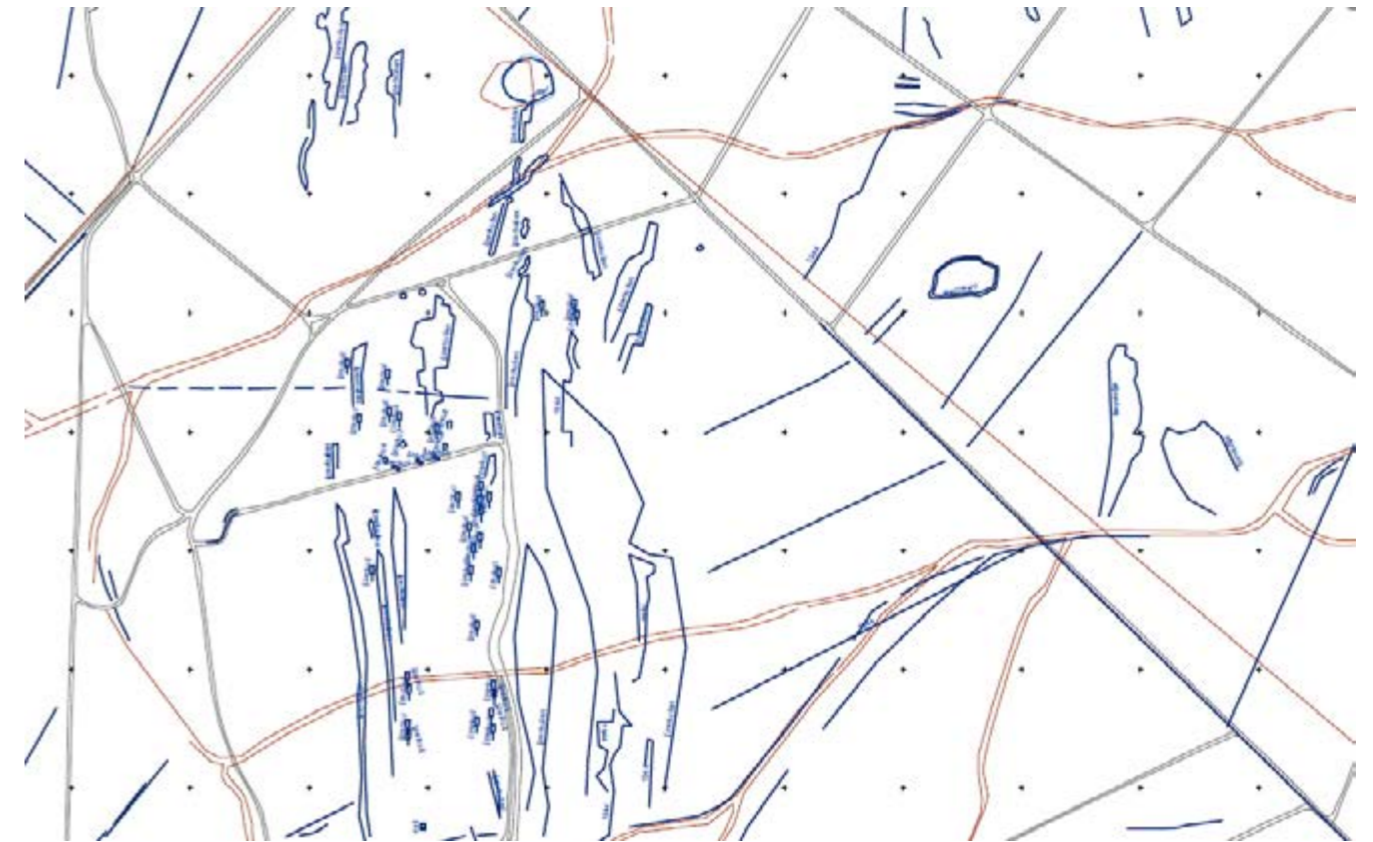

Afbeelding 16.1b AHN2-kaart van de omgeving van de Koppelsprengen. Deze kaart laat een Hillshade-bewerking zien met een belichting vanuit het noordwesten (bron: Van Willigen 2015)

tijdens veldwerk door vondsten van klapperstenen kon worden vastgesteld dat het om ijzerkuilen gaat.⁵

Anderzijds zijn de AHN-kaarten gebruikt om tijdens het veldwerk gevonden sporen te verklaren of na te gaan of deze sporen deel uitmaken van grotere patronen. Bij Het Leesten zijn bijvoorbeeld op de heide diverse greppels aangetroffen die door het reliëf en de afwijkende begroeiing opvallen. Door bestudering van het AHN blijkt dat het gaat om

⁵ Nieuwenhuijze. C. 2015. Resultaten veldinventarisatie 07-02-2015. Beschrijving element nr. BBB-044.

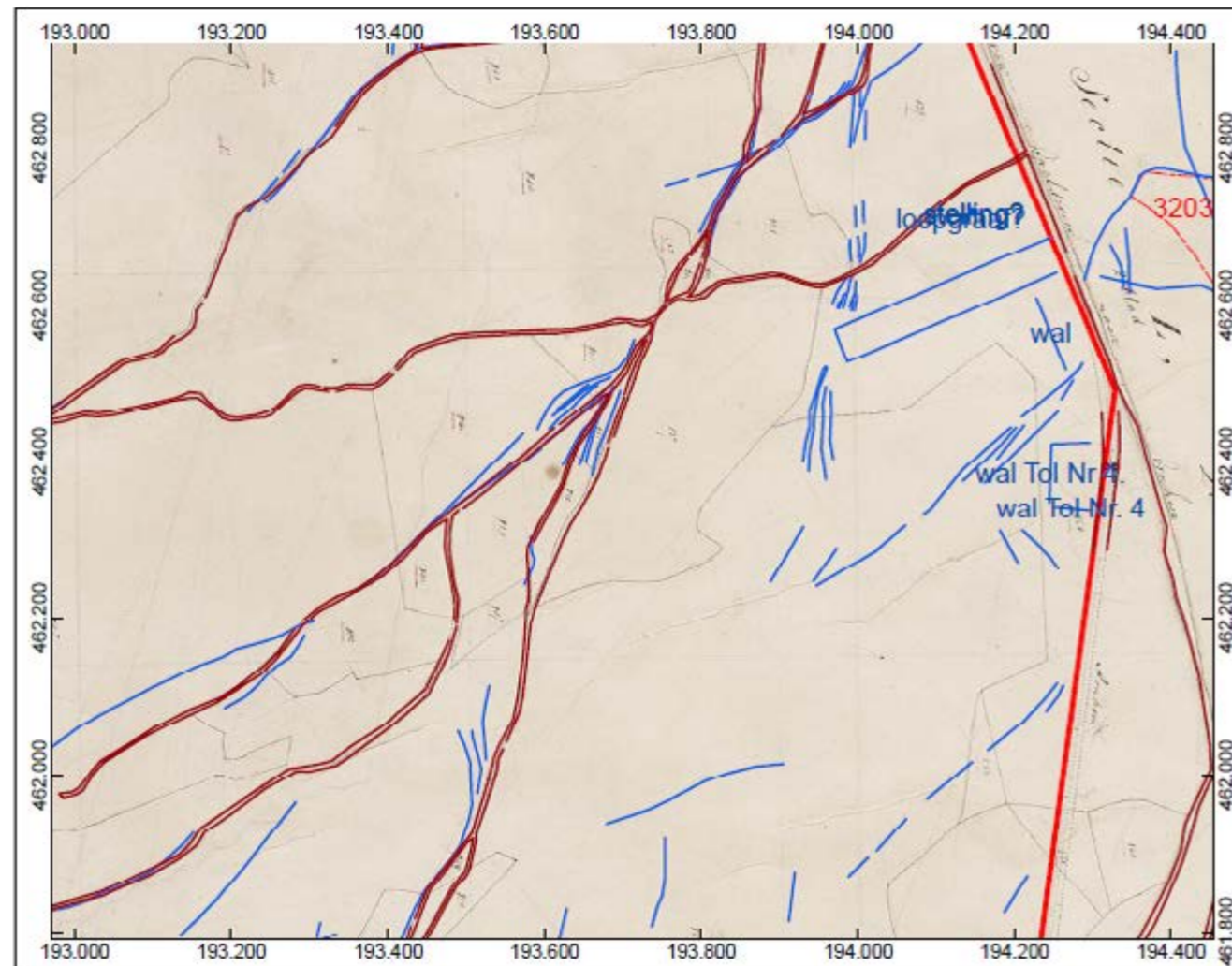
Afbeelding 16.2 Met blauwe lijnen zijn alle door middel van de Hillshade-bewerking zichtbaar gemaakte sporen (patronen) op een topografische kaart ingetekend (bron: Uitsnede van Overzichtkaart Noordelijke helft uit: Van Willigen 2015)

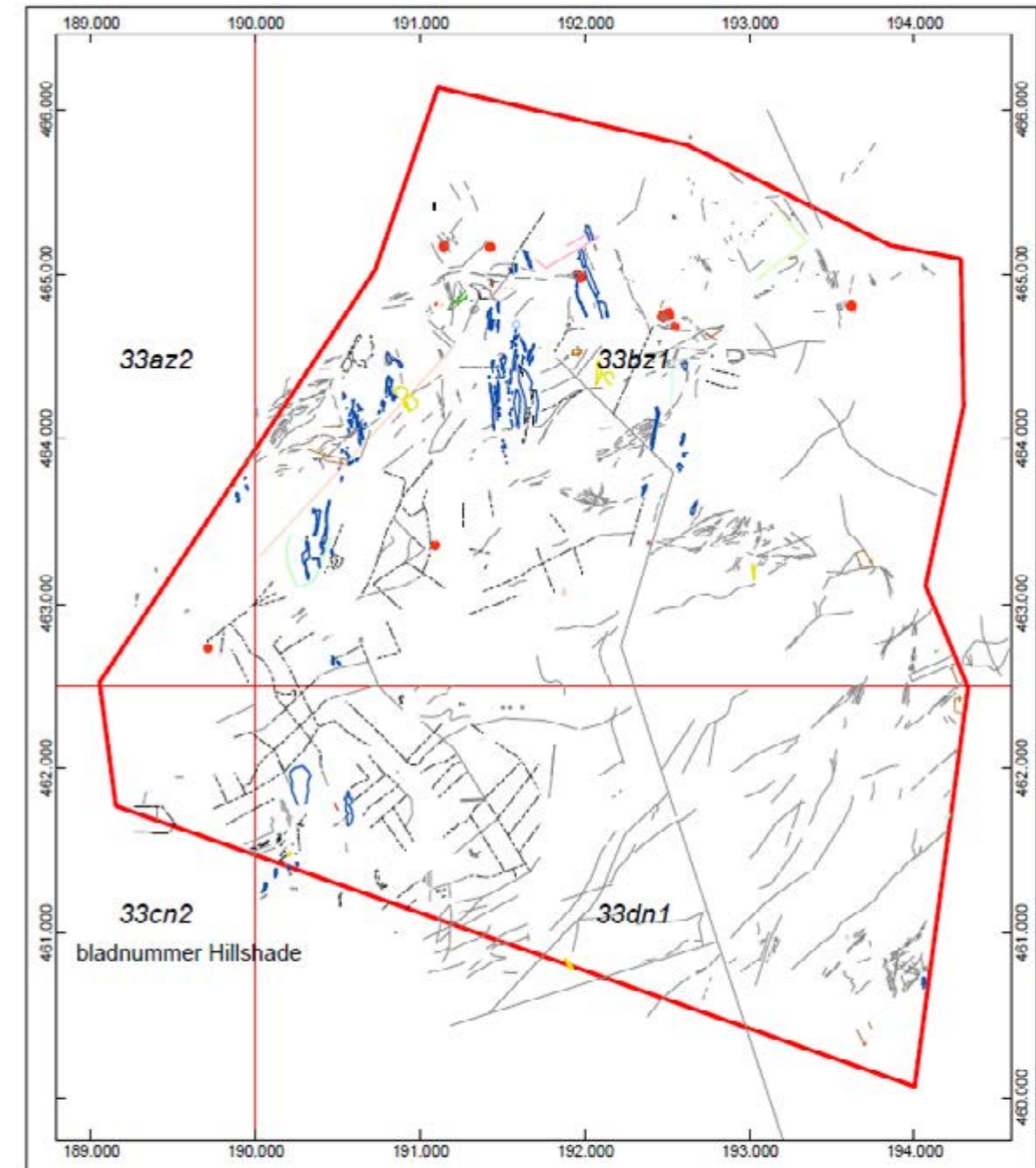
Afbeelding 16.3 Het AHN2 kaartbeeld laat onderaan de Bakenberg ten zuiden van de Koppelsprengen twee parallel aan elkaar lopende greppels zien. Het karakteristieke zaagtandpatroon doet vermoeden dat het om twee loopgraven gaat (bron: Van Willigen 2015)

Afbeelding 16.4 Op het AHN2 aangetroffen ijzerkuilen in het bos ten zuiden van Begraafplaats Heidehof. De van noordwest naar zuidoost lopende ijzerkuilen, bestaande uit langgerekte sleuven van enkele honderden meters lang, zijn duidelijk herkenbaar. Deze sleuven zijn ontstaan bij het winnen van klapperstenen, stenen met een kern van leen en een omhulsel rijk aan ijzer.

Afbeelding 16.5 Met langgerekte blauwe lijnen zijn vermoedelijke karrensporen aangegeven die op het AHN2 zijn aangetroffen. Veel van deze karrensporen liggen in bundels bijeen. Deze sporenbundels komen voor een groot deel overeen met historische wegen en routes (bruine lijnen) die op de minuutplans uit 1832 terug te vinden zijn (bron: Van Willigen 2015)

Vector 'Blue Hill' opgedeeld in hoofdgroepen

— wcg, karrespoor, greppel	— ijzerkuilen
— atgraving	— wal
— grafheuvel of mogelijke grafheuvel	— loopgraaf WOII, of vermoedelijke loopgraaf

Afbeelding 16.6 Hoofdgroepen van elementtypen die op het AHN2 zijn aangetroffen (Bron Van Willigen 2015)

Afbeelding 16.7 Sporenbundels op het AHN2 op de heide van Het Leesten. Deze sporenbundels lopen door aan de overzijde van de N304 in het Ugchelse bos.

sporenbundels die deels ook aan de andere zijde van de provinciale weg N304 doorlopen in het Ugchelse bos (afbeelding 16.7).⁶

16.4 Tot slot

In dit project is het AHN een goed hulpmiddel gebleken om historische elementen op te sporen. Er kan relatief snel een vlakdekkend beeld worden verkregen van potentiële historische relictten, zoals wallen, greppels, karrensporen, loopgraven et cetera. Het AHN kent echter ook zijn beperkingen. Het blijft altijd nodig om via veldwerk, bestudering van historische kaarten of archiefstudie vast te stellen om welk soort elementen het precies gaat. Bovendien kan het AHN-beeld ook zogenaamde witte vlekken vertonen (afbeelding 16.8). Dit zijn plekken waar de laser wordt gehinderd door de begroeiing (veelal naaldbomen), waardoor er geen hoogtemeting van dat punt beschikbaar is. Tot slot worden niet alle typen historische elementen gevonden, omdat ze te klein zijn en niet worden geraakt bij de lasermeting. Ook veel groene cultuurhistorische relictten, zoals hakhout, markante

bomen et cetera kunnen (nog) niet worden opgespoord met behulp van het AHN.

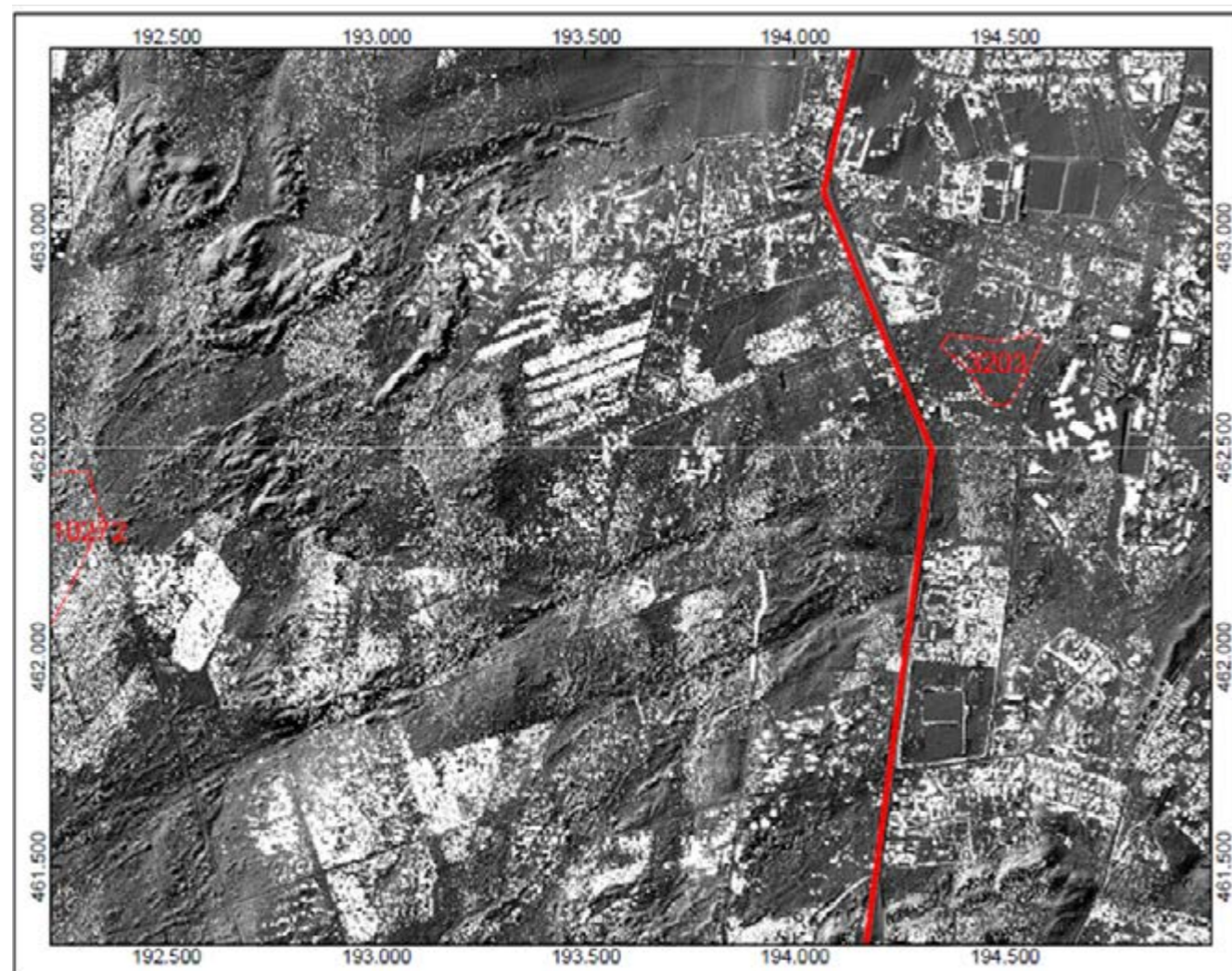
Desalniettemin blijft het AHN een handig hulpmiddel voor het in kaart brengen van cultuurhistorische elementen in bos- en natuurterreinen en voor het duiden van elementen die in het veld worden aangetroffen. Zeker gezien de resultaten die het AHN2-beeldmateriaal heeft opgeleverd tijdens het veldwerk en de enthousiaste reacties van de gebruikers, verdient het aanbeveling om ook bij toekomstige projecten gebruik te maken van het AHN.

Literatuur

Willigen, M. van. 2015: *Bewerking AHN2 kaarten Engelderholt*. s.l.

Zon, N. van der. 2013: *Kwaliteitsdocument AHN2*. Amersfoort, Secretariaat AHN.

⁶ Nieuwenhuijze, C. 2015. Resultaten veldinventarisatie 17-01-2015. Beschrijving element nr. BBB-021.

Afbeelding 16.8 AHN2 beeld met 'witte vlekken': plekken waarvan geen lasermetingen beschikbaar zijn (bron: Van Willigen 2015)

17 Het veldwerk: Inventarisatie van cultuurhistorische resten

Chris Nieuwenhuize

17.1 Inleiding

Tussen november 2014 en juni 2015 zijn in delen van de terreinen van Staatsbosbeheer, Geldersch Landschap en Kasteelen en de Veluwe Bosgroepen veldinventarisaties uitgevoerd. Deze veldinventarisaties gebeurden in groepsverband. Groepen van tussen de tien en twintig personen speurden systematisch terreindelen af naar de aanwezigheid van cultuurhistorische elementen. In totaal zijn er elf inventarisatiedagen geweest, waarbij per dag een gebied van ongeveer 25 hectare groot werd geïnventariseerd. Daarnaast hebben enkele personen tussentijds korte individuele veldinventarisaties uitgevoerd. Bij de veldinventarisatie is gebruik gemaakt van het AHN2 (zie hoofdstuk 16) om elementen, zoals karrensporen, en ijzerkuilen op te sporen, die deels niet of lastig met het blote oog in het veld zichtbaar waren.

Uiteindelijk is in totaal ruim 250 hectare terrein geïnventariseerd waarbij er 116 cultuurhistorische elementen zijn gevonden en beschreven. De geïnventariseerde cultuurhistorische elementen zijn onder te verdelen in:

- groene elementen, zoals hakhout, markante bomen, lanen en houtwallen;
- aarden elementen, zoals wallen, greppels (bezandingsgreppels, loopgraven), kuilen (grindkuilen, ijzerkuilen, zandwingaten), grafheuvels, sporenbundels, palen, stenen en grensmarkeringen;
- blauwe elementen, zoals sprenge; en
- rode elementen: restanten van bebouwing, zoals funderingen, huisplaatsen, een put en restanten van een luchtwachttoeren.

Per element zijn de belangrijkste gegevens over onder andere het soort element, de staat van instandhouding, de coördinaten, de afmetingen vastgelegd op een inventarisatieformulier en later in een Excel database. Elk element is bovendien gefotografeerd.

Dit hoofdstuk geeft een overzicht van een aantal markante cultuurhistorische elementen die in het terrein zijn aangetroffen.¹ Een uitgebreide database met de veldinventarisatie-resultaten en de individuele elementbeschrijvingen is digitaal beschikbaar als bijlage bij dit rapport.

17.2 Een rij grafheuvels

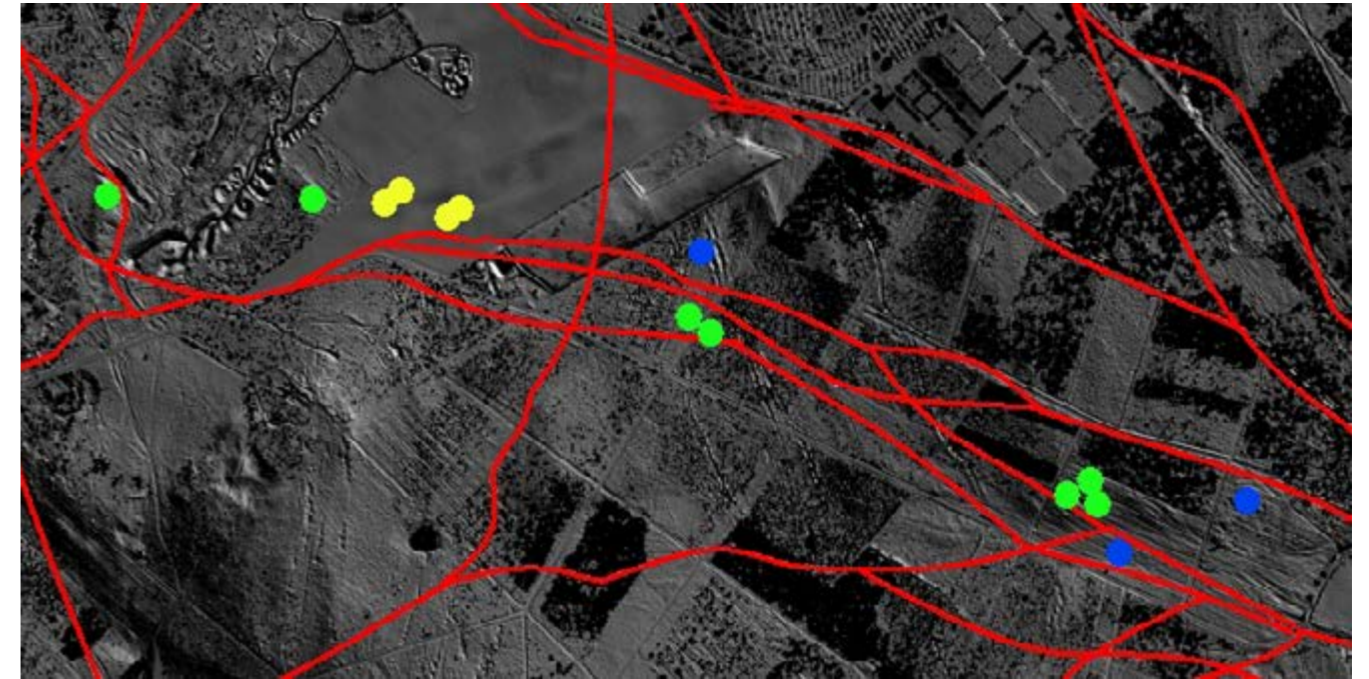
Aan de noordkant van het terrein liggen negen grafheuvels. Bekend is dat bovendien tot halverwege de 20^e eeuw nog zes grafheuvels lagen op de tussenliggende akker. Deze laatste zijn grotendeels opgegraven in 1947 toen de paters Salesianen de heide ontgonnen.² De opgraving vond plaats door de

Een onderzoek naar 1000 hectare natuurgebied gaat pas echt leven als je het veld intrekt. Als wat uit archieven, kranten en mondeling vertelde verhalen bekend is, zich zichtbaar voor je voeten uitstrekt. Toen we als AWA dan ook hadden besloten mee te doen met het onderzoek naar het Engelandersholt, deden we dat nadrukkelijk met de bedoeling onze ervaring met veldwerk te gebruiken. Al eerder onderzochten we als AWA grote gebieden op zoek naar cultuurhistorische resten zoals rond Radio Kootwijk en in het Orderbos. Dat vrij, los van de gebaande paden door de natuur trekken, velen aanspreekt bleek wel uit het feit dat de groepen steeds uit een mooie mix bestonden van amateurarcheologen, IVN-ers en andere geïnteresseerde vrijwilligers. Juiste deze mix bleek voor iedereen een verrijking. Zo konden we zowel grafheuvels en ijzerkuilen, als ook de soortenrijkdom van het arboretum, de schedel van een wild varken, adders en een vleugellamme buizerd bestuderen, met steeds anderen die er iets interessants over konden vertellen. Zelf ben ik veldwerkcoördinator van de AWA en heb deze rol ook in dit onderzoek op me genomen.

Chris Nieuwenhuize
Archeologische Werkgroep Apeldoorn

Groningse professor Waterbolk, een leerling van professor Van Giffen onder wiens leiding tien jaar eerder een deel van het grafveld in het Spelderholt was opgegraven.³ Bij het veldwerk werden overigens niet alleen negen bekende, maar waarschijnlijk ook vier nog onbekende - en daarmee ook niet zekere - grafheuvels gevonden dankzij de bestudering van het Actueel Hoogtebestand. De grafheuvels liggen min of meer in een lange strook. Langs de grafheuvels is in ieder geval in 1832 een aantal wegen te zien die hetzelfde tracé van Engeland naar Ugchelen

Afbeelding 17.1 Een weg van meer dan 2 millennia? Wegen in 1832 (rood) en bekende (groen), mogelijke (blauw) en afgegraven grafheuvels (geel) geprojecteerd op het Actueel Hoogtebestand

volgden. Mogelijk dat de wegen meer dan 2500 jaar in gebruik zijn gebleven.

Boven op de Bakenberg, enkele honderden meters naar het zuiden van deze grafheuvels, ligt sinds 1997 een nieuwe grafheuvel: het graf van Jan de Vries met zijn echtgenote. Zij kochten een stukje grond van 10 bij 10 m om zich daarin te laten begraven. Ook bevat de grafheuvel de as van Hendrik van Luttkhuizen (2002) en Alida van Luttkhuizen-de Vries (2003). Tenslotte ligt de labrador Lotta van dochter Jeanette van Luttkhuizen er begraven. De grond onder de nieuwe grafheuvel is eigendom van Van Luttkhuizen. Ze erfde de 1 hectare van het bosperceel van 8 hectare dat ooit het bezit was van haar opa, die aan de Casimirlaan in Ugchelen woonde en een handel in zand en grind had dat in het bos werd gewonnen. Van Luttkhuizen vertelde dat haar ouders altijd het idee hadden na hun dood in het bos begraven te worden. "Toen m'n ouders nog leefden kwam Jan de Vries, die een broer van mijn moeder was, vragen of hij niet ook in het bos mocht worden begraven. De Vries was nogal een eigenzinnig man, die niet op Heidehof wilde liggen. Maar je mocht in het bos niemand begraven, dus hebben m'n ouders een stuk van tien bij tien meter aan Jan de Vries verkocht. Hadden ze ook het gedonder niet. Zo is het gebeurd."⁴

17.3 Markegrenzen

Op de kadastrale kaart van Beekbergen uit 1832 zijn duidelijk de markegrenzen, die het onderzoeksterrein verdelen, aangegeven.⁵ Het noordoostelijke deel (begrensd door de lijn van Caesarea naar landgoed het Spelderholt) hoort bij de marke Bruggelen

Afbeelding 17.2 Pad vanaf de Bakenberg naar het oosten vormde vroeger de grens tussen de marke van Bruggelen en de Speldermarke en nu tussen Geldersch Landschap en Staatsbosbeheer (foto: Harry Schotman)

¹ Over de aangetroffen en deels verdwenen sprenge is een apart hoofdstuk (hoofdstuk 12) geschreven.

² Nieuw Apeldoornse Courant 19-7-1947.

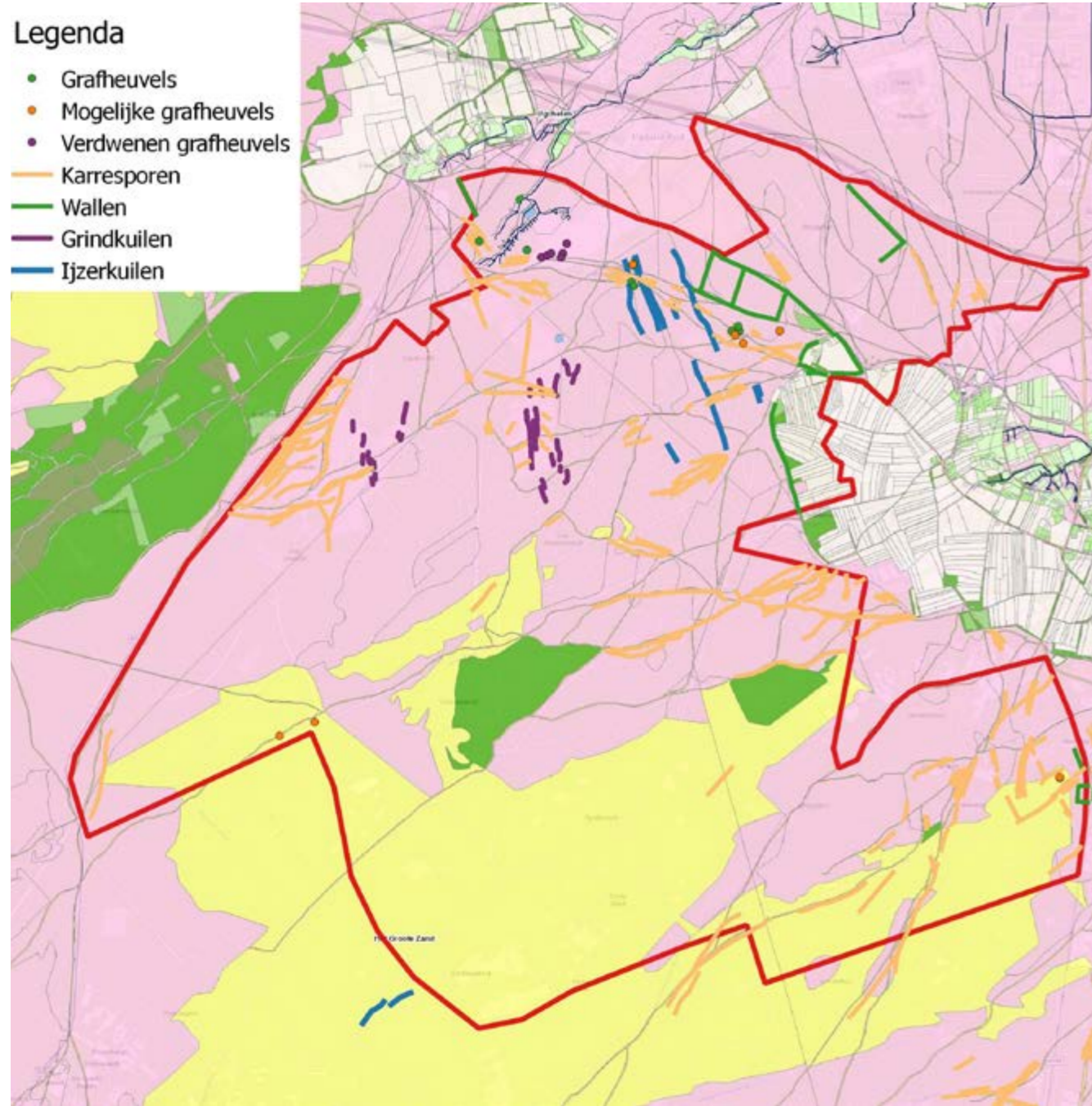
³ Boon, 1987. p. 64.

⁴ De Stentor, 13-9-2008 en 15-9-2008; Trouw 5-3-1998.

⁵ Kaartblad F2 en I2.

Legenda

- Grafheuvels
- Mogelijke grafheuvels
- Verdwenen grafheuvels
- Karresporen
- Wallen
- Grindkuilen
- Ijzerkuilen

Afbeelding 17.3 Kadastrale kaart uit 1832 met daarop aangegeven karresporen herkenbaar op het Actueel Hoogtebestand, wallen en kuilen. De ondergrond geeft het grondgebruik in 1832 weer, met vooral veel heide (roze), stuifzand (geel) en een paar stukken bos (groen) (bron ondergrond gemeente Apeldoorn, <https://www.arcgis.com/home/webmap/viewer.html?webmap=c872f70a538e4f2bbd2b4f7c72d08cda&extent=5.9603,52.2138,5.9643,52.2154>).

en het zuidelijke deel behoort tot de Speldermarke. Verder hoorde een strook aan de west kant (Het Leesten) bij de marke van Ugchelen. Het zuidoostelijke deel tenslotte hoorde bij de Lierdermarke. De Lierdermarke en de Speldermarke vormden tot 1821 overigens een geheel. Op dat moment worden ze financieel gesplitst en vanaf 1843 zijn ook de notulen apart bijgehouden.⁶

Overigens lijken de markegrenzen op de oudste kadastrale kaart niet erg precies ingetekend. Ze vallen niet samen met de latere eigendomsgrenzen. Het is dan ook waarschijnlijker dat ze slechts schetsmatig zijn weergegeven en dat die eigendomsgrenzen de feitelijke markegrenzen markeren.

Er is geen twijfel over het grenspunt van de marke van Ugchelen, Speldermarke en Bruggelen. Dat wordt gevormd door de Bakenberg. Aan de functie van grensbaken ontleent de berg waarschijnlijk ook zijn naam. In het zuiden vormt de Haalsberg het volgende hoekpunt van de grens tussen de

Ugchelse en Speldermarke. Dit punt ligt net buiten het onderzoeksgebied.

Beide grenspunten dateren al minimaal uit de 17e eeuw. Het markeboek van de Ugchelermarke beschrijft hoe op 8 oktober 1654 de limieten tussen de Ugchelse en de Speldermarke werden nagelopen en vernieuwd. Men ging van de “Bakenberg naar de Haalsberg en vandaer na zeker bergskende tussen het Hoenich boesken ende de Aenstooterwegh dicht bij het Dabelo”.⁷

Op 16 juni 1689 worden de limieten opnieuw nagelopen. Ze gaan weer naar de Haalsberg “aen de linckerkant van de weg van Uchelen nae Arnhem, daer een kuyl bovenin is”, en voorts opnieuw naar het bergje tussen het Honingsbos en de Aanstoterweg.

Vlakbij kasteel Spelderholt ligt nog een dergelijk drielandpunt. Het bestaande pad vanaf de Bakenberg vormde daar de grens tussen de Spelder-, Lierder- en Bruggelermarke. Naar het zuiden vormt de Oostweg vanaf 1842 de grens tussen de Spelder- en de Lierdermarke.⁸

Op de Bakenberg is niets zichtbaar van de vroegere functie als grensmarkering. Wel volgt de huidige grens tussen de terreinen van Geldersch Landschap en Staatsbosbeheer de eerste honderden meters vanaf de Bakenberg nog steeds de voormalige markegrens.

17.4 Wegen

In het terrein liggen op een aantal plaatsen wegen en paden die hetzelfde tracé volgen als paden aangegeven op de oudste kadastrale kaart uit 1832. De meeste zijn niet meer in gebruik omdat ze vervangen werden door de rechte paden en lanen van de laat 19e- of vroeg 20e-eeuwse ontginning. Toch zijn de diep uitgesleten karresporen nog steeds zichtbaar in het reliëf en vooral goed herkenbaar op het AHN. Vooral op Het Leesten zijn de oude sporen goed zichtbaar.

Enkele paden zijn wel in gebruik gebleven. Dat is dan vooral het geval omdat ze het reliëf volgen. Zo ligt op het diepste punt van het dal van Het Leesten een pad dat duidelijk ook al in 1832 in gebruik was. Andere oude wegen zijn recht getrokken. Zo had de kaarsrechte en kilometers lange Noordweg een heel wat minder rechte voorganger die van de Engeland enk naar de Waterberg liep.

Hetzelfde geldt voor de weg van Beekbergen naar Ugchelen. Die bestond in 1832 uit een bundel paden en de huidige verkaveling volgt nog steeds dezelfde richting. De loop van de 19e eeuwse weg wordt duidelijk onderbroken door de Koppelspreng waar de weg met een boog om heen loopt. Op het Actueel Hoogtebestand is duidelijk te zien hoe de sporen oorspronkelijk rechtdoor liepen. Blijkbaar is de spreng op enig moment dwars door de bestaande paden heen aangelegd. Mogelijk dat deze route al vanaf de IJzertijd in gebruik is geweest. Bovendien vormt deze weg onderdeel van een langere route van Ermelo naar Loenen. Heidinga veronderstelt in zijn proefschrift dat dit in de Vroege Middeleeuwen “de slagader van de Veluwe” vormde.⁹ Hij concludeert dat uit het feit dat een opvallende reeks archeologische vondsten

uit deze periode, zoals grafvelden en nederzettingssporen precies langs deze route ligt. Dat geldt ook voor Romeinse vondsten. Daarmee lijkt dus niet alleen het stukje in Bruggelen, maar de hele route lang in gebruik te zijn geweest. Heidinga veronderstelde iets noordelijker een tweede route die eveneens vanaf Loenen via het Herenhul en Assel naar de Hunneschans bij Uddel liep. Deze werd volgens hem gebruikt om ijzer, gewonnen op de Veluwe, via de Hunneschans bij Uddel te verhandelen naar het noorden, mogelijk over een bevaarbare tak van de Leuvenumse beek.¹⁰

Van die route over het Herenhul is op oude kaarten en in het veld niet veel te vinden. Op de kadastrale kaart van 1832 loopt een pad ongeveer op de plek van de huidige A1, maar het lijkt geen doorgaande route. Waarschijnlijk is er maar één weg geweest die ongeveer 1 kilometer ten zuiden van het Herenhul liep en die zich pas verderop, mogelijk bij de Hunneschans, splitste in een route naar Ermelo en een naar Harderwijk. Deze weg kruiste dan vlak bij het Herenhul de Noord-Zuid weg die van Hattem, via Epe, Vaassen en Apeldoorn, naar Deelen liep.¹¹ Het Herenhul lag daarmee in de Vroege Middeleeuwen niet op, maar wel dichtbij een belangrijk kruispunt van wegen.

17.5 Wallen

Aan de noordzijde van het terrein liggen een aantal wallen. Ze volgen voor het grootste deel de kavelindeling zoals die in de tweede helft van de 19e en het begin van de 20e eeuw is ontstaan en dateren dus waarschijnlijk uit die periode. De wallen zijn ook niet aangegeven op de kaarten uit de eerste helft van de 19e eeuw.

Dergelijke wallen kunnen verschillende functies hebben. Vaak werden ze aangelegd als wildwal om vraatschade door wild of vee aan gewassen of bomen te voorkomen. In andere gevallen markeert de wal een grens of is ze aangelegd als wegwâl. Zo zijn in het midden van de 19e eeuw wallen aangelegd om enkele bospercelen af te bakenen van de karresporen die tussen Engeland en Ugchelen liggen. Om te voorkomen dat dergelijke sporenbundels zich steeds verder verlegden ten koste van het bos, werden soms deze wegwallen aangelegd.¹²

Enkwallen zijn wallen die aangelegd zijn om de akkers tegen wild en zandverstuivingen te beschermen. De enkwâl aan de westkant van de Engeland enk is waarschijnlijk ouder en volgt de vorm van de verkaveling zoals die ook al op de kaart van de Man (begin 19e eeuw) is aangegeven en – zij het qua vorm minder herkenbaar – op de kaart van Willem Leenen uit 1750. De wal heeft op de meeste plaatsen ook een greppel en lijkt duidelijk een functie als wildwal te hebben gehad. In 2011 is deze wal onderzocht door RAAP.¹³ Uit het onderzoek van RAAP bleek dat de greppel aan de buitenzijde van de wal oorspronkelijk 90 cm diep was geweest en dat van de wal zelf nog ongeveer 80 cm resteerde.

⁶ Hartkamp, 1993. p. 19.

⁷ Moerman, 1968/69. p. 21.

⁸ Hartkamp, 1993. p. 12.

⁹ Heidinga, 1984. pp. 251-252.

¹⁰ Heidinga, 1984. pp. 234 en 253-255.

¹¹ Heidinga, 1984. p. 252.

¹² Boosten e.a., 2011.

¹³ Zielman, 2012.

Afbeelding 17.4 Wal bij het Herenhul (Foto Willem Kuijpers)

De AWA deed in 2011 archiefonderzoek en kwam daarbij een mooie beschrijving tegen van de aanleg van een wal in Wiessel in 1803.¹⁴ De maten kwamen aardig overeen met die uit Beekbergen: De sloot moest "3 voet" diep worden en de wal "7 voet rinlandse maate gerekend onder uijt de sloot". In Wiessel golden die maten dan weer niet overal. De wal werd aanbesteed in tien afzonderlijke delen, waarbij per deel werd aangegeven hoe breed en diep de sloot moest zijn en hoe hoog de wal. De diepte varieerde tussen de 2 en 4 voet en voor een deel hoefde zelfs helemaal geen wal te worden aangelegd.¹⁵

17.6 Zand-, grind- en ijzerwinning

In de loop van de eeuwen hebben onze voorouders indrukwekkende aantallen kuilen in het gebied gegraven. Bij het veldwerk kwamen ze in enorme aantallen tevoorschijn, in allerlei soorten en maten en soms zonder duidelijke reden gegraven. Ze waren te talrijk om op te meten, maar omdat ze ook zichtbaar zijn op de AHN-kaart is dat gelukkig ook niet nodig.

De grootste gaten zijn gegraven voor zandwinning, vooral in het midden van de 20ste eeuw. Vooral de drie hectare grote

zandafgraving op Het Leesten is imposant. Uit oude luchtfoto's en kaarten blijkt dat het meeste zand is afgegraven in de periode 1945-1965. Ook meer naar het oosten, op het Armenveld, werd in deze periode zand gewonnen.¹⁶ Arie Steunberg, lange tijd 'bosbaas' voor het Geldersch Landschap in Bruggelen, vertelde dat de familie Klopman van de Hoenderloseweg in Ugchelen en de familie Luttkhuizen die achter het kerkhof woonden, leem- en grindgravers waren. Ze leverden volgens hem ook materiaal voor de aanleg van de weg (vermoedelijk wordt de A1 bedoeld).¹⁷ Behalve zand werd er ook grind gegraven. De grindgaten zijn kleiner dan de zandgaten en liggen in onregelmatige stroken. Op de luchtfoto uit 1938 is goed te zien hoe op 'Het Armenveld'¹⁸ de grindgaten langs een aantal Noord-Zuid lopende paden zijn gegraven. Een enkel pad ligt er nog steeds. Grindwinning lijkt vooral werk te zijn geweest in de crisisjaren als werkverschaffing. Voor dit doel was in Apeldoorn 'De betonloods' opgezet en "nu vervaardigt men in deze loods alles wat er maar met grind te vervaardigen is: rioolbuizen, betontegels, wegdekken, palen enz."¹⁹

¹⁶ Zie topografische kaart 1958 en 1966.

¹⁷ Mondelinge mededeling Marijke van Mansfeld.

¹⁸ o.a. zo aangeduid door Moerman, 1957, p.21.

¹⁹ De Gooi en Eemlander 29-6-1934

Afbeelding 17.5 Grindgaten op het Armenveld op de luchtfoto uit 1938 (Foto: collectie gemeente Apeldoorn. Geraadpleegd via <http://rivviewer.apeldoorn.nl/> op 23-8-2015)

Grind werd vooral in de jaren dertig van de 20e eeuw op een aantal plaatsen in de gemeente gewonnen als werkverschaffing zoals in het Orderbos en op de Loenermark. Toch was al veel eerder, in 1893, een commissie tot werkverschaffing opgericht voor een proef om grind te graven²⁰ en toen men in 1924 flink wilde bezuinigen op diezelfde werkverschaffing werd zand- en grindwinning als 'half-productieve' arbeid genoemd.²¹

Naast zand en grindwinning zijn er veel eerder, tussen de 7e en 10e eeuw, ook klapperstenen gedolven, als grondstof voor de Middeleeuwse ijzerindustrie. Aders van klapperstenen zijn aan de randen van de stuwwal relatief dicht aan het oppervlak komen te liggen. Bij het delven van deze grondstof werden evenwijdig aan de stuwwal sleuven gegraven, die deels dichtgegooid met uitgegraven aarde, er uitzien als kuilenrijen. In het veld zijn veel van deze lange rijen kuilen aangetroffen. Zie hiervoor ook hoofdstuk 3 over de gebruiks- en bewoningsgeschiedenis van het gebied.

17.7 Luchtwachtoren en signaalsteen

Op de topografische kaart van 1958 staat ongeveer een kilometer ten zuidwesten van kasteel het Spelderholt een 'wachttore' aangegeven. Tegenwoordig blijkt er nog steeds een fundering te liggen van 3,25 bij 3,25 m en in de directe omgeving liggen betonnen segmenten van wat een 'raattoren' is geweest.

De toren maakte deel uit van een net van 276 uitkijkposten dat vanaf 1950 in Nederland werd opgezet door het Korps Luchtwachtdienst om in tijden van oorlog, of dreigende oorlog, vijandige vliegtuigen te signaleren. Voor een deel ging het om speciaal gebouwde torens, maar ook bestaande

Afbeelding 17.6 Luchtwachtoren in het Spelderholt (Bron AA Beeldbank GA-021458)

Afbeelding 17.7 Kadastrale kaart uit 1832 met bebouwing aan de noordwest kant van de Engelanders enk (bron gemeente Apeldoorn. <https://www.arcgis.com/home/webmap/viewer.html?webmap=c872f70a538e4f2bbd2b4f7c72d08cda&extent=5.9603,52.2138,5.9643,52.2154>)

Afbeelding 17.8 Woning in 1913 (links) (Foto collectie Marijke van Mansfeld). Alleen de lindebomen zijn blijven staan (rechts) (foto: Chris Nieuwenhuize)

gebouwen werden gebruikt. Zo was ook de Julianatoren in gebruik als observatiepost.²² De uitkijkposten waren vooral bedoeld om laagvliegende vliegtuigen waar te nemen. Boven in de toren was daarvoor in de open lucht een observatieplatform van ongeveer 3 x 3 meter. Waarnemingen werden geplaatst met een 'luchtwachtinstrument' maar waarnemingen op het gehoor waren minstens even belangrijk. Na het opheffen van de Korps Luchtwachtdienst Zuid- en Midden-Nederland (in 1964) verloren de torens hun functie. In 1968 volgde de definitieve

opheffing van het hele Korps in Nederland. Veel torens werden daarna afgebroken. De Beekbergse toren maakte deel uit van een kring van drie torens: Dieren, Beekbergen en Eerbeek aangeduid met de codes 2P1, SP2 en 2P3. De toren in Beekbergen was van het type 12.78 en - inclusief borstwering van 1,5 meter - ruim veertien meter hoog. Op korte afstand van de toren ligt een 'signaalsteen' van de Rijksdriehoekmeting. In de database van het kadaster is de steen geregistreerd onder nummer 399205. De database

²² Gegevens grotendeels ontleend aan Hoogendijk en Nijssen, 2000, pp. 62 t.m. 67.

Afbeelding 17.9 Actueel Hoogtebestand versie 2 met daarop de wallen die de kavel van het tolhuis begrenzen. Noordelijk een tweede walletje.

vermeldt ook dat de steen op 57 meter ten N.W.W. van de fundering van de voormalige luchtwachttoren ligt.²³

17.8 Bewoning langs de rand van de enk

Kaarten uit de 19e eeuw tonen dat langs de uiterste noordwestkant van de Engelanders enk een aantal woningen en boerderijen en schaapskooien stonden. De meeste zijn in de loop van de tweede helft van de 19e eeuw verdwenen en een deel van de omringende akkers is omgezet in bos.

De plaats van de woningen is op enkele plaatsen nog goed terug te vinden aan de hand van bakstenen, dakpannen en aardewerk scherven. De meest markante herinnering wordt echter gevormd door twee lindebomen die vroeger voor een van de huizen hebben gestaan.

17.9 Het tolhuis langs de Arnhemseweg

In deze eerste helft van de 19e eeuw werden in Nederland geleidelijk steeds meer doorgaande wegen bestraat. In Apeldoorn speelde waarschijnlijk ook een rol dat in 1829 het Apeldoorns kanaal werd geopend en dat over het kanaal de stenen voor de weg goedkoop konden worden aangevoerd.²⁴ Begin 1829 publiceerde de provincie Gelderland dan ook een aantal advertenties voor de aanbesteding van de straatweg van Arnhem naar Apeldoorn. De aanbesteding bestond uit het maken van een aarden baan, de nodige bruggen en duikers en vervolgens het bestraten van de weg en de leverantie van 'mopklinkers'.²⁵ Tweeënhalf jaar na de aanbesteding van de weg, in november 1831, adverteerden de 'commissarissen der negotie' van de provincie Gelderland opnieuw met een aanbesteding. Deze keer voor het bouwen van vijf tolhuizen langs de nieuwe weg met de daarbij

²³ <https://rdinfo.kadaster.nl/> Geraadpleegd 1-7-2015

²⁴ Arnold, 1971, pp. 76, 77 en 78.

²⁵ Arnhemse Courant 18-4-1829.

Afbeelding 17.10 Het einde van de tolhuizen (bron: Het Rotterdams Nieuwsblad van 23-3-1880 (www.delpher.nl) horende "tol- en slagbomen, tarief- reglement en wapenborden met de leverantie van al het daartoe benodigde materiaal".²⁶

Op de Militaire Topografische Kaart van rond 1850 zijn de tolhuizen aangegeven en zakelijk tolhuis 1 tot en met 5 genoemd, genummerd vanaf Arnhem. Het nog bestaande tolhuis 5 is het bekendste. Het staat in de gemeente Apeldoorn en stond bekend als museum Vaal.

Ten zuiden van Beekbergen lag tolhuis 4. Het stond in de flauwe bocht die de Arnhemseweg er nog steeds maakt ongeveer een kilometer van het dorp. De plek is nog goed herkenbaar aan de lage walletjes die om de 1 ha grote huiskavel lagen en aan verspreid liggend bouw materiaal en afval uit het eind van de 19e en begin van de 20e eeuw. Ook goed herkenbaar zijn diepe karrensporen vanuit het zuidwesten. Deze komen overeen met een pad dat is aangegeven op de kaart van de Man uit 1807 en dat aansluit op de voorloper van de straatweg. Deze kaart verklaart ook de scheve richting van de wal aan de oostzijde: deze volgt de richting van diezelfde voorloper van de straatweg. Ook opvallend is een - overigens niet onderzocht - walletje ten noorden van

²⁶ Arnhemse Courant 5-11-1831.

het tolhuis. Mogelijk is dat aangelegd om te voorkomen dat de karrensporen steeds breder uitwaaierden.

Een groot succes was de straatweg overigens niet. In 1847 noemde een reiziger hem nog “dodelijk eenzaam” en in 1861 trof men in de diligence zelden een reisgenoot.²⁷ De tolhuizen werden opgeheven per 1 april 1880.²⁸

Literatuur

Arnold, C.J.C.W.H., 1971: *Apeldoorn in Opkomst*. Zutphen.

Boon, H., 1987: *Ugchelen*. Vereniging Ugchelens Belang.

Boosten, M., P. Jansen, M. van Benthem en B. Maes, 2011: *Boswallen. Handreikingen voor het beheer*. Stichting Probos, Wageningen.

Fontijn, D., Q. Bourgeois en A. Louwen, 2011: *Iron age echoes*. Leiden.

Hartkamp, J., 1993: *De bosgeschiedenis van de boswachterij Ugchelen / Hoenderloo AV 93-23*. Landbouwhogeschool Wageningen.

Heidinga, H.A., 1984: *De Veluwe in de vroege middeleeuwen*. Proefschrift Universiteit van Amsterdam.

Hoogendijk C., en J.W.G. Nijssen, 2000: *Bandbox. Een halve eeuw Nederlandse gevechtsleiding*. Den Haag.

Moerman, J.D., 1957: *Oude Smeedijzerindustrie, ijzerkuilen en klapperstenen*, in Gelre LVI. Arnhem.

Moerman, J.D., 1968/69: *Oude Smeedijzerindustrie. Beschrijving der overblijfselen*, in Gelre LXIII. Arnhem.

Nieuwenhuize, C., 2011: Enkwallen in Apeldoorn v1.0. Geraadpleegd op www.archeologie-apeldoorn.nl.

Zielman, G., 2012: *Wallen op de Veluwe*. RAAP rapport 2472.

Archieven

AA Apeldoorns Archief

²⁷ Arnhold, 1971. p. 77.

²⁸ Rotterdamsch Nieuwsblad 22-3-1880.

SAGA-RAPPORT 8

HET VERBORGEN VERLEDEN VAN HET ENGELANDERHOLT